

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 27, Αρ. 1 (2006)

Αφιέρωμα: Συγκρουσιακή πολιτική, κοινωνικά κινήματα

27

Μάιος
2006

ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

ελληνική

ελληνική
εταιρεία
πολιτικής
επιστήμης

εκδόσεις
θεμέλιο

- ▶ Αφιέρωμα: Συγκρουσιακή πολιτική, κοινωνικά κινήματα
- ▶ Συγκλίσεις λαϊκιστικού εθνικισμού
- ▶ Ευρωεκλογές
- ▶ Συνήγορος του Πολίτη

27

Μάιος
2006

ελληνική ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

ελληνική
εταιρεία
πολιτικής
επιστήμης

εκδόσεις
θεμέλιο

- ▷ Αφιέρωμα: Συγκρουσιακή πολιτική, κοινωνικά κινήματα
- ▷ Συγκλίσεις λαϊκιστικού εθνικισμού
- ▷ Ευρωεκλογές
- ▷ Συνήγορος του Πολίτη

ελληνική
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης
Διευθύνεται από Συντακτική Επιτροπή

Συντακτική Επιτροπή Μανόλης Αγγελίδης, Γιάννης Βούλγαρης, Νικηφόρος Διαμαντούρος, Ηλίας Κατσούλης, Πασχάλης Κιτρομυλίδης, Θεόδωρος Κουλουμπής, Χρήστος Λυριντζής, Ηλίας Νικολακόπουλος, Άλκης Ρήγος, Καλλιόπη Σπανού, Μιχάλης Σπουρδαλάκης

Γραμματεία Σύνταξης Περικλής Βαλλιάνος (Πανεπιστήμιο Αθηνών), Νίκος Μαραντζίδης (Πανεπιστήμιο Μακεδονίας), Γεράσιμος Μοσχονάς (Πάντειο Πανεπιστήμιο), Ηλίας Νικολακόπουλος (Πανεπιστήμιο Αθηνών), Γιώργος Παγουλάτος (Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών), Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος (Πανεπιστήμιο Αθηνών), Αστέρης Χουλιάρης (Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο)

Συντονισμός έκδοσης Ηλίας Νικολακόπουλος - Αστέρης Χουλιάρης

Επιστημονική Επιτροπή Νίκος Αλιβιζάτος, Θάνος Βερέμης, Παναγιώτης Γετίμης, Διονύσης Γράβαρης, Νίκος Δεμερτζής, Γιώργος Δερτιλής, Πάνος Καζάκος, Δημήτρης Κυρτάτας, Αντώνης Λιάκος, Θάνος Λίποβατς, Λίνα Λούβη, Δήμητρα Μαδιάνου, Αντώνης Μακρυδημήτρης, Γιώργος Μαυρογορδάτος, Α.-Ι. Δ. Μεταξάς, Νίκος Μουζέλης, Μάρω Παντελίδου, Γιώργος Παπαδημητρίου, Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, Χρήστος Ροζάκης, Παύλος Σούβρας, Κώστας Σταμάτης, Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, Λουκάς Τσούκαλης, Αργύρης Φατούρος, Άννα Φραγκουδάκη, Δημήτρης Χαραλάμης, Θόδωρος Χατζηπαντελής

Διεύθυνση Σύνταξης Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Ομήρου 19, 10672 Αθήνα, με ένδειξη: *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, Τηλ.-fax 210-3614298. e-mail: hpsagr@cc.uoa.gr. Γραμματεία: Κατερίνα Βλασάκη - Σοφία Πέττα

Τυπογραφική επιμέλεια: Άννα Μαλικιώση — Επιμέλεια κειμένων: Τίνα Πλυτά — Εκτύπωση: «Μητρόπολις» — Βιβλιοδεσία: Θ. Ηλιόπουλος - Π. Ροδόπουλος — Πίνακας εξωφύλλου: Irving Norman, *Martyred*

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* εκδίδεται δύο φορές τον χρόνο — Τιμή τεύχους 10 Ευρώ — Συνδρομές: Εσωτερικού 20 Ευρώ - Εξωτερικού 40 Ευρώ - Οργανισμοί, Τράπεζες, κτλ. 100 Ευρώ - Φοιτητές 15 Ευρώ - Τα μέλη της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης γίνονται αυτομάτως συνδρομητές με την καταβολή της ετήσιας συνδρομής στην Εταιρεία (35 Ευρώ).

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ: ΣΥΓΚΡΟΥΣΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΚΙΝΗΜΑΤΑ

Σ. Ι. Σεφεριάδης	Συγκρουσιακή πολιτική, συλλογική δράση, κοινωνικά κινήματα: μια αποτύπωση	7
G. Tilly - S. Tarrow	Πολιτικές ταυτότητες: πώς λειτουργούν;	43
Ι. Α. Μποτειζάγιας	ΜΚΟ και Κοινωνία Πολιτών, μια προβληματική σχέση: η περίπτωση των ελληνικών Μη Κυβερνητικών Περιβαλλοντικών Οργανώσεων	71

Γ. Μπαλαμπανίδης	Το εθνικο-λαϊκιστικό επιχείρημα: ιδεολογικές συναντήσεις στο έδαφος του συντηρητισμού	97
Ε. Τεπέρογλου - Στ. Σκρίνης	Το μοντέλο των εκλογών δεύτερης τάξης και οι Ευρωεκλογές της 13ης Ιουνίου 2004 στην Ελλάδα	126

ΚΑΤΑΘΕΣΕΙΣ

Ν. Διαμαντούρος	Δημοκρατία, κράτος δικαίου και ο ombudsman	151
-----------------	--	-----

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ

Κ. Κουτσούκης - Δ. Ψύλλας	Minas Samatas, <i>Surveillance in Greece: From Anticomunist to Consumer Surveillance</i>	169
Π. Παναγιωτόπουλος	Δ. Α. Σωτηρόπουλος, Α. Χουλιάρης, Σ. Ρούσσοις, Π. Σκλιάς, <i>Ο Τρίτος Κόσμος, κοινωνία, οικονομία, διεθνείς σχέσεις</i>	173
Παρουσίαση Διδακτορικών Διατριβών		179
Διεθνές συνέδριο: Συλλογικές δράσεις και κοινωνικά κινήματα στον 21ο αι.		185

Αφιέρωμα

ΣΥΓΚΡΟΥΣΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΚΙΝΗΜΑΤΑ

Η μελέτη των κοινωνικών κινημάτων στο πλαίσιο ενός ευρύτερου πεδίου συγκρουσιακής πολιτικής αποτελεί συστατικό κλάδο της πολιτικής κοινωνιολογίας σε φάση δυναμικής ανάπτυξης. Το αφιέρωμα που ακολουθεί περιλαμβάνει αποτύπωση των γνωστικών τεκταινόμενων των τελευταίων χρόνων, καθώς και κείμενα για τη συγκρότηση ταυτοτήτων και τη σχέση ΜΚΟ-κοινωνίας πολιτών. ♦ Το κείμενο του Σεραφείμ Ι. Σεφεριάδη, ένα πειραματικό γνωστικό κολάζ, αποδίδει συζητήσεις και ερευνητικά πορίσματα σε ευρύ φάσμα θεματικών: τη γένεση του κοινωνικού κινήματος, την επίδραση των θεσμών, τα είδη και τη μετεξέλιξη των διεκδικητικών ρεπερτορίων κ.ά. ♦ Το δεύτερο κείμενο, γραμμένο από τους συνιδρυτές του πεδίου, Charles Tilly και Sidney Tarrow, εστιάζεται στην κρίσιμη διαδικασία συγκρότησης συλλογικών ταυτοτήτων. Οι ταυτότητες δεν είναι αμετάβλητες ουσιολογίες, τονίζουν οι συγγραφείς· είναι σχέσεις και προϊόντα αντιπαράθεσης. ♦ Ο Ιωσήφ Α. Μποτετζάγιας, τέλος, προβληματίζει την αντιστοίχιση υψηλού αριθμού ΜΚΟ-ισχυρής κοινωνίας πολιτών. Οι αριθμοί μπορεί να ευτυχούν, αλλά επισταμένη μελέτη των πρακτικών κάποιων ελληνικών περιβαλλοντικών ΜΚΟ αναδεικνύει δυστυχία της ΚΠ.

Επιμέλεια: Σεραφείμ Ι. Σεφεριάδης

ΣΥΓΚΡΟΥΣΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ, ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΔΡΑΣΗ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΚΙΝΗΜΑΤΑ: ΜΙΑ ΑΠΟΤΥΠΩΣΗ

Σεραφεύμ Ι. Σεφεριάδης*

Το κείμενο που ακολουθεί αποτυπώνει βασικά θεωρητικά τεκταινόμενα στο εσωτερικό της συγκρουσιακής πολιτικής, κλάδου σε φάση εκρηκτικής ανάπτυξης. Στα εξεταζόμενα θέματα περιλαμβάνονται: η γένεση και ιστορική ιδιαιτερότητα του κοινωνικού κινήματος· η επίδραση κοινωνικών και θεσμικών δομών· τα διεκδικητικά ρεπερτόρια· ο ρόλος της κουλτούρας· το ζήτημα των οργανώσεων· οι συγκρουσιακοί κύκλοι και το πρόβλημα των κινηματικών εκβάσεων. Τίθενται όμως, ακροθιγώς, και ερωτήματα που αφορούν την υφή της τρέχουσας συγκυρίας. Τι κομίζει ο 21ος αιώνας;

Σε σχέση με άλλους κοινωνικοοικονομικούς και πολιτικούς θεσμούς, τα κοινωνικά κινήματα ενέχουν και διαχειρίζονται μορφές δύναμης που, αν και δυσκολότερα προσδιορίσιμες, δεν είναι, εξ αυτού, και αμελητέες (Taggart, 1998). Εντάσσοντας τη μελέτη τους εντός ενός ευρύτερου πεδίου συγκρουσιακής πολιτικής (πολιτικής που διεξάγεται εκτός των επίσημων θεσμών του πολιτικού συστήματος) ο ομώνυμος κλάδος επιδιώκει τη συστηματική και σε βάθος διερεύνηση του κινηματικού φαινομένου μέσα από το πρίσμα ιστορικά συγκεκριμένων περιπτώσεων. Στόχος του άρθρου που ακολουθεί είναι η επιλεκτική καταγραφή αυτού του πεδίου. Η αποτύπωση επιχειρείται με όρους ενός υπερ-κειμενικού «γνωστικού κολάζ»: είναι τμηματική, περισσότερο μωσαϊκό παρά χάρτης, και συνδιαλέγεται συστηματικά με σύμβολα –φωτογραφίες, γραφήματα και σκίτσα ποσ, επιδιώκοντας μian αλληλουχία συνειρμών, διαρρηγνύουν (αλλά και διευρύνουν) την κειμενική γραμμικότητα.¹

* Ο Σ. Σεφεριάδης είναι Επ. Καθηγητής Πολιτικής Επιστήμης στο Πάντειο Πανεπιστήμιο.
1. Για τη λογική του «γνωστικού κολάζ» [cognitive collage] (όρου-δανείου από τη γνωστι-

1. ΤΙ ΕΠΙΔΙΩΚΕΙ Η ΘΕΩΡΙΑ;

Ο θεωρητικός προβληματισμός που αναπτύσσεται στον χώρο της μελέτης των συλλογικών δράσεων διατηρεί, όπως είναι φυσικό, αμείωτο το ενδιαφέρον του για τη διερεύνηση της κινηματικής αιτιότητας: *γιατί και πότε οι άνθρωποι εγκαταλείπουν τις ρουτίνες της καθημερινότητας προκειμένου να εμπλακούν στις αβεβαιότητες της διεκδίκησης;* Αν θεωρηθεί πως η υλική αποστέρωση και η δυναμική προώθησης συμφερόντων αποτελούν προϋποθέσεις για την εκδήλωση κινητοποιήσεων, αρκούν οι παράγοντες αυτοί και για την εμφάνιση κινημάτων; Αν όχι, με ποιους άλλους πρέπει να συμπληρωθούν και πώς; Μαζί με τα κινηματικά γιατί, όμως, η θεωρία στρέφεται –κυρίως– στη διερεύνηση των πώς: των μηχανισμών μέσω των οποίων οι κινηματικές προδιαθέσεις μετασχηματίζονται σε πραγματικότητες. Πρόκειται για μετατόπιση με τεράστιες επιστημολογικές συνέπειες και προεκτάσεις. Στη συμβατική πολιτική και κοινωνική επιστήμη (που εστιάζεται σε θεσμούς και διαδικασίες διακυβέρνησης), οι κοινωνικές συγκρούσεις αντιμετωπίζονται, κατά κανόνα, ως παρείσακτες παθογένειες. Το ερώτημα που διέπει τη διερεύνησή τους, σαφώς ανα-

---

κή ψυχολογία), βλ. Tversky (1993). Για την υπερκειμενικότητα [hypertextuality], γνωστική λειτουργία με προνομιακό τόπο υλοποίησης τα ηλεκτρονικά πολυμέσα, αλλά και καταλυτική παρουσία στον χώρο της ακαδημαϊκής διδασκαλίας, βλ. Landow (2005). Ως «υπερκείμενα» νοούνται συστήματα γλωσσικών σημείων και συμβόλων, διαρθρωμένα με τρόπο ώστε τα έκδηλα (άμεσα προσβάσιμα) τμήματά τους να ενεργοποιούν απρόσκοπτα όσα –πολλά και πολλαπλώς– παραμένουν λανθάνοντα. Αντίστοιχης λογικής υπήρξαν πάντως και γνωστά στην Ελλάδα κείμενα του Umberto Eco, όπως το *Apocalittici e integrati* (1964) και, πιο πρόσφατα, στο χώρο της μυθιστορηματικής αφήγησης, *La misteriosa fiamma della regina Loana* (2004). Η συνειδητοποίηση του γνωστικού δυναμικού της υπερκειμενικότητας, που οδήγησε στη συγγραφή ενός κειμένου της μορφής αυτής, προέκυψε στο πλαίσιο του ομότιτλου σεμιναρίου («Συγκρουσιακή Πολιτική, Συλλογική Δράση, Κοινωνικά Κινήματα») στο ΠΜΣ Πολιτικής Επιστήμης & Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου¹ ευχαριστώ θερμά όλους τους φοιτητές μου για τις ουσιώδεις όσο και ευχάριστες συζητήσεις και, ιδιαίτερα, τον υποψήφιο διδάκτορα Κώστα Κανελλόπουλο. Με δεδομένους τους κινδύνους που η αναγκαστικά αποφθεγματική εκφορά του περικλείει, το κείμενο –χωρίς, ασφαλώς, να περαιώνει τίποτε– φιλοδοξεί να αποτελέσει έναυσμα για πολλαπλές εκκινήσεις. Χρήσιμα εισαγωγικά αναγνώσματα είναι, μεταξύ άλλων, τα: McAdam - Snow (1997), Goodwin - Jasper (2003), Snow - Soule - Kriesi (2004). Καλή επισκόπηση εξακολουθούν να προσφέρουν τα McAdam - McCarthy - Zald (1996) και della Porta - Diani (1999) καθώς και το σημαντικό εγχειρίδιο του Tarrow (1998). Στα ελληνικά, βλ. επίσης την εκ βαθέων διερεύνηση των θεωρητικών προϋποθέσεων του πεδίου που επιχειρεί ο Στέλιος Αλεξανδρόπουλος (2001) ενώ, τη στιγμή σύνταξης του άρθρου, επίκειται η έκδοση του εισαγωγικού πονήματος του Μιχάλη Ψημίτη (2006).

κύπτουν, είναι –ακριβώς– *γιατί* συγκρούσεις; Στη συγκρουσιακή πολιτική το ερώτημα αυτό αντιστρέφεται. Αφού στις κοινωνίες εξακολουθεί να υφίσταται *κυριαρχία*, οι συγκρούσεις όχι μόνο παθολογία δεν συνιστούν, αλλά αποτελούν εγγενή συνιστώσα του πολιτικού φαινομένου, τη βασική διαδικασία μέσω της οποίας ανακλύπουν και μετεξελίσσονται πολιτικοί και κοινωνικοί θεσμοί. Σημασία, συνεπώς, δεν έχουν τόσο οι αιτίες των συγκρούσεων όσο οι μηχανισμοί τους² –όχι τόσο τα *γιατί* αλλά τα *πώς*: με ποιους τρόπους συλλογικά υποκείμενα αναδύονται και συγκροτούν οργανώσεις, αρθρώνουν πολιτικό λόγο και πλοηγούν στη μεταβαλλόμενη πολιτικοθεσμική συγκυρία.

Ο προβληματισμός συγκροτείται στη βάση μιας σειράς κομβικών ερευνητικών αξόνων (που αποτελούν και τον αναλυτικό μίτο του άρθρου): (α) *πολιτικές ευκαιρίες*: διαστάσεις του πολιτικοθεσμικού περιβάλλοντος που διευκολύνουν (ή δυσχεραίνουν) τις κινηματικές εκδηλώσεις· (β) *μορφές δράσης*: ιστορικά αφομοιωμένα διεκδικητικά ρεπερτόρια με τα οποία τα κινήματα προωθούν τα αιτήματά τους· (γ) *οργανωτικές δομές* και υποστηρικτικά δίκτυα· (δ) *νοηματοδοτήσεις, αξιακές πλαισιώσεις* και συλλογικές ταυτότητες: ο χώρος του πολιτικού λόγου και των συμβολικών αναπαραστάσεων.

Αξίζει πάντως να σημειωθεί ότι τα τελευταία χρόνια οι μελετητές προχωρούν πέρα από την αναζήτηση ανιστορικών συμπεριφορικών αντιστοιχίσεων. Με δεδομένη τη χωροχρονική μοναδικότητα της κάθε κινηματικής εμπειρίας, οι συστηματικότητες που διερευνώνται αφορούν *αιτιώδεις μηχανισμούς*: πλέγματα επεξηγηματικών παραγόντων που επιφέρουν διαφορετικά αποτελέσματα ανάλογα με την εκάστοτε κοινωνικοπολιτική και πολιτισμική συγκυρία.³ Γίνεται σαφές πως προϋπόθεση της θεωρητικής γονιμότητας είναι η επαρκής ιστορική γείωση.

2. Στο πλαίσιο αυτό κρίσιμο αναδεικνύεται το ερώτημα *γιατί μν* συγκρούσεις; Πρόκειται για εξαιρετικής σημασίας γνωστική αναστροφή με συνέπειες ανάλογες της επίδρασης που άσκησε στις φυσικές επιστήμες η σύγχρονη μηχανική: ως γνωστόν, μετά τον Γαλιλαίο πρόβλημα προς διερεύνηση δεν αποτελεί το *γιατί* ένα σώμα κινείται, αλλά το αντίστροφο: τι παρεμποδίζει την κίνησή του.

3. Στο κρίσιμο αυτό σημείο, το άρθρο επανέρχεται στην Ενότητα 9. Εξαιρετικά χρήσιμος είναι ο παραλληλισμός που επιχειρήσει πρόσφατα ο Sidney Tarrow (2005, σ. 30) με αιτιώδεις μηχανισμούς που απαντώνται στην ανθρώπινη φυσιολογία: «...ο μηχανισμός της μυϊκής σύσπασης συμβάλλει στην αναπνοή, την κίνηση, την πέψη, ακόμη και την αναπαραγωγή. Η μίτωση είναι μηχανισμός που προετοιμάζει ένα κύτταρο για διαίρεση, αλλά μερικές φορές αντικαθιστά υγιή κύτταρα προκαλώντας καρκίνο. Αν οι βιολόγοι ενδιαφέρονται να φωτίσουν οποιαδήποτε από αυτές τις διαδικασίες, δεν μπορούν παρά να ενδιαφέρονται για τους συστατικούς τους μηχανισμούς. Κάτι ανάλογο ισχύει και στη συγκρουσιακή πολιτική».

2. ΒΑΣΙΚΕΣ ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΗΣΕΙΣ

Charles Tilly

Sidney Tarrow

Συγκρουσιακή ή διεκδικητική πολιτική έχουμε όταν άνθρωποι απλοί (χωρίς ισχυρούς πόρους και πρόσβαση στη θεσμική εξουσία) *συγκροτούνται σε ομάδες, διατυπώνουν αιτήματα και συγκρούονται* με τις ελίτ, άλλους αντιπάλους ή τις κρατικές αρχές. Όμως δεν είναι όλες οι εκφάνσεις της συγκρουσιακής πολιτικής κινήματα. Μελετητές όπως ο Sidney Tarrow (1998) τονίζουν πως *λυδία λίθος της κινηματικής υπόστασης είναι ο παρατεταμένος χαρακτήρας των δράσεων*, αλλιώς πρόκειται για απλά συγκρουσιακά επεισόδια. Στο ίδιο πλαίσιο, ο Charles Tilly (2004) επισημαίνει πως το κοινωνικό κίνημα αναδύεται ως αποτέλεσμα της σύζευξης τριών αλληλένδετων παραγόντων: (α) *εκστρατειών*: παρατεταμένων διεκδικήσεων που απευθύνονται σε «αρχές» (πρωτίστως, αλλά όχι αποκλειστικά, κρατικές): (β) *ρεπερτορίων*: νεωτερικών συλλογικών δράσεων και τελετουργιών όπως, π.χ., η δημιουργία οργανώσεων, η χρήση ΜΜΕ και η διανομή προπαγανδιστικού υλικού και (γ) *συλλογικών επιδείξεων αξιοσύνης, ενότητας, πολυάριθμου, και αφοσίωσης* (ΑΕΠΑ). Ο Tilly τονίζει: «Όχι κάποιο μεμονωμένο στοιχείο, αλλά ο *συνδυασμός* ρεπερτορίου και ΑΕΠΑ στο πλαίσιο εκστρατειών, συνιστά την ιδιαιτερότητα του κοινωνικού κινήματος» (ό.π., σ. 5). Επισημαίνεται ακόμη πως: ♦ η οντολογία των κινήματων δεν είναι ουσιολογική αλλά *σχεσιακή* –η ανάδυσή τους δεν ενέχει ούτε νομοτέλεια ούτε μονιμότητα ♦ οι κινηματικές διεκδικήσεις δεν αφορούν μόνο εργαλειακές επιδιώξεις, αλλά επίσης *συλλογικές ταυτότητες* και *υπόσταση*, και ♦ τα κινήματα είναι συνυφασμένα με κρίσιμες πολιτικές διαδικασίες της νεωτερικότητας: μεταξύ άλλων, τον εκδημοκρατισμό, την πολιτισμική γεφύρωση και τη γενικευμένη πύκνωση της επικοινωνίας στις ανθρώπινες κοινωνίες.

3. Η ΓΕΝΕΣΗ, ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΟ ΚΑΙ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟ ΡΕΠΕΡΤΟΡΙΟ

Οι μελετητές τοποθετούν τη γένεση του κοινωνικού κινήματος στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα. Στο πλαίσιο αυτό κομβική σημασία αποκτά η διερεύνηση της γενικής φύσης των διεκδικητικών δράσεων, του αποκαλούμε-

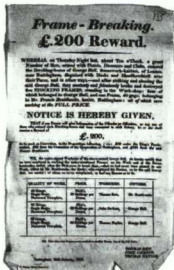
νου *διεκδικητικού ρεπερτορίου* (Tilly, 1995, 1995a). Η έννοια αναδεικνύει το ότι οι άνθρωποι διεκδικούν μέσω τελετουργικά επαναλαμβανόμενων πρακτικών οι οποίες κληροδοτούνται, μαθαίνονται και, στη συνέχεια, γίνονται αντικείμενο περαιτέρω επεξεργασίας. Σε μια οπτική μακράς διάρκειας διακρίνονται δύο βασικά γένη ρεπερτορίων: το *παραδοσιακό* και το *παραδειγματικό ή νεωτερικό*. Οι μεταξύ τους διαφορές αφορούν τις τέσσερις διαστάσεις που απεικονίζονται στο Γράφημα 1 (επεξεργασία από Tilly, 1983).

ΓΡΑΦΗΜΑ 1
Εμβέλεια συλλογικής δράσης

Το *παραδοσιακό ρεπερτόριο* ήταν: ♦ *εντόπιο* (ή *επιτόπιο*), αφού τα συμπερόντα των διεκδικητών εντοπιζόνταν σε μία και μόνο γεωγραφική περιοχή ♦ *δυσιαδικό* και *διαμεσολαβούμενο*, αφού τα διεκδικητικά υποκείμενα στρέφονταν εναντίον *φυσικών προσώπων* (όσων κατηγορούνταν για αδικοπραγία) εκφράζοντας την αντιπαλότητά τους κατευθείαν και άμεσα. Όταν τα αιτήματα απευθύνονταν στις κεντρικές αρχές, οι διεκδικητές επιζητούσαν την υποστήριξη τοπικών προυχόντων οι οποίοι όμως ποδηγετούσαν τις δράσεις ♦ *ειδικό ή ιδιαίτερο*, με την έννοια ότι τόσο τα αιτήματα όσο και οι διεκδικητικές ρουτίνες διέφεραν από πληθυσμό σε πληθυσμό, από περιοχή σε περιοχή και από αίτημα σε αίτημα, και ♦ *βίαιο*, αφού κύρια μορφή συλλογικής δράσης ήταν η άσκηση φυσικής βίας.

Στις βασικές μορφές του συγκαταλέγονται: κατασχέσεις σιτηρών, καταπατήσεις κτημάτων, βιαιοπραγίες εναντίον αυτοργών αδικοπραξίας, δια-

Nottingham 1812, επικηρυξη Λουδιτών (National Archives HO42/119)

Ομοίωμα γαιοκτήμονα... προς την πυρά (Ιρλανδία 1887)

πάλι μεταξύ θρησκευτικών αιρέσεων, διαπομπεύσεις μετά από καταπάτηση εθιμικών δικαιωμάτων (συγκρουσιακές παρωδίες, *charivari*), συμβολικοί εμρησμοί ομοιωμάτων, Λουδισμός κ.ά.

Σε αντίθεση με το παραδοσιακό, το *νεωτερικό* ρεπερτόριο είναι: ♦ *πανεθνικό-γενικό*, αφού τα συμφέροντα που εξυπηρετεί αφορούν πολλούς και διαφορετικούς πληθυσμούς (συναφώς, οι διεκδικήσεις προβάλλονται στο όνομα γενικών αρχών) ♦ *παραδειγματικό*, γιατί μπορεί εύκολα να αντιγραφεί από μια περιοχή και συγκυρία σε άλλες ♦ *αυτόνομο* γιατί, οσάκις χρησιμοποιείται για πανεθνικής εμβέλειας διαμαρτυρία, αυτή συντελείται χωρίς την ποδηγεσία τοπικών αρχόντων, και ♦ «*πολιτικοποιημένο*», με την έννοια ότι βασική μορφή διεκδίκησης δεν είναι η φυσική βία, αλλά η προσπάθεια πολιτικού επηρεασμού.

Οι μορφές του περιλαμβάνουν το μποϊκοτάζ, τη μαζική συλλογή υπογραφών, συλλαλητήρια, οδοφράγματα, απεργίες, εξεγέρσεις κ.λπ.

Τα ρεπερτόρια αλλάζουν πολύ αργά, σχεδόν ανεπαίσθητα, σε συνάφεια με θεμελιακές μεταβολές στα αντιπαρτιθέμενα κοινωνικά συμφέροντα και τα πολιτικά τους περιβάλλοντα.

Χονδρικά, οι αλλαγές απηχούν την ανάπτυξη του εθνικού κράτους και του καπιταλισμού, που διευκόλυναν την επικοινωνία ανάμεσα σε εν δυνάμει διεκδικητές, συνέβαλαν στην ανάπτυξη του Τύπου και των δομών μαζικής ενημέρωσης και δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για την ανάπτυξη του συνδικαλισμού (και γενικότερα των συνεργατικών ενώσεων).

4. ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΕΥΚΑΙΡΙΕΣ

Ce n'est pas toujours en allant de mal en pis que l'on tombe en révolution. Il arrive le plus souvent qu'un peuple qui avait supporté sans se plaindre ... les lois les plus accablantes, les rejette violemment dès que le poids s'en allège.

Alexis de Tocqueville, *L'Ancien Régime et la Révolution* (1856)

Παρότι ο όρος γνώρισε, και εξακολουθεί να γνωρίζεται, πολλές αποδόσεις, μπορούμε να ορίσουμε τις *πολιτικές ευκαιρίες* ως συστηματικές –αν και όχι απαραίτητα θεσμικές ή μόνιμες– διαστάσεις του πολιτικού περιβάλλοντος, οι οποίες δημιουργούν κίνητρα για συλλογική δράση. Σε πιο επιχειρησιακή εκφορά: «οιοσδήποτε αλλαγές μεταβάλλουν το ισοζύγιο οικονομικών, πολιτικών

Αντιδουλοκρατική συγκέντρωση, ΗΠΑ 1859

Μαδρίτη 1936:
οδόφραγμα CNT/FA

ή/και συμβολικών πόρων μεταξύ αρχών και διεκδικητών υπέρ των δεύτερων» (Goldstone - Tilly, 2001, σ. 182-183). Στο πλαίσιο προσεγγίσεων πολιτικής διαδικασίας, οι «πολιτικές ευκαιρίες» προβλήθηκαν ως κρίσιμοι παράγοντες για την επεξήγηση ευρέως φάσματος κινηματικών όψεων. Είναι σκόπιμο όμως να τονιστεί ότι η πρόσληψή τους έγινε διττά: τόσο ως σχετικά σταθερές δομές όσο και ως –ευκολότερα μεταβαλλόμενες– συγκυριακές *κρυσταλλώσεις*.

Ευκαιρίες ως δομές (στατική)

Η εκτίμηση ότι το περιβάλλον επηρεάζει τις συλλογικές δράσεις είναι παλιά και –ως έναν βαθμό– κοινότοπη. Το ερώτημα είναι πώς. Μια από τις πρώτες προσπάθειες συστηματικής καταγραφής ανήκει στον Alexis de Tocqueville που, στο *Democracy in America*, υποστήριξε ότι όπου το κράτος είναι ισχυρό και η κοινωνία πολιτών αδύναμη (π.χ. προεπαναστατική Γαλλία) η συλλογική δράση θα είναι περιστασιακή αλλά βίαιη. Αντιθέτως, συστήματα με λιγότερο ισχυρές κρατικές εξουσίες αλλά ισχυρές κοινωνίες πολιτών (π.χ. ΗΠΑ) θα τείνουν να χαρακτηρίζονται από σταθερή αλλά ήπια ροή διεκδικήσεων.

Εμπνεόμενοι από το τοκβιλιανό ερευνητικό πρόγραμμα, νεότεροι δομιστές θεωρητικοί επιχείρησαν να συστηματοποιήσουν τις βασικές αντιστοιχίσεις, αρχής γενομένης με τη λεπτομερή εννοιολόγηση διαφορετικών «δομών πολιτικών ευκαιριών». Σύμφωνα με μελετητές όπως ο Kriesi (π.χ. 2004), οι πολιτικές ευκαιρίες αφορούν πρωτίστως την προσβασιμότητα του πολιτικού συστήματος, και αναφέρονται σε διαστάσεις όπως:

- ♦ το διοικητικό και γεω-

ΣΥΝΔΙΚΑΤΑ-ΚΟΜΜΑΤΑ

Αναφορικά με τη σχέση συνδικάτων-κινήματων υποστηρίζεται ότι οι συμμαχίες γίνονται τόσο πιθανότερες όσο λιγότερο θεομοθετημένος είναι ο ρόλος του συνδικαλιστικού κινήματος στο εσωτερικό του πολιτικού συστήματος. Ο νεοκορπορατισμός της μεταπολεμικής περιόδου επέδωσε περιορισμό της κινηματικής διαμαρτυρίας όχι μόνο επειδή εξασφάλισε ικανοποίηση των εργατικών αιτημάτων.

Σε ό,τι αφορά τη σχέση κομμάτων κινήματων, κρίσιμοι παράγοντες θεωρούνται: ♦ η ισχύς της παραδοσιακής διαιρετικής τομής Δεξιάς-Αριστεράς (βαθιές τομές τείνουν να καθυστερούν την εμφάνιση «νέων κοινωνικών κινήματων» και περιορίζουν την υποστήριξη που παρέχει η Αριστερά –π.χ. Γαλλία) ♦ η υφή του κομματικού ανταγωνισμού (όσο πιο ασταθές και αβέβαιο το εκλογικό τοπίο τόσο πιθανότερη η στήριξη της κοινωνικής διαμαρτυρίας από αριστερά κόμματα) ♦ το αν ο ιδεολογικά εγγύτερος κομματικός σχηματισμός βρίσκεται στην εξουσία ή όχι.

γραφικό συγκεντρωτισμό του κράτους (όσο μεγαλύτερη η αποκέντρωση τόσο ευκολότερη η πρόσβαση στους επίσημους θεσμούς) ♦ τον βαθμό διάκρισης των εξουσιών (όσο σαφέστερη η διάκριση μεταξύ εκτελεστικής, νομοθετικής και δικαστικής εξουσίας, τόσο ευνοϊκότερο το διεκδικητικό περιβάλλον) ♦ το εκλογικό και κομματικό σύστημα (σε αναλογικά συστήματα με μεγάλο αριθμό κομμάτων και χαλαρές εσωτερικές πειθαρχίες, ο επηρεασμός είναι ευκολότερος) ♦ το αν μια δημοκρατία είναι *πλειοψηφική* ή *συναινετική* (στις πρώτες οι διάυλοι πρόσβασης είναι σαφώς λιγότεροι), κ.λπ.

Ευκαιρίες ως συγκυριακές κρυσταλλώσεις (δυναμική)

Υπήρξαν όμως και μελέτες που αντιμετώπισαν την έννοια μιας *δομής* πολιτικών ευκαιριών με δυσπιστία. Δομές και δομικές προδιαθέσεις ασφαλώς υπάρχουν· πόσο χρήσιμη είναι όμως η ενατένισή τους προκειμένου να κατανοήσουμε ειδικές όψεις των συλλογικών δράσεων όπως ο χρονισμός, η ένταση και η αποτελεσματικότητά τους; Στο πλαίσιο αυτής της αμφισβήτησης υποστηρίχθηκε πως είναι προτιμότερο να διερευνούμε τη δυναμική της *μεταβαλλόμενης συγκυρίας*. Σύμφωνα με τη συστηματοποίηση του Tarrow (1998, κεφ. 5), διευρυνόμενες πολιτικές ευκαιρίες ανακύπτουν όταν έχουμε: ♦ αύξηση της πρόσβασης των διεκδικητών στο πολιτικό σύστημα ♦ ανακατατάξεις, ρωγμές και διασπάσεις στις τάξεις των ελίτ ♦ εμφάνιση συμμαχών με επιρροή, και ♦ μείωση της κατασταλτικής δυνατότητας του κράτους.

Η αναγνώριση του φευγαλέου χαρακτήρα των ευκαιριών προσέδωσε στις προσεγγίσεις αυτές μιαν ευπρόσδεκτη αίσθηση δυναμικής, όμως σημαντικά προβλήματα εμμένουν.

Μια πρώτη αδυναμία αφορά την ίδια τη γνωστική υπόσταση της θεωρίας. Υπερβάλλοντας τα –επί της αρχής υγιή– αντι-αναγωγιστικά αντανακλαστικά τους (εναντίον της μηχανιστικής προβολής κοινωνικοοικονομική αποστέρηση → κινηματική διεκδίκηση), εκπρόσωποι της σχολής της πολιτικής διαδικασίας δεν απέφυγαν διατυπώσεις που έδιναν την εντύπωση πως τα κινήματα *οφείλονται* στις ευκαιρίες. Όμως άλλο να υποστηρίζεται πως οι ευκαιρίες *διευκολύνουν* την εκδήλωση συλλογικών δράσεων, και άλλο ότι τις *προκαλούν*. Οι ευκαιρίες είναι παράγοντες επικουρικοί, δεν είναι (και δεν μπορεί να είναι) γενεσιουργοί.

Συνθετότερες υπήρξαν οι επιπτώσεις μιας δεύτερης απλοϊκής αντιστοιχίσης, σύμφωνα με την οποία ενώ οι «διευρυνόμενες πολιτικές ευκαιρίες» [expanding opportunities] προδικάζουν κινηματικές δράσεις, οι «συρρικνού-

μενες ευκαιρίες» [contracting opportunities] προκαλούν διεκδικητική ύφεση. Το πρόβλημα έγκειται, βέβαια, στις αλληπάλλινες διαψεύσεις αυτών των προσδοκιών: από τη Γαλλική Επανάσταση μέχρι τα Ιουλιανά, και από τον Μάη του '68 μέχρι την πτώση του Σάχη, η ιστορία βρίθκει περιπτώσεων στις οποίες «σαφώς ευνοϊκές πολιτικές μεταστροφές δεν οδήγησαν σε... συλλογική δράση», και το αντίστροφο: περιπτώσεις όπου «αναπτύχθηκε συλλογική δράση εν τη απουσία αξιοσημείωτων αλλαγών στη σχετική ισχύ των αντιθέμενων υποκειμένων» (McAdam, 1996). Οι συζητήσεις γύρω από τα προβλήματα αυτά οδήγησαν σε σημαντικές θεωρητικές διευκρινίσεις και αναπροσαρμογές.

Απειλές και απόδοση ευκαιριών

Ένα πρώτο βήμα υπήρξε η ρητή εννοιολόγηση της «απειλής» ως παράγοντα παραπληρωματικού των «ευκαιριών»: οι κινηματικές δράσεις δεν επικουρούνται μόνο όταν οι διεκδικητές διαπιστώνουν παράθυρα... να ανοίγουν, αλλά και όταν διαισθάνονται πόρτες... να κλείνουν. Σύμφωνα με τον Tarrow (1998, σ. 71), «[η συγκρουσιακή δράση] εντείνεται και όταν [οι άνθρωποι] απειλούνται με κόστος που δεν μπορούν να υποστούν ή που παραβιάζει το περί δικαίου αίσθημά τους».

Η παραδοχή αυτή έκανε τη θεωρία αλθροφανέστερη, ταυτόχρονα όμως την αποδυνάμωσε: θεωρία που υποστηρίζει πως οι συλλογικές δράσεις γίνονται πιθανές τόσο όταν διευρύνονται όσο και όταν συρρικνώνονται οι πολιτικές ευκαιρίες (ταυτόχρονα A και -A) στην ουσία υποστηρίζει πως οι πολιτικές ευκαιρίες δεν προδικάζουν απολύτως τίποτε.

Με το πρόβλημα αναμετρήθηκαν οι McAdam, Tarrow και Tilly (2001). Απηχώντας ευρύτερες επιστημολογικές ανησυχίες, και προωθώντας το γενικό εγχείρημα μιας σχεσιακής κοινωνικής επιστήμης, υποστήριξαν πως ο υπέρπων «αντικειμενισμός» της κλασικής πολιτικοδιαδικαστικής προσέγγισης δημιουργούσε διλήμματα που ήταν συνήθως αντινομικά και κάποτε παντελώς ψευδή. Οι «ευκαιρίες»/«απειλές» έχουν βέβαια αντικειμενική υπόσταση, όμως, μέχρις ότου νοηματοδοτηθούν και επενδυθούν με το κατάλληλο αξιακό-συναισθηματικό φορτίο, παραμένουν απλώς λανθάνουσες δυνατότητες. Για να γίνουν πραγματικές κινητήριες δυνάμεις συλλογικής δράσης (και αιτιώδεις, επεξηγηματικοί παράγοντες), ευκαιρίες και απειλές πρέπει να αναγνωριστούν

και αναγνωσθούν ως τέτοιες από πολιτικούς δρώντες που, παρεμβαίνοντας στη συγκυρία, αναλαμβάνουν να συνδέσουν την *ερμηνευμένη* εμπειρία με τους διεκδικητές (πρβλ. Gamson - Meyer, 1996). Οι McAdam, Tarrow και Tilly (2001) ονομάτισαν τη νέα εννοιολόγηση «απόδοση ευκαιριών» [attribution of opportunity] και εικονογράφησαν την επενέργειά της παραθέτοντας ευρύ φάσμα περιπτώσεων, μεταξύ των οποίων η Γαλλική Επανάσταση, το αμερικανικό civil rights movement και η εξέγερση των Mau-Mau.

Παρότι οι κριτικές για το *Dynamics of Contention* δεν έλειψαν, η σχεσιακή πρόσληψη αποτελεί σημαντική τομή στον χώρο της συγκρουσιακής πολιτικής, αλλά και της συγκριτικής πολιτικής γενικότερα. Αναδεικνύοντας τη σημασία της *πολιτικής διαμεσολάβησης* (που αυτή τελικά καθορίζει αν κάποιες εξελίξεις θα λειτουργήσουν ως κινηματικά κίνητρα ή όχι), η σχεσιακή προσέγγιση συνιστά υπέρβαση του παλαιού αντινομικού διλήμματος δομισμού-βουλποιοκρατίας και υπενθυμίζει πως, αν και οι δομές πάντοτε «βαραίνουν» ως συνιστώσες της πραγματικότητας, τελικά είναι οι εμπρόθετες ανθρώπινες δράσεις που διαμορφώνουν την Ιστορία.

Κι έτσι όμως η ακριβής θεωρητική αποτύπωση της επενέργειάς των πολιτικών ευκαιριών/απειλών παραμένει. Τελικά πότε αυξάνουν οι πιθανότητες να εκδηλωθεί συλλογική δράση; Όταν υπάρχουν/αποδίδονται ευκαιρίες ή όταν εμφανίζονται απειλές; Ή μήπως το ερώτημα πρέπει να εγκαταλειφθεί ως θεωρητικά στείρο και ατελέσφορο προς όφελος μιας «συγκεκριμένης» κάθε φορά διερεύνησης; Η ιδιογραφία είναι μια λύση, είναι όμως υπερβολικά εύκολη.

Πολιτικές ευκαιρίες/απειλές; Ναι!

Αρνούμενοι να προσχωρήσουν στο θεωρητικό αγνωστικισμό της περιπτωσιολογίας, οι Goldstone - Tilly (2001) τόνισαν καταρχάς την αναλυτική ιδιαιτερότητα των *απειλών*: οι «απειλές» δεν είναι «ευκαιρίες από την ανάποδη» ή «μειωμένες ευκαιρίες» έγραψαν (σ. 181). Προέβησαν επίσης σε μια σειρά από κρίσιμες σημασιολογικές διευκρινίσεις. Στις «απειλές» περιλαμβάνονται τόσο (α) η διακινδύνευση που ενυπάρχει στις συλλογικές δράσεις ως *Απειλή Καταστολής/A_κ* όσο και (β) οι επαπειλούμενες απώλειες σε περίπτωση απραξίας (σ. 183). Η δεύτερη μορφή αποκαλείται *Τρέχουσα Απειλή* (Απειλή_τ), όμως μπορούμε να σκεπτόμαστε τις δύο μορφές, αντίστοιχα, ως *Κόστος Δράσης* και *Κόστος Αδράνειας*.

Η επισήμανση είναι σημαντική, αφού τα δύο είδη «απειλής» δεν μεταβάλλονται αναγκαστικά προς την ίδια κατεύθυνση. Επιπλέον, συνεισφορές της

Κόστος δράσης: οδονηρό

νέας αποτύπωσης αποτελούν: (1) η αναλυτική «αποσυσκευασία» της έννοιας «ευκαιρία» και (2) η συστηματική καταγραφή άλλων κρίσιμων παραγόντων που υπεισέρχονται στις κρίσιμες αλληλεπιδράσεις «ευκαιριών» και «απειλών». Σε ό,τι αφορά το πρώτο, οι Goldstone - Tilly περιέλαβαν στις «ευκαιρίες» το σύ-

νολο σχεδόν των όψεων της κρατικής αποδυνάμωσης (δημοσιονομική κρίση, διασπάσεις ελίτ, στρατιωτικές ήττες κ.λπ.), πρόσθεσαν όμως και δύο δυναμικές διαστάσεις που η εξέλιξή τους είναι σε μεγάλο βαθμό συνάρτηση συγχρονικών πολιτικών παρεμβάσεων: τον βαθμό υποστήριξης που απολαμβάνει η κινητοποίηση (μεγάλη ή αυξανόμενη υποστήριξη → «ευκαιρία») καθώς και το ισοζύγιο ισχύος μεταξύ κινηματικών συμμάχων και αντιπάλων (υπεροχή συμμάχων → «ευκαιρία»). Στο κείμενο αναδεικνύεται επίσης η έννοια της *κινηματικής προσδοκίας* (τα οφέλη στα οποία *προσβλέπουν* οι διεκδικητές), η οποία βρίσκεται σε διαρκή αντιπαράβολή με τις A_T .

Κόστος αδράνειας: ανεπανόρθωτο

Ενθουσιώδεις με τις εννοιολογικές τους αποσαφηνίσεις, οι Goldstone - Tilly δεν διστάζουν να προχωρήσουν και σε μια απλή μαθηματική απεικόνιση της προσδοκώμενης κινηματικής εξίσωσης (σ. 183-185). Περισσότερη σημασία από τη μαθηματική εκφορά όμως έχει η θεωρητική πρόνοια για ταυτόχρονη επενέργεια όλων των συναφών μεταβλητών, όπως και η ανάδειξη του ρόλου της πολιτικής. Σύμφωνα με τη νέα απόδοση, η πιθανότητα εκδήλωσης κινηματικών δράσεων προσδιορίζεται από την παρακάτω σχέση:

Πιθανότητα συλλογικής δράσης = {Ευκαιρίες [κρατική αποδυνάμωση + λαϊκή υποστήριξη προς την κινητοποίηση + ισοζύγιο ισχύος συμμάχων/αντιπάλων] · (Κινηματικές προσδοκίες + A_T)} - A_K

Γίνεται προφανές πως το φάσμα των πιθανών επιρροών είναι πραγματικά τεράστιο, και αυτό αντιμετωπίζει με καίριο τρόπο προβλήματα που ανέκυπταν στις πιο απλοϊκές αποδόσεις της επίδρασης των ευκαιριών. Έτσι, ενώ στην αρχική πολιτικοδιαδικαστική πρόσληψη η ταυτόχρονη ύπαρξη κατασταλτικού περιβάλλοντος και συλλογικής δράσης αποτελούσε παράδοξο, με τη νέα κατανόηση αυτό παύει να ισχύει. Καταπιεστικά καθεστώτα υψηλού A_T ακόμη και όταν δεν πλήττονται από απότομη αποδυνάμωση, θα τείνουν να καταγράφουν «ευκαιρίες» κατά το ότι (α) η υποστήριξη προς ενδεχόμενες εναντίον τους κινητοποιήσεις (β) τα ισοζύγια συμμάχων-αντιπάλων και (γ)

οι κινηματικές προσδοκίες, όλα θα τείνουν προς ένα θετικό πρόσημο.

Τίθεται βέβαια το ερώτημα αν η νέα πρόκληση είναι εν τέλει σε θέση να αντιμετωπίσει το θεωρητικό πρόβλημα που δεικτικά τέθηκε παραπάνω: υπάρχει θεωρία για την εμφάνιση συλλογικής δράσης/κινημάτων στη βάση των πολιτικών ευκαιριών; Παρότι οι θιασώτες της δομιστικής σεναριολογίας δεν εξέλειπαν (π.χ. Kriesi, 2004), η απάντηση εξακολουθεί να είναι αρνητική: οι περιβαλλοντικές ευκαιρίες *δεν προδικάζουν* κινηματικές εκβάσεις. Η συστηματική καταγραφή τους, όμως, αναδεικνύει το εύρος και την πολυπλοκότητα των αιτιωδών παραγόντων προσδιορίζοντας έτσι τα κρίσιμα ερευνητικά ερωτήματα.

5. ΜΟΡΦΕΣ ΣΥΛΛΟΓΙΚΗΣ ΔΡΑΣΗΣ

Η κινηματική βιβλιογραφία όλων των αποχρώσεων τονίζει πως προϋπόθεση για την ανάδυση κινηματικών υποκειμένων είναι η δυνατότητά τους να χρησιμοποιούν δόκιμες μορφές συλλογικής δράσης. Όμως οι μελετητές διαφοροποιούνται ως προς τη διάσταση του θέματος που θεωρούν περισσότερο ενδιαφέρουσα. Ενώ μια ομάδα, που διεξάγει τις αναλύσεις της σε επίπεδο μονογραφικής περιπτώσιολογίας, έλκεται από την πολυμορφία των συλλογικών δράσεων, μια άλλη, που αποσκοπεί στη θεωρητική γενίκευση και ατενίζει το πρόβλημα με μακροσκοπικές κατηγορίες (κύριος εκπρόσωπός της ο Charles Tilly), τονίζει τον σχετικά περιορισμένο και τελικά προβλέψιμο χαρακτήρα τους: τα κινηματικά υποκείμενα δεν αυτοσχεδιάζουν παρά μόνο οριακά και σε ειδικές συνθήκες. Αυτό άλλωστε αναδεικνύει και η ίδια η έννοια του «ρεπερτορίου»: επαναλαμβανόμενο, προβλέψιμο και σχετικά περιορισμένο φάσμα ειδικών δράσεων που χρησιμοποιούνται από συλλογικά υποκείμενα στο πλαίσιο της διεκδικητικής κίνησης (Taylor - Van Dyke, 2004, σ. 266).

Διαμαρτυρία

Εξαιτίας του ότι δεν διαθέτουν θεσμικούς πόρους και σταθερές προσβάσεις στο πολιτικό σύστημα, τα κοινωνικά κινήματα διαμορφώνουν και προβάλλουν τις διεκδικήσεις τους κατά κανόνα εκτός των επίσημων διαύλων (McAdam - Snow, 1997, σ. 327). Οι κινηματικές εκδηλώσεις τείνουν έτσι να προσλάβουν τον χαρακτήρα *δράσεων διαμαρτυρίας* με βασικό στόχο την πα-

ρακώλυση της ομαλής λειτουργίας του πολιτικού συστήματος: «[Δ]ιαμαρτυρία είναι κινητοποίηση... μέσα από μη συμβατικές μορφές δράσης με σκοπό την άσκηση πίεσης στις αρχές» (della Porta - Diani, 1999, σ. 167). Η διαδήλωση, η άρνηση καταβολής φόρων και ενοικίων, οι καταλήψεις δημόσιων χώρων, το μπλοκάρισμα των εθνικών οδικών αρτηριών –όλα είναι μορφές δράσης που ανακόπτουν τις ρουτίνες της διακυβέρνησης. Δεν ήταν πάντοτε (ούτε και σήμερα είναι πλήρως) νομιμοποιημένες, όμως από τις δεκαετίες 1960-70 έχουν πάψει να θεωρούνται παραβατικές. Ως κατεξοχήν πολιτικός πόρος αυτών... που δεν κατέχουν πόρους, η διαμαρτυρία σπανίως μπορεί να επιδιώκει άμεση ικανοποίηση των αιτημάτων που προβάλλει. Η πίεση προς τις αρχές ασκείται έμμεσα, μέσω της επίδρασής της στο πολιτικό περιβάλλον.

Η συζήτηση για τις συλλογικές δράσεις αναδεικνύει τέσσερις μεγάλες γνωστικές περιοχές: ♦ την ταξινόμηση των μορφών τους ♦ τη διερεύνηση της αιτιότητας που τις διέπει (γιατί τα κινηματικά υποκείμενα επιλέγουν μια μορφή και όχι άλλη;) ♦ το ζήτημα της αλλαγής (του περάσματος από μία μορφή σε άλλη), και ♦ το πρόβλημα της αποτελεσματικότητας (ποια μορφή είναι επιτυχέστερη και γιατί).

Βία, παρεμπόδιση, σύμβαση

Μια εναργής μορφική ταξινόμηση γίνεται από τον Tarrow (1998, κεφ. 6), ο οποίος εννοιολογεί ένα συνεχές από τη βία στη –σχετική– συμβατικότητα με κρίσιμη ενδιάμεση ζώνη την παρενόχληση ή παρεμπόδιση.

Η βία αποτελεί την πιο ορατή μορφή, τόσο ιστορικά όσο και στις μέρες μας. Είναι άμεση, συμβολικά πυκνή και, οσάκις προκαλείται, έλκει το ενδιαφέρον τόσο της παριστάμενης κοινής γνώμης όσο και των αρχών. Όμως παρά τα πλεονεκτήματα αυτά, και το γεγονός ότι αποτελεί την ευκολότερη μορφή συλλογικής δράσης (με σχετικά μικρό οργανωτικό κόστος), στις σύγχρονες κοινωνίες η χρήση της καθίσταται ατελέσφορη, επικίνδυνη και –συνεπώς– απευκταία. Ο λόγος είναι απλός: ενώ η απειλή χρήσης βίας είναι πολύτιμο όπλο στη διάθεση των διεκδικητών, η πραγματική βία επιφέρει συνθήκες διπολικής αντιπαράθεσης με τους κατασταλτικούς μηχανισμούς. Στις συγκρούσεις που επακολουθούν, οι λιγότερο μαχητικοί διεκδικητές φυλλορροούν ενώ παράλληλα δημιουργούνται τα προσχήματα για κατασταλτική επίταση.

Και για τον λόγο αυτόν τα περισσότερα νεωτερικά κινήματα προτιμούν την παρεμπόδιση –μια μορφή που θα μπορούσε επιχειρησιακά να αποδοθεί ως «απειλή χρήσης βίας»: «Επειδή προκαλεί αβεβαιότητα και δίνει σε [αντι-

κειμενικά] ανίσχυρους δρώντες την πρωτοβουλία απέναντι σε ισχυρότερους αντιπάλους, η παρεμπόδιση είναι το ισχυρότερο όπλο των κοινωνικών κινήματων» (Tarrow, 1998, σ. 98). Ως μορφή συλλογικής δράσης, η παρεμπόδιση επιφέρει, αν είναι δημιουργική, αποτελέσματα τα οποία όλα τα κινήματα επιδιώκουν: παρακώλυση των λειτουργιών του πολιτικού συστήματος, πρόκληση ενδιαφέροντος στην κοινή γνώμη, ανάδειξη των «ελλείψεων της καθημερινότητας» κ.λπ. Παρόλα αυτά, γνήσια παρεμπόδιση εμφανίζεται πολύ σπανιότερα απ' ό,τι θα περίμενε κανείς. Ο λόγος είναι το μεγάλο οργανωτικό κόστος της, συνδυαστικά με τη μακρά σειρά προϋποθέσεων που απαιτεί: αριθμούς, αφοσίωση, συντονισμό, επιπόνη επιτυχών νέων μορφών παρενόχλησης – όλα πράγματα ιδιαίτερα δύσκολα.

Θεωρείται ότι η *σύμβαση* επικρατεί γιατί οι συλλογικές δράσεις που αναλαμβάνονται στο πλαίσió της είναι σχετικά «εύκολες»: ενέχουν μικρό ατομικό και συλλογικό κόστος, δεν απαιτούν μεγάλη αφοσίωση από τους μετέχοντες και είναι ευρύτατα αναγνωρίσιμες. Υποστηρίζεται πως, αν και ξεκίνησαν διαφορετικά, οι θεσμικές απεργίες και πορείες είναι σήμερα οι κλασικές μορφές συμβατικών δράσεων. Συναφώς, στις περισσότερες προηγμένες χώρες (τουλάχιστον κατά τη μεταπολεμική περίοδο) το συνδικαλιστικό κίνημα έχει μεταβληθεί από μαχητικό διεκδικητικό υποκείμενο σε συμβατικό «κοινωνικό εταίρο». Όμως η εξέλιξη αυτή ούτε τη νεοφιλελεύθερη αναστροφή των πρώιμων μεταπολεμικών κατακτήσεων της εργατικής τάξης απέτρεψε, ούτε την οργανωτική συρρίκνωση των συνδικάτων αποσόβησε. Η σύμβαση μπορεί να είναι εύκολη, όμως η αποτελεσματικότητά της παραμένει αμφίβολη.

Η εννοιολόγηση Tarrow είναι σημαντική, δεν είναι όμως η μόνη. Ενδιαφέρον είναι επίσης ο διαχωρισμός μεταξύ μορφών που (α) είναι πρωτίστως *στρατηγικές* (αναπτύσσονται στο πλαίσιο μιας «εργαλειακής» λογικής) και «εξωστρεφείς» και (β) αυτών που είναι «εμφραστικές» και μεταϊλιστικά εσωστρεφείς, αποσκοπώντας στη συνειδητοποίηση και την «ατομική αλλαγή». Ο διαχωρισμός είναι σαφής, όμως οι περισσότεροι μελετητές (π.χ. Taylor - Van Dyke, 2004) τονίζουν πως, κατά κανόνα, τα κινήματα ενέχονται σε δράσεις που επιτελούν αμφότερες τις λειτουργίες. Αξιοσημείωτη είναι ακόμη η ταξινόμηση που διαιρεί τις συλλογικές δράσεις στη βάση της σχέσης που εγκαθιδρύουν με τους αποδέκτες των κινηματικών αιτημάτων. Διακρίνονται έτσι ♦ δράσεις *πειθούς* για το δίκαιο των αιτημά-

Δικαίωση ή ενσωμάτωση

των ♦ *συναλλαγής* και επιδίωξης *quid pro quos*, και ♦ *πίεσης* με απειλή των πρόκληση βλάβης. Υφίσταται, τέλος, ο παλιός δόκιμος διαχωρισμός συγκρουσιακών (επαναστατικών) και συναινετικών (ρεφορμιστικών) δράσεων με βασικές αναφορές την κλασική ιστοριογραφία του εργατικού κινήματος.

Αιτιότητα

Η συζήτηση περί της αιτιότητας των διαφόρων μορφών (γιατί τα κινήματα υιοθετούν κάποιες μορφές δράσης και όχι άλλες;) αναδεικνύει παράγοντες τόσο εξωγενείς-περιβαλλοντικούς όσο και ενδογενείς. Στην πρώτη κατηγορία δεσπόζει η μακροσκοπική αντιστοίχιση κατασταλικών συνθηκών και επαυξημένης συγκρουσιακότητας. Μελετητές όπως η Donatella della Porta (1995) έδειξαν πως η κατασταλτική αστυνόμευση των συλλογικών δράσεων εγκαθιδρύει και στη συνέχεια αναπαράγει έναν κύκλο βίας (βλ. και Seferiades, 2005).

Γνωστικά παρεμφερούς –αν και επί της ουσίας διαφορετικού– χαρακτήρα είναι και ο ισχυρισμός ότι η έλευση της λεγόμενης «μεταβιομηχανικής» κοινωνίας οδηγεί στην ανάδυση ποιοτικά νέων διεκδικητικών υποκειμένων (μεσοία στρώματα) και αιτημάτων (μεταϊλισμός, οικολογία, σεξουαλικές προτιμήσεις κ.λπ.) που, συνδυαστικά, ευνοούν τον συμβολισμό και την τελετουργία («εκφραστικές δράσεις»). Αν και οι αντιστοιχίσεις που διατυπώνονται βρίσκουν σημαντική εμπειρική τεκμηρίωση, η θεωρητική γενίκευση αμφισβητείται. Μελετητές όπως ο Craig Calhoun (1995) επισημαίνουν πως «εκφραστικά» αιτήματα και δράσεις είναι διαστάσεις σύμφυτες με την ίδια την υπόσταση των κινήματων (υπάρχουν ήδη από τον πρώιμο 19ο αιώνα) και όχι προϊόν της «μεταβιομηχανικής εποχής».

Μεταξύ των «ενδογενών» παραγόντων επισημαίνονται: ♦ το κλασικό ζήτημα της *οργάνωσης*: η άποψη ότι οι θεσμοθετημένες ιεραρχικές δομών οδηγούν, αργά ή γρήγορα, στη σύμβαση και την ενσωμάτωση. Ο «οιδηρούς νόμος της ολιγαρχίας» (Michels) βρίσκει τεκμηρίωση και σε νεότερες μαρξικές επεξεργασίες όπως, πιο χαρακτηριστικά στο κλασικό έργο των Piven - Cloward (1979). Έχει όμως υποστηριχθεί και το ακριβώς αντίθετο: ότι προϋπόθεση για τη διεξαγωγή παρατεταμένης διεκδίκησης είναι η ύπαρξη ισχυ-

D. della Porta

Ένοπλη επίθεση σε ειρηνική διαδήλωση: Αγ. Πετρούπολη, Ιούλιος '17. Σε λίγο οι διαδηλώσεις έπαψαν να 'ναι «ειρηνικές»

R. Michels

F.F. Piven

ρών οργανωτικών δομών. Ως παράγοντας που εν μέρει εξηγεί τις κινηματικές επιλογές αναφέρονται επίσης ♦ η φύση των κινηματικών υποκειμένων, το περιεχόμενο της γενικής ιδεολογίας τους και ο χαρακτήρας των αιτημάτων που προβάλλουν. Οι skinheads, οι νεοναζί και οι φονταμενταλιστές έλκο-

νται από τη βία γιατί αυτός είναι ο πυρήνας της ιδεολογίας τους –το πλήγμα και η ακύρωση του άλλου. Η άποψη είναι ενδιαφέρουσα (ειδικά αν ιδωθεί στο πλαίσιο εννοιών όπως το «πολιτισμικό κεφάλαιο» και το *habitus* –κατά Bourdieu– που διαθέτουν και διαχειρίζονται τα κινήματα), έχει όμως κατηγορηθεί ως ελαφρώς ταυτολογική (τα κινήματα επιλέγουν δράσεις χyz επειδή είναι επιρρεπή στην επιλογή δράσεων χyz!). ♦ Επισημαίνεται τέλος η λεγόμενη «δομική ισχύς των διεκδικητών», συνάρτηση της θέσης τους στην κοινωνική πυραμίδα και των πόρων που έχουν στη διάθεσή τους. Υποστηρίχθηκε (όχι πάντοτε πειστικά) πως υποκείμενα ιδιαίτερα χαμηλής ισχύος (άνεργοι, καταπιεσμένες εθνοτικές ομάδες, κοινωνικά αποκλεισμένοι κ.λπ.) ρέπουν εγγενώς προς τη βία. Τα στρώματα αυτά και τίποτε δεν έχουν να χάσουν από μετωπικές συγκρούσεις και βρίσκονται σε συνθήκες de facto προνεωτερικής απομόνωσης. Συνήθως σιωπούν και περνούν απαρατήρητα, όταν όμως επιλέξουν τον δρόμο της διαμαρτυρίας, οι εκδηλώσεις τους θα τείνουν να είναι εκρηκτικές. Η πρόσφατη ανάφλεξη των παρισίων *banlieues* θα μπορούσε να ερμηνευτεί μέσα από ένα παρόμοιο πρίσμα.

Αλλαγή

Σε ένα κλασικό κείμενο του 1983, ο Doug McAdam υποστήριξε πως οι αλλαγές στις μορφές συλλογικής δράσης ανακύπτουν ως αποτέλεσμα της διαρκούς αλληλεπίδρασης των κινήματων και των αντιπάλων τους –στο πλαίσιο της προσπάθειας των πρώτων να εξισορροπήσουν την τεράστια διαφορά δύναμης που τους χωρίζει από τους δεύτερους. Το φαινόμενο παραλληλίζεται με κινήσεις που γίνονται σε μια παρτίδα σκάκι. Στις μελέτες του για το civil rights movement ο McAdam διαπίστωσε πως ο αρχικός αιφνιδιασμός που προκαλείται από τις κινηματικές δράσεις δίνει προσωρινή πρωτοβουλία κινήσεων στους διεκδικητές, όμως ταυτόχρονα ωθεί τις αρχές σε τακτικές αναπροσαρμογές που ουδετεροποιούν την αρχική επίδραση και επιβάλλουν στα κινήματα νέες αναζητήσεις.

Συμβολή στην άποψη περί των σχεσιακών καταβολών της αλλαγής του

διεκδικητικού ρεπερτορίου έχει και ο Tilly (1995, σ. 30): τα ρεπερτόρια δεν απορρέουν από «ατομικές συνειδησιακές καταστάσεις, αλλά προσομοιάζουν με γλώσσα... που συνδέει άτομα και ομάδες». Η μεταβολή στους διεκδικητικούς τρόπους έρχεται ως αποτέλεσμα αυτής ακριβώς της επαφής.

Αποτελεσματικότητα

Αν η μεταβολή των συλλογικών δράσεων είναι συνάρτηση περιβαλλοντικών επιρροών και στρατηγικών διαδράσεων, αυτό ισχύει στο πολλαπλάσιο για τις εκβάσεις τους. Πρόκειται για αντικείμενο δύσκολο και αμφιλεγόμενο, όμως η εμπειρία φαίνεται να επιβεβαιώνει την αποτελεσματικότητα της *μαχητικής παρεμπόδισης*, μορφής που δεν είναι ούτε βίαιη ούτε συμβατική. Έχοντας μελετήσει όχι λιγότερες από πενήντα τρεις περιπτώσεις κινημάτων, ο William Gamson (1990) υποστήριξε πως οι μαχητικές ομάδες έχουν πολύ μεγαλύτερη πιθανότητα να επιτύχουν ικανοποίηση των στόχων τους (βλ. και Taylor - Van Dyke, 2004). Πρόσφατες εκβάσεις σαν τη νίκη επί του «Συμβολαίου Πρώτης Απασχόλησης» στη Γαλλία δείχνουν να επιβεβαιώνουν του λόγου το αληθές.

Melfi, Basilicata, ιταλικός Νότος, Ιούλιος 2005. Μαχητική απεργία εργατών της FIAT για μισθούς, συμβόλαια και συνθήκες εργασίας. Θεωρείται ότι η νίκη υπήρξε απόρροια της μεγάλης μαχητικότητας.

6. ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ, ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ, ΑΞΙΑΚΕΣ ΠΛΑΙΣΙΩΣΕΙΣ

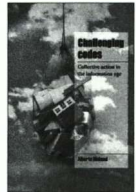
Η τεράστια σημασία της κουλτούρας και των συμβολικών πόρων απορρέει από τη διαπίστωση της μη αυτόματης μετατροπής των κοινωνικών αιτημάτων σε διεκδικητικές δράσεις. Όπως έγραψαν οι McCarthy και Zald (1977, σ. 1214-1215) «σε κάθε κοινωνία και σε κάθε στιγμή υπάρχουν δυσαρέσκειες... αρκετές να εφοδιάσουν άφθονα κινήματα»· όμως κινήματα δεν εμφανίζονται παρά μόνο σπάνια. Όχι μόνο η υλική αποστέρηση δεν οδηγεί νομοτελειακά σε κινηματική δράση, αλλά και αυτοί που αντικειμενικά την υφίστανται κάποτε δεν την ερμηνεύουν καν ως τέτοια (Snow, 2004, σ. 382-383).

Η μελέτη των συμβολικών πόρων έχει μακρά διεπιστημονική παρουσία και πολλές ιδιόμορφες όψεις. Είναι όμως δυνατόν να διακριθούν δύο βασικές προδιαθέσεις. Η πρώτη που, χάριν συντομίας, θα μπορούσε να περιγραφεί ως φαινομενολογική, είναι περισσότερο προσανατολισμένη στην ανάλυση

ση του πολιτικού Λόγου και της ιδεολογίας με όρους κοινωνικής θεωρίας και ρητορικής. Η δεύτερη συγκροτεί εμπειρικές έννοιες και στοχεύει περισσότερο στην εμπειρική έρευνα.

Culture et idéologie chez les phénoménologues

Αντιπροσωπευτική του κομβικού ρόλου που αποδίδεται στην ανάλυση λόγου και ιδεολογίας είναι η άποψη του –πρόωρα χαμένου– Alberto Melucci (1996, σ. 357) ότι «η πράξη του ονοματισμού αποτελεί καθοριστικό παράγοντα *συγκρότησης* της κοινωνικής ζωής». Έμπλεος οντολογικών συνεπειών και προεκτάσεων, ο όρος «ιδεολογία» αναφέρεται, ωστόσο, κατά βάση σε λειτουργίες αναπαραστατικές: στους τρόπους με τους οποίους τα κινηματικά υποκείμενα παρουσιάζουν (αφηγούνται) τον εαυτό τους, τις επιδιώξεις τους και τους αντιπάλους τους (Touraine, 1977· Melucci, 1996, κεφ. 18). Οι ιδεολογικές δράσεις, από τις βασικότερες μέριμνες των κινηματικών ηγεσιών, (α) οροθετούν την κινηματική συλλογικότητα, (β) περιγράφουν την ανεπιθύμητη κατάσταση πραγμάτων που καθιστά τη διεκδικητική δράση αναγκαία και (γ) συνδέουν τα άμεσα κινηματικά αιτήματα με γενικά αποδεκτές, πανανθρώπινες αρχές. Στο *Challenging Codes*, ο Melucci προσδιόρισε τη λειτουργία των ιδεολογικών δράσεων ανάλογα με τη φάση στην οποία βρίσκεται ένα κίνημα: ♦ στην αρχική –*status nascendi*– φάση ξεχωρίζουν δύο διαστάσεις: (1) ο προσδιορισμός της «ουτοπίας» (συχνά με όρους παλινδρόμησης σε ένα φαντασιακό παρελθόν αθωότητας –προκαπιταλιστικής ηθικής οικονομίας θα έλεγε ο E.P. Thompson) και (2) η εμπρόθετη άρνηση/ακύρωση της απόστασης προσδοκιών και πραγματικότητας. Για να αναδυθούν κινήματα πρέπει να επιτευχθεί η αίσθηση ότι οι προβαλλόμενοι στόχοι είναι, εκτός από επιθυμητοί, και εφικτοί. Η ιδεολογία χρησιμοποιεί εδώ σύμβολα ως αντιστάθμιμα στη –συνήθη– έλλειψη πόρων. ♦ Με την περαίωση της αρχικής φάσης, το κίνημα εισέρχεται σε περίοδο ενδυνάμωσης. Ο Melucci υποστήριξε ότι η ιδεολογία καλείται και πάλι να επιτελέσει δύο βασικές λειτουργίες: (1) η πρώτη συνίσταται στην εσωτερική ομογενοποίηση του κινήματος μέσω της επεξεργασίας πρακτικών κανόνων δράσης και της δημιουργίας κινηματικής ηθικής. Στο πλαίσιο αυτό κρίσιμες αναδεικνύονται τελετουργίες όπως: τρόποι ένδυσης, γλωσσικοί και συμπεριφορικοί κώδικες κ.λπ. (2) η δεύτερη λειτουργία είναι στρατηγική και στοχεύει σε βελτίωση της θέσης

Bonnet Phrygien

του κινήματος στην κοινωνία. Βασική τεχνική είναι η συστηματική υπονόμηση των αντιπάλων, στους οποίους αποδίδονται ευθύνες τόσο για την «αρνητική συγκυρία» όσο και για τυχόν επιπτώσεις των διεκδικητικών δράσεων (π.χ. για τη διατάραξη του ανεφοδιασμού που προκαλείται από απεργιακές μεταφορές ευθύνεται η κυβερνητική αδιαλλαξία).

Η ανταγωνιστική σχέση που οι κινηματικοί δρώντες συνάπτουν με τους αντιπάλους τους μπορεί συνήθως να περιγραφεί μέσω ενός μικρού αριθμού σεναρίων. Πρόκειται για δραματολογία που αποσκοπεί στην ενδυνάμωση της κινηματικής εικόνας ανεξαρτήτως εκβάσεων. Ο Melucci (1996, σ. 354-355) συνόψισε ως εξής: σε περίπτωση θετικής έκβασης, η κατάσταση αποδίδεται ως επικράτηση «του καλού» επί της αυθαιρεσίας και της αδικίας. Σε περίπτωση ήττας, η ιδεολογία θα αφηγηθεί μια μάχη του αδύναμου ενάντια στον δυνατό. Δεν πρέπει να διαφεύγει της προσοχής μας, όμως, ότι ανάλογα σενάρια απεργάζονται και οι κινηματικοί αντίπαλοι όπως και τα ΜΜΕ (που προβαίνουν σε ιδεολογικές αναπαραστάσεις ιδιαίτερα μεγάλης εμβέλειας).

Οι φαινομενολόγοι δείχνουν να θεωρούν τις δυνατότητες του ιδεολογικού λόγου τεράστιες. Εκτιμούν πως το συμβολικό εγχείρημα (ως απόπειρα ανασκευής των βασικών νοηματοδοτήσεων της πραγματικότητας) συνιστά πολιορκητικό κριό για την αποκάλυψη του αυθαίρετου χαρακτήρα της εξουσίας. «Και είναι αρκετό να δομηθεί η πραγματικότητα με διαφορετικές λέξεις ώστε το μονοπώλιο της εξουσίας να αρχίσει να παραπαίει», έγραψε ο Melucci (1996, σ. 358). Είναι λοιπόν τόσο απλό; Ο Melucci υποστήριξε ακόμη πως ειδοποιός διαφορά των «νέων» κινήματων είναι η αδιαφορία τους προς το εργαλειακό «πολιτικό»: την πολιτική σφαίρα. Όμως χωρίς πολιτικό πρόγραμμα και μεταβατικούς στόχους, οι ελπίδες των φαινομενολόγων κάποτε θυμίζουν προσδοκία πτώσης των τειχών της Ιερικούς.

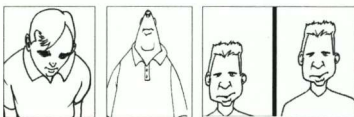
Σε κάθε περίπτωση, και παρά τα όποια προβλήματα, οι φαινομενολόγοι επισημαίνουν μια ειδική κινηματική λειτουργία που οι πιο εμπειρικά προσανατολισμένοι συνάδελφοί τους μάλλον υποτιμούν: την πρόκληση της συμβολικής επανομογενοποίησης των ανθρώπινων ταυτοτήτων εναντίον αυταρχικών εξουσιών. Όμως η ουσιολογία της μορφής [form] που χαρακτηρίζει μεγάλο τμήμα της μεταμοντέρνας παραγωγής απειλεί (αν δεν ακυρώνει) τη θεωρητική έμπνευση. Τα σύμβολα, ο πολιτικός λόγος και τα πολιτικά μηνύματα ούτε πέφτουν αλλά ούτε και καταλήγουν σε έναν καθαρό ουρανό. Παράδειγμα στο οποίο εκτενώς αναφέρεται ο Tarrow (1998, κεφ. 7) είναι οι

«μεταμορφώσεις του μαρξισμού». Ανάλογα με το θεσμικό, κοινωνικοοικονομικό και πολιτισμικό περιβάλλον υποδοχής, το αρχικό μαρξικό μήνυμα μετασηματίστηκε σε λενινισμό, μαοϊσμό και πολλά άλλα.

Αξιακές πλαισιώσεις

Αποσκοπώντας στη διεξαγωγή εμπειρικής έρευνας, μελετητές που αναγνωρίζουν τη σημασία της κουλτούρας και της ιδεολογίας, αλλά ενοχλούνταν από την υπερβολικά ρητορική προσέγγιση των φαινομενολόγων διαμόρφωσαν την προσέγγιση των «αξιακών πλαισιώσεων» [framing]: εμπρόθετων στρατηγικών νοηματοδοτήσεων της πραγματικότητας (και των δρώντων υποκειμένων) με τρόπο ώστε (α) να προωθείται η ανάληψη συλλογικής δράσης (McAdam, 1996, σ. 6) (β) να επιτυγχάνεται ο προσεταιρισμός παριστάμενων κοινωνικών υποκειμένων και (γ) να αδρανοποιούνται οι αντίπαλοι. Βασιζόμενος σε επεξεργασίες του Erving Goffman (κυρίως 1986), ο David Snow (1986), βασικός θεωρητικός της προσέγγισης, όρισε τις πλαισιώσεις ως συνεκτικά ερμηνευτικά σχήματα που απλοποιούν και συμπυκνώνουν την πραγματικότητα, μέσω επιλεκτικών τονισμών και κωδικοποιήσεων γεγονότων, εμπειριών και ιστορικών αλληλουχιών.

Επισημαίνοντας πως τα κινήματα, όπως και οι ανταγωνιστές τους, ενέχονται σε μian αέναη διαπάλη σημασιολογήσεων, ο Snow τονίζει τον ρεαλιστικό χαρακτήρα του εγχειρήματος: οι πλαισιώσεις δεν απορρέουν από «καθαρές» ιδέες (σαν ρούχα που «κόβονται από ένα ενιαίο τόπι υφάσματος» - Tarrow, 1998, σ. 107), αλλά απηχούν περιβαλλοντικές επιρροές και επιδράσεις. Όσοι πάντως επιχειρούν διεκδικητικές πλαισιώσεις στοχεύουν στην απο-νομιμοποίηση κυρίαρχων πολιτικών και κοι-

Στη φωτογραφία και τον κινηματογράφο, όπως και στον πολιτικό λόγο, η γωνία λήψης («φιλική πλαισίωση») είναι αναντικατάστατο εργαλείο απόδοσης και σχολιασμού της απεικονιζόμενης πραγματικότητας. Η θέαση από υψηλή γωνία κάνει τα αντικείμενα (φαινόμενα, οντότητες) να φαίνονται μικρότερα και λιγότερο σημαντικά. Αντίθετα, οι λήψεις από χαμηλή γωνία κάνουν τα αντικείμενα να φαίνονται επιβλητικά (χωρίς απαραίτητα και να είναι). Αντίστοιχης σημασίας εντυπώσεις προκαλούνται και από την ένθεση του βασικού αντικείμενου εντός του συγκεκριμένου πλαισίου συμφραζομένων. Στην τρίτη εικόνα το αντικείμενο φαίνεται να «γλιστρά» προς την ασημαντότητα...

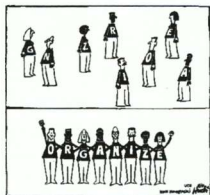
ωνικών συμβάσεων. Ο Snow επισημαίνει τέσσερις βασικούς τρόπους με τους οποίους αυτό επιχειρείται: οι πρώτοι τρεις (γεφύρωση, ενίσχυση, επέκταση) στοιχειοθετούν την ανάγκη συλλογικής δράσης στη βάση υφιστάμενων αξιών, είτε στην τρέχουσα μορφή τους (αξιακή γεφύρωση), είτε κατόπιν ενδελεχούς ερμηνείας (ενίσχυση) ή μερικής διεύρυνσης (επέκταση). Μόνον ο τέταρτος τρόπος, ο *αξιακός μετασχηματισμός*, επιφέρει ριζικές ανακατατάξεις (αφού εισηγείται αλλαγή των υφιστάμενων αξιών). Εύλογα συνάγεται ότι η τακτική αυτή προσιδιάζει σε κινήματα που επιδιώκουν σοβαρές κοινωνικές μεταβολές.

Σε κάθε περίπτωση, οι κινηματικές ηγεσίες αναζητούν τη «χρυσή τομή» μεταξύ δύο αντίθετων αλλά εξίσου ατελέσφορων άκρων: της άτολμης παραδοσιακότητας (αποκλειστική ή ετεροβαρής επίκληση γνώριμων συμβόλων και αφηγήσεων) από τη μία, και του ανοίκειου νεωτερισμού (Λόγος που ενώ είναι ρηξικέλευθος είναι ταυτόχρονα ξένος και ενδεχομένως ακατάληπτος) από την άλλη.

7. ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΕΣ ΔΟΜΕΣ

Χωρίς οργάνωση οι συλλογικές δράσεις, όσο μαχητικές και αν είναι, παραμένουν «πρωτόγονες» και σύντομα εκφυλίζονται, έγραψε ο Eric Hobsbawm συνοψίζοντας μια συστατική αρχή της μαρξικής κινηματικής παράδοσης (Tarrow, 1998, σ. 123). Αντίστοιχη βαρύτητα στην οργάνωση έδωσε και η σχολή της κινητοποίησης πόρων [resource mobilisation theory] που, τονίζοντας την οργανωμένη (και όχι ανομική) υπόσταση των κινήματων, εκτόπισε τη θεωρητικά πρωτόλεια «συλλογική συμπεριφορά»

(Σερντεδάκις, 1998). Όμως στις βιβλιογραφικές αποτιμήσεις του θέματος, η άποψη αυτή συνυπάρχει με την αντίθετή της. Όπως ήδη επισημάνθηκε, η θέση Michels (και η νεότερη εκφορά της από τους Piven - Cloward, 1979) θεωρεί πως η θεσμική οργάνωση προδικάζει συμβατικές δράσεις και πολιτική ενσωμάτωση· στερεί δηλαδή από τα κινηματικά υποκείμενα τον πολυτιμότερο πόρο τους, τη δυνατότητα παρεμπόδισης.

Το πρόβλημα είναι εν μέρει εννοιολογικό. Όπως επισημαίνει ο Tarrow (1998, σ. 123-124), στις συναφείς συζητήσεις συγχέονται τουλάχιστον τρεις διαφορετικές σημασίες του όρου «οργάνωση»: (1) η πρώτη, και πιο διαδεδομένη, υποδηλώνει θεσμοθετημένες ιεραρχικές δομές –σύνθετες οργανώσεις που θέτουν στόχους και διαμορφώνει στρατηγικές για την επίτευξή τους· (2) μια δεύτερη σημασία αναφέρεται στην οργάνωση της συλλογικής δράσης στο σημείο επαφής με τον αντίπαλο: βραχύβιες συνελεύσεις, συντονιστικές επιτροπές αγώνα, πυρήνες δράσης, ακόμη και στρατιωτικού τύπου ομάδες κρούσης –μορφώματα που μπορεί να ελέγχονται από μια θεσμοθετημένη οργάνωση, μπορεί όμως και όχι· (3) η τρίτη σημασία, τέλος, επισημαίνεται κυρίως από ερευνητές των πολιτισμικών λειτουργιών των κινήματων και αφορά συνεκτικές δομές και τα κοινωνικά δίκτυα που συνδέουν ηγεσία και βάση, επιτρέποντας σε ένα κίνημα να εξακολουθεί τις δράσεις του ακόμη και όταν απουσιάζει η «επίσημη καθοδήγηση». Για να αποδώσει αυτήν ακριβώς τη διάσταση ο Buechler (2000, σ. 204-211) εισαγείται την έννοια της «κινηματικής κοινότητας»: ρευστά δίκτυα με ευέλικτες, μη ιεραρχικές δομές και ευρείς επιμερισμούς ευθυνών και δικαιοδοσιών.

Δίκτυα

Η συζήτηση για τα δίκτυα είναι εξαιρετικά ενδιαφέροντα (π.χ., Diani - McAdam, 2003· Davis, κ.ά., 2005), όμως η θεωρητική αποτιμηση της λειτουργίας τους παραμένει ελλιπής. Για παράδειγμα, ενώ είναι αυταπόδεικτο ότι τα ισχυρά δίκτυα υποβοηθούν τις συλλογικές δράσεις, η συμμετοχή σε αυτά ασφαλώς δεν προδικάζει

Mario Diani

«Γείτονες» κατά λωποδυτών με την απαραίτητη συνδρομή της Αστυνομίας (Βιρτζίνια, ΗΠΑ). Μορφή κινηματικής οργάνωσης, μας διαβεβαιώνουν κάποιοι μελετητές. Δεν μας λένε, όμως, τι δεν είναι κίνημα...

και συμμετοχή σε κινήματα (della Porta - Diani, 1999, σ. 117· Piven - Cloward, 1992). Επιπλέον, η άποψη ότι τα άτομα κινητοποιούνται μόνο και μόνο «εξαιτίας των φίλων τους», αφενός ευτελίζει το κινηματικό φαινόμενο και αφετέρου υποπίπτει σε *petitio principii*, εκλαμβάνοντας ως δεδομένο ό,τι πρέπει να εξηγηθεί (γιατί κάποιο δρων υποκείμενο καταλήγει να ανήκει σε δίκτυο Α και όχι Β;). Ο πολυεπίπεδος χαρακτήρας του οργανωτικού φαινομένου αναδεικνύει τους κινδύνους που εγκυμονεί η εννοιολογική χαλαρότητα. Αν εθιστούμε στη σύγχυση «οργανώσεων», «άτυπων κοινωνικών δικτύων» και

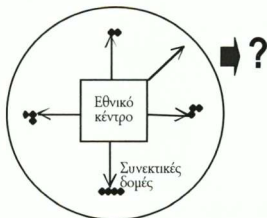
των μηχανισμών ένθεσης των οργανώσεων στα «πολύπλοκα πεδία κουλτούρας, πολιτικής και δράσης» (Clemens - Minkoff, 2004, σ. 167), τότε δεν θα μάθουμε ποτέ τις πραγματικές συνέπειες των οργανώσεων. Όπως εξήγησε ο Giovanni Sartori (2004), η εννοιολογική υπερέκταση, η ανεπαρκής οροθέτηση των εννοιών και η ασάφεια στα καθοριστικά γνωρίσματα, υπονομεύουν καίρια το γνωστικό εγχείρημα: προϋπόθεση μιας επιτυχούς απάντησης είναι η σαφής ερώτηση.

Δομές και λειτουργίες

Επιπλέον, κρίσιμο ζήτημα που δεν είναι δυνατόν να παρακαμφθεί είναι αυτό της αποτελεσματικότητας: δεν πρέπει να λησμονούμε πως οι οργανώσεις είναι δομές που δημιουργούνται για να επιτελέσουν συγκεκριμένες λειτουργίες. Η συζήτηση αποτιμά δύο βασικά οργανωτικά υποδείγματα:

Α. Το πρώτο είναι το *σοσιαλδημοκρατικό*: αυστηρά δομημένα, ιεραρχικά συστήματα οργανώσεων με πλειάδα συνεκτικών δομών (Γράφημα 2). Παρότι επαγγέλθηκαν τη ριζική αλλαγή του κόσμου, όμως οι σοσιαλδημοκράτες δεν κατάφεραν να αποτρέψουν ούτε τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ούτε, αργότερα, την άνοδο του ναζισμού. Υποστηρίχθηκε ότι ένας βασικός λόγος ήταν η μεγέθυνση της *οργάνωσης* που είχε καταστεί αυτοσκοπός –οι σοσιαλδημοκρατικές ηγεσίες ενδιαφέρονταν περισσότερο για την αναπαραγωγή των γραφειοκρατικών τους ρόλων και πολύ λιγότερο (αν καθόλου) για τη «νίκη του προλεταριάτου».

ΓΡΑΦΗΜΑ 2

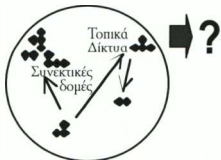
Όμως η γενική αντιστοίχιση ιεραρχικής οργάνωσης και συμβατικής πολιτικής λειτουργίας έχει αμφισβητηθεί. Εξετάζοντας τα νέα κοινωνικά κινήματα στη Γερμανία, ο Dieter Rucht (1999) συμπέρανε ότι, αν και τις περισσότερες φορές η σχέση επαληθεύεται, ωστόσο δεν υφίσταται κανενός είδους νομοτέλεια: υπάρχουν άτυπες ομάδες με συμβατικές δράσεις και λόγο, και ιεραρχικές οργανώσεις που είναι ριζοσπαστικές. Αντίστοιχα υπήρξαν τα ευρήματα της συγκριτικής μελέτης των Voss - Sherman (2000) οι οποίες εξέτασαν εργατικά σωματεία: ο βαθμός θεομοθέτησης δεν βρέθηκε να προδικάζει σχεδόν καμία πολιτική έκβαση. Τα πορίσματα αυτά φέρνουν στο επίκεντρο της προσοχής τον αυτόνομο ρόλο της πολιτικής.

Επιπλέον, τι γίνεται με τον Λενινισμό; Ό,τι κι αν καταμαρτυρηθεί στους Μπολσεβίκους για τις οργανωτικές πρακτικές τους, σε αυτά δεν μπορεί να συγκαταλέγεται ότι ανασκεύασαν τις πολιτικές τους θέσεις προκειμένου να γίνουν αποδεκτοί στους Τσάρους.

η σοσιαλδημοκρατική οργανωτική ψύχωση μετέτρεψε μαχητικά κινήματα σε συμβατικά κόμματα, η αναρχική απέχθεια προς την οργάνωση τα οδήγησε στον σεχταρισμό (Targow, 1998, σ. 127). Υπάρχει διέξοδος;

ΓΡΑΦΗΜΑ 3

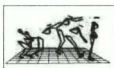
Πολλοί μελετητές θεωρούν ως λύση μια δομή που θα βασίζεται σε χαλαρά, ημιαυτόνομα δίκτυα, τα οποία όμως θα διατηρούν επαφή μεταξύ τους και θα μπορούν να συντονιστούν. Για να αποφευχθεί η γραφειοκρατικοποίηση, η ηγεσία δεν θα πρέπει να είναι συγκεντρωτική ή ενιαία, ενώ ως επιπλέον προτέρημα της νέας δομής προβάλλεται το ότι επιτρέπει τη συμ-

μετοχή ακόμη και σε περιόδους που δεν υπάρχουν κλασικές κινητοποιήσεις. Πρόκειται για αναμφίβολες αρετές, δεν λείπουν όμως και τα προβλήματα. Εν πρώτοις, σε ποιον βαθμό η νέα δομή είναι πραγματική και όχι ένας απλός ευσεβής πόθος – αλγεβρική άθροιση των αρετών των δύο προτύπων χωρίς τις αδυναμίες; Δεύτερον, ακόμη κι αν υποθεθεί ότι η δομή είναι γνήσια, τι γίνεται με τη δημοκρατία; Ελλείπει παγιωμένων θεσμών, ποιος αποφασίζει, πώς επιλέγεται, πού και πώς λογοδοτεί (della Porta - Diani, 1999, σ. 136-137); Μήπως, τέλος, η τεράστια ιδεολογική ποικιλότητα των νέων μορφωμάτων δεν είναι παρά ένδειξη ενός ελλείμματος πολιτικής;

8. ΚΙΝΗΜΑΤΑ «ΕΝ ΔΡΑΣΕΙ»

Η ειδική διερεύνηση κινηματικών πόρων (συμβολικών, οργανωτικών και διεκδικητικών/ρεπερτορίων), βασική και πολύτιμη συμβολή της κινηματικής

βιβλιογραφίας, δεν είναι, ωστόσο, παρά αφηρημένη ευρετική άσκηση. Τα «πραγματικά κινήματα» ανακλύπουν (όποτε ανακλύπουν) με όλους τους πόρους και τα χαρακτηριστικά τους,

ενθυλακωμένα σε συγκεκριμένα –και αενάως μεταβαλλόμενα– περιβάλλοντα που επίσης συν-διαμορφώνονται από δράσεις κρατικών αρχών και κινηματικών αντιπάλων. Κρίσιμος γνωστικός στόχος αποτελεί, συνεπώς, η θεωρητικά ενουσνείδητη (επανα)σύνθεση του κινηματικού φαινομένου.

Στο πλαίσιο μιας τέτοιας οπτικής «κινήματων εν δράσει» ιδιαίτερη σημασία αποκτά η έννοια του συγκρουσιακού κύκλου.

Συγκρουσιακοί κύκλοι...

Ως «συγκρουσιακοί κύκλοι» ορίζονται χρονικές περίοδοι επίτασης της συγκρουσιακότητας σε ολόκληρο το κοινωνικό σύστημα. Οι συνδηλωτικά πυκνότερες (αλλά και υποδηλωτικά εναργείς) αποδόσεις του φαινομένου ανήκουν στον Aristide Zolberg (1972), που δεικτικά χαρακτήρισε τις περιόδους αυτές «στιγμές παραφροσύνης» [moments of madness]: συγκυρίες όπου όλα φαίνονται δυνατά», και που ο διαχωρισμός ανάμεσα σε εργαλειακές και βιοματικές-υπερβατικές πολιτικές δράσεις (στον βαθμό που υφίσταται σε κανονικές συνθήκες) διαρρηγνύεται.

Στα καθοριστικά γνωρίσματα των συγκρουσιακών κύκλων συγκαταλέγονται: ♦ η γρήγορη γενίκευση και διάχυση της συλλογικής δράσης από περισσότερο σε λιγότερο δραστήριους κλάδους (όπως και από μια γεωγραφική περιοχή σε άλλη ♦ η τροποποίηση, επέκταση, και –κάποτε– ανανέωση στα διεκδικητικά ρεπερτόρια (παραδειγματικές μορφές όπως τα σοβιέτ, οι καταλήψεις εργοστασίων [sit-downs], η αυτοriduzione, η ανυπακοή κ.λπ. αναδύθηκαν κατά τη διάρκεια συγκρουσιακών κύκλων) ♦ η επεξεργασία νέων αξιακών συμβολισμών (ή εκτενείς αναπλαισιώσεις παλαιών) ♦ η εμφάνιση νέων οργανώσεων ή/και η ενδυνάμωση παλαιών συνδυαστικά με έκρηξη της πολιτικής συμμετοχής, οργανωμένης αλλά και άτυπης, και ♦ μια χαρακτηριστική «πύκνωση» στη ροή πληροφοριών όπως και στην αλληλεπίδραση διεκδικητών, των αρχών και άλλων κοινωνικών ομάδων. Σύμφωνα με τον Tarrow (1998, σ. 144), η γενίκευση των κοινωνικών αντιπαράθεσεων σε συγκρουσιακούς κύκλους επέρχεται όταν, λόγω της εμφάνισης

Sit-down της UAW στο εργοστάσιο της General Motors, στο Flint, Michigan (1937).

πολιτικών ευκαιριών (ή απειλών), κομβικά τοποθετημένοι «πρωτοπόροι» κλάδοι ξεκινούν κινητοποιήσεις με αιτήματα που απηχούν τις επιδιώξεις και άλλων κοινωνικών ομάδων. Οι δύο ρόλοι αποδόθηκαν από τον McAdam (1995) ως *initiator* και *spin-off movements* αντίστοιχα.

...και συγκρουσιακή ύφεση

Η συγκρουσιακή ύφεση είναι απόρροια της επενέργειας τριών βασικών διαδικασιών. Η πρώτη δεν είναι άλλη από τη *φυσική εξάντληση* των διεκδικητών, που οδηγεί στην αποχώρηση των λιγότερο αποφασιστικών και την ανάπτυξη πώλωσης στο εσωτερικό του κινήματος ανάμεσα στη μετριοπαθή και τη ριζοσπαστική πτέρυγα. Η δεύτερη αφορά τις μορφές δράσης. Καθώς από ένα σημείο και πέρα η ανάληψη συγκρουσιακής παρεμπόδισης φα-

Καινεργάτες και οικοδόμοι υπήρξαν πρωτοπόροι διεκδικητικοί κλάδοι σε διαφορετικές περιόδους της ελληνικής εργατικής ιστορίας (Μεσοπόλεμος, δεκαετία 1960).

ντάζει «εξαντλημένη» (ή απλώς ανέφικτη), η πολιτικότητα βιάσυμβαση ενδυναμώνεται επιτείνοντας τις διασπάσεις (Tarrow, 1989). Στη συγκρουσιακή ύφεση αποσκοπεί, τέλος, και η κρατική παρέμβαση με αλληπάλληλα παιχνίδια καρότου (διευκόλυνσης των οπαδών της συνδιαλλαγής) και μαστιγίου (καταστολής των πιο μαχητικών).

Κάποια στιγμή οι συγκρουσιακοί κύκλοι τελειώνουν· όμως πολλές από τις διεκδικητικές καινοτομίες που κομίζουν παραμένουν.

Τι μένει;

Οι συγκρουσιακοί κύκλοι ♦ εκλαϊκεύουν και διαχέουν διεκδικητικά ιδιώματα που πριν παρέμεναν κρυπτικά και απρόσιτα ♦ συνδέουν διεκδικητικές πρακτικές και οντολογικές αφηγήσεις με πραγματικά κοινωνικά δίκτυα και ♦ εγγράφουν τα κορυφαία αιτήματα που προβάλλονται στην ημερήσια διάταξη της επίσημης πολιτικής ως κομβικές παρακαταθήκες. Πρόκειται για γιγαντιαία διαδικασία διάχυσης εμπειριών, που έμμεσα και καλειδοσκοπικά διαμορφώνει τις παραμέτρους μελλοντικών διεκδικητικών δράσεων (Soule, 2004). Σύμφωνα με μια κλασική διατύπωση:

Λίγοι άνθρωποι τολμούν να διαρρήξουν την κρούστα της σύμβασης. Όταν το επιχειρούν, σε «στιγμές παραφροσύνης», δημιουργούν ευκαιρίες και υποδείγματα για τους άλλους. Οι «στιγμές παραφροσύνης»... εμφανίζονται ως απότομες κορυφώσεις στη μακρά καμπύλη της ιστορίας. Όσο διαρκούν, νέες μορφές διεκδίκησης, σαν αναλαμπές, εμφανίζονται... ενώ ο ρυθμός απορρόφησής τους στις υφιστάμενες διεκδικητικές ρουτίνες είναι αργός και μερικός. Όμως οι συγκρουσιακοί κύκλοι... διαρκούν πολύ περισσότερο και έχουν ευρύτερη επίδραση από τις ίδιες τις «στιγμές παραφροσύνης» είναι, για να χρησιμοποιήσουμε τα λόγια του Zolberg... «σαν ένα παλιρροϊκό κύμα που λειαίνει σημαντικά το έδαφος αλλά και αφήνει προσχωματικά αποθέματα στο διάβα του»... (Tarrow, 1995, σ. 110-111).

9. ΚΙΝΗΜΑΤΙΚΕΣ ΕΚΒΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ

*...Το αδικάωτο δεν πετιέται στον σκουπίδοτενεκέ της Ιστορίας.
Είναι η τροφή του μέλλοντος, η σκοτεινή πλευρά του φεγγαριού.
Κώστας Κάλτσας, Πάντειο Πανεπιστήμιο*

Τι αποτελέσματα έχει η δράση των κινημάτων στη ζωή των κοινωνιών; Πώς και πόσο την άλλαξαν, και τι είδους συμπεράσματα προκύπτουν για το μέλλον; Πρόκειται για ερωτήματα δύσκολα που περιπλέκονται ακόμη περισσότερο εξαιτίας της τάσης πολλών παρατηρητών να αποτιμούν τις κινηματικές εκβάσεις επί τη βάση διακηρυγμένων προγραμματικών στόχων –όσο πιο φιλόδοξοι οι στόχοι, τόσο πιο αποκαρδιωτικές οι αποτιμήσεις.

Όμως ο βραχύς χρόνος αδικεί καταφανώς την πολυπλοκότητα του φαινομένου. Αν και τα αιτώδη ανύσματα είναι σύνθετα με πολλαπλές και άδηλες επενέργειες (τι προκαλεί τι και πώς), είναι σαφές πως οι κινηματικές διεκδικητικές δράσεις συνιστούν βασικό παράγοντα διαμόρφωσης της σύγχρονης κοινωνικής και πολιτικής πραγματικότητας. Δεν είναι υπερβολικό να υποστηρίξει κανείς πως, ό,τι σήμερα θεωρείται θεσμικά παγιωμένος διακανονισμός έχει τις απώτερες καταβολές του σε συλλογικές δράσεις που κατά τη στιγμή της αρχικής τους ανάληψης υπήρξαν «εξωθεσμικά» συγκρουσιακές (Tilly, 1999).

Παρά την ύπαρξη σημαντικών εξαιρέσεων (π.χ. Giugni - McAdam - Tilly, 1999) ο χώρος των κινηματικών εκβάσεων παραμένει ακόμη σε μεγάλο βαθμό

μό, αδιερεύνητος. Σε μια από τις πιο γνωστές απόπειρες αποτύπωσης, ο William Gamson (1990, κεφ. 1) ανέτμωσε το φαινόμενο σε δύο συστατικές

ΠΡΟΣΩΠΙΚΕΣ ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ

Η επίδραση που η συμμετοχή σε συλλογικές δράσεις έχει στις ατομικές διαδρομές των ακτιβιστών ανήκει στις κομβικές περιοχές της μελέτης των κινηματικών συνεπειών. Τα κινήματα δεν αλλάζουν μόνο την κοινωνία, αλλάζουν και τους ακτιβιστές. Αν και μελέτες που έγιναν στον τομέα αυτόν καταλήγουν σε αντικρουόμενα συμπεράσματα, το γεγονός παραμένει ότι, παρά το κατά κανόνα σημαντικό προσωπικό κόστος, ο μεγάλος όγκος όσων ενεπλάκησαν σε συλλογικές δράσεις είναι πολίτες με έντονη συνείδηση και εξακολουθητικά μεγάλη διάθεση συμμετοχής στα κοινά (Tarrow, 1998, σ. 167-168).

του διαστάσεις (την αναγνώριση που επιτυγχάνουν οι διεκδικητές και τον βαθμό ικανοποίησης των αιτημάτων τους), και στη βάση αυτή εννοιολόγησε ένα φάσμα πιθανών αποτελεσμάτων (από την πλήρη αποδοχή έως την πλήρη απόρριψη). Όμως οι πολιτικοί θεσμοί δεν αποτελούν παρά μικρό μόνο τμήμα των πιθανών επιρροών. Στις κινηματικές επιδράσεις προσμετρώνται επίσης η ανάδυση συλλογικών ταυτοτήτων, ο σχηματισμός διεκδικητικών δικτύων (della Porta - Diani, 1999), αλλαγές στο συγκείμενο πολιτισμικό πεδίο (Earl, 2004), νέες οντολογικές αφηγήσεις

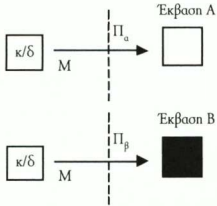
στο μικρο-επίπεδο (McAdam, 1999), αλλαγές στον συσχετισμό δυνάμεων μεταξύ διεκδικητών και αρχών κ.ά. Πώς μπορεί να αποτιμηθεί αυτή η πολυπλοκότητα;

Χωρίς να δίνει οριστικές απαντήσεις, η βιβλιογραφία αναδεικνύει ωστόσο ορισμένες κρίσιμες προϋποθέσεις αποτελεσματικότητας. Συγκυριακά είναι οι δυνατότητες ♦ παρεμπόδισης (σχεδόν ποτέ δεν κατακτήθηκαν δικαιώματα χωρίς τη σύντονη άσκηση πίεσης στις ελίτ) ♦ σύναψης επιτυχών συμμαχιών, συνήθως με φορείς που έχουν πρόσβαση στο εσωτερικό του πολιτικού συστήματος (δεν πρόκειται όμως για ομοιοταγή αλλά για πολιτική ενεργοποίηση), και ♦ κινητοποίησης οργανωτικών, διεκδικητικών και συμβολικών πόρων.

Σχεσιακή ανάλυση και αιτώδεις μηχανισμοί

Αν είναι όμως κάτι που προκύπτει αδιφιλόνικτα από την επισκόπηση αυτής της συζήτησης, είναι πως η αναζήτηση ανιστορικών αντιστοιχίσεων (της μορφής πρακτική $x \rightarrow$ έκβαση y) είναι καταδικασμένη σε αποτυχία. Αυτό στο οποίο οι νεότερες σχεσιακές προσεγγίσεις κατατείνουν είναι ο προσδιο-

ΓΡΑΦΗΜΑ 4

κ/δ: κινηματικές δράσεις
 Μ: αιτιώδης Μηχανισμός
 Π: περιβάλλον

ρισμός αιτιώδων μηχανισμών οι οποίοι, εξαιτίας του ότι επενεργούν σε διαφορετικά συγκείμενα περιβάλλοντα, εκβάλλουν σε διαφορετικά αποτελέσματα (McAdam - Tarrow - Tilly, 2001). Μια απλοποίηση της σχεσιακής προσέγγισης της αιτιότητας εικονογραφείται στο Γράφημα 4: ενώ ο αιτιώδης μηχανισμός που επισμαίνεται στις δύο περιπτώσεις είναι κοινός (Μα), το γεγονός ότι η επενέργειά του συντελείται μέσα από διαφορετικά περιβάλλοντα (Πα/Πβ) οδηγεί σε διαφορετικές εκβάσεις Α/Β.

10. ΚΙΝΗΜΑΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΕΙΣ ΣΤΟΝ 21ο ΑΙΩΝΑ

Οι νέες τεχνολογίες, η πύκνωση των διεθνών δικτύων και η γενικευμένη υποχώρηση της εντοπιότητας που χαρακτηρίζει τις δύο τελευταίες δεκαετίες φαίνονται να αλλάζουν το τοπίο των σύγχρονων συλλογικών δράσεων. Στα χρόνια της παγκοσμιοποίησης, και σε αντίθεση με ό,τι ίσχυε έως και πριν από λίγα χρόνια, η ταχύτητα διάδοσης του διεκδικητικού μηνύματος είναι ιλιγγιώδης.

Όμως η αποτίμηση των συνεπειών αυτών των εξελίξεων διχάζει. Ο Charles Tilly (2004, σ. 96-97) έθεσε τις παραμέτρους του προβλήματος ως δίλημμα:

...[Ο] 21ος αιώνας, θα φέρει επιτέλους τα κοινωνικά κινήματα στην κορύφωση της επιδιωκόμενης λαϊκής ενδυνάμωσης σε παγκόσμια κλίμακα; Οι νέες επικοινωνιακές τεχνολογίες όπως η αποστολή μηνυμάτων SMS... θα γίνουν άραγε πόροι για κινηματικούς ακτιβιστές και απλούς ανθρώπους ώστε να μεταστραφούν τα ισοζύγια εις βάρος καπιταλιστών, στρατοκρατών και διεφθαρμένων πολιτικών; Ή, αντίθετα, μήπως η [πρόσφατη έξαρση] συλλογικών δράσεων... συνιστά την τελευταία αναλαμπή λαϊκής διεκδικητικότητας στο καταθλιπτικά ομοίμορφο φόντο της παγκοσμιοποίησης;

Αναγωγισμοί

Οι προσλήψεις του «νέου περιβάλλοντος» κινούνται μεταξύ δύο εξίσου επιφανών άκρων.

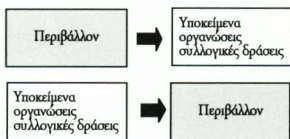
Α. Διαμορφωμένο στο πλαίσιο επεξεργασιών για τη συνδικαλιστική υποχώρηση (π.χ. Muncck, 2004), το πρώτο σενάριο αποπνέει ερεβώδη απαισιοδοξία: ένα σενάριο δομικής απίσχνανσης των κινηματικών πόρων, ρευστοποίησης των συλλογικών ταυτοτήτων και παρατεταμένης διεκδικητικής αποδυνάμωσης (πιθανώς με την εξαίρεση του αντιδραστικού φονταμενταλισμού). Ως αιτιώδεις παράγοντες προβάλλονται η διεθνοποίηση των αγορών, η διάλυση των νεοκορπορατιστικών διακανονισμών και η αποφράς τριάδα –εξατομίκευση, θηλυκοποίηση, τριτογενοποίηση– των νέων αγορών εργασίας. Εξελίξεις όπως αυτές, υποστηρίζεται, οδηγούν στην παρακμή των διεκδικητικών οργανώσεων (αφού πρώτα καταδικάζουν τις δράσεις τους σε εξακολουθητική αναποτελεσματικότητα), κερματίζουν τους τόπους σύμπτυξης συλλογικών υποκειμένων και σταδιακά αίρουν τις προϋποθέσεις δημιουργίας κινηματικών δικτύων.

Κάποιες από τις αντιξοότητες αυτές είναι αναμφίβολες, όμως η ανάλυση πάσχει από αφόρητο αναγωγισμό: την αξιωματική παραδοχή αδιαμεσολάβητων αιτιωδών επιρροών από το περιβάλλον προς τα διεκδικητικά υποκείμενα και ποτέ το αντίστροφο. Όμως τα κινηματικά υποκείμενα δεν είναι μόνο αποδέκτες περιβαλλοντικών επιρροών είναι και δημιουργοί τους (όπως στο Γράφημα 5). Επιπλέον, γιατί οι δομές της παγκοσμιοποίησης συνιστούν απειλή περισσότερο από ευκαιρία (Σεφεριάδης, υπό έκδοση);

Β. Αλλά σε αναγωγισμό υποπίπτει και το ακριβώς αντίθετο στρατόπεδο –εκείνων που θεωρούν τις τεχνολογικές εξελίξεις (και το παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον εντός του οποίου συντελούνται) πανάκεια. Οι προβλέψεις εδώ περιλαμβάνουν δημιουργική υπέρβαση των παραδοσιακών οργανωτικών διλημμάτων, «αιεφόρο ανάπτυξη» νέων μορφών δράσης, προωθητικά διαρκείς μετασχηματισμούς στον πολιτικό λόγο και τα κοινωνικά δίκτυα υποστήριξης κ.ο.κ.

Προβάλλοντας τις επικουρικές διαστάσεις της «νέας πραγματικότητας», οι

ΓΡΑΦΗΜΑ 5

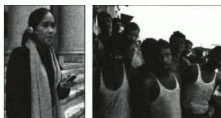

προσεγγίσεις αυτές υπενθυμίζουν τις αδυναμίες του ερεβώδους σεναρίου, όμως ο τεχνολογικός ντετερμινισμός που αποπνέουν οδηγεί σε απολύτως ομοειδείς γνωστικές παραδοξολογίες: αν η τεχνολογία αρκεί για την επίτευξη τόσων κινηματικών οραμάτων, τότε τι χρειάζεται η πολιτική; Οι ευκαιρίες που δημιουργούνται από την παγκοσμιοποίηση πρέπει να αναγνωρίζονται, όμως δεν πρόκειται παρά για περιβαλλοντικές δυνατότητες που δεν προδικάζουν απολύτως τίποτε.

Αν είναι κάτι που οι συζητήσεις αυτές αναδεικνύουν γλαφυρά είναι ότι οι όποιες συνέπειες των νέων συνθηκών θα προκύψουν μέσα από αλληπάλληλες πολιτικές διαμεσολαβήσεις και τη σχεσιακή αλληλεπίδραση κοινωνικών διεκδικητών, στρατηγικών δρώντων (οργανώσεων) και αενάως μεταλλασόμενων δομών. Αυτό μπορεί να ακούγεται μετέωρο ή και ασαφές – μια μετάθεση του θεωρητικού προβλήματος στην περιπτωσιολογία και τον μέλλοντα χρόνο, όμως η απόρριψη του εύκολου αναγωγισμού δεν είναι διόλου ευκαταφρόνητη πρόοδος. Προϋπόθεση επάρκειας στη θεωρητική παραγωγή είναι η αναγνώριση της πολυπλοκότητας των προβλημάτων: *on récule pour mieux sauter!*

Αναγνωρίζοντας τις πολυπλοκότητες αυτές, ο Tilly (2004, σ. 98) συνοψισε τις θεωρητικές προκλήσεις του κινηματικού μελλοντολόγου σε τέσσερα βασικά σημεία/εκκλήσεις: ♦ αποφεύγετε τον τεχνολογικό ντετερμινισμό ♦ η επικοινωνιακή επανάσταση της εποχής μας έχει διττή επίδραση: μειώνει το κόστος επικοινωνίας μεταξύ ακτιβιστών που ήδη λειτουργούν ως κόμβοι σε δίκτυα, αλλά αποκλείει ακόμη πιο αμετάκλητα όσους βρίσκονται «εκτός». Αυτό επιτείνει τις ανισότητες ♦ στην αυγή του 21ου αιώνα ο όγκος των συλλογικών δράσεων εξακολουθεί να στηρίζεται σε τοπικές, περιφερειακές και εθνικές οργανωτικές δομές· τέλος ♦ είναι λάθος να θεωρείται πως η διαμάχη περί την παγκοσμιοποίηση κυριαρχεί στην τρέχουσα κινηματική σκηνή: οι τοπικές διεκδικήσεις εξακολουθούν να δεσποζουν.

Οι νέες τεχνολογίες: κάνουν την επικοινωνία ευκολότερη. Τι γίνεται όμως με όσους βρίσκονται «εκτός δικτύου»;

Διεθνικές δράσεις, διεθνισμός

Στο πλαίσιο αυτής της συζήτησης ιδιαίτερη σημασία αποκτά, όπως είναι φυσικό, η έννοια του διεθνισμού (π.χ., Imig - Tarrow, 2001· Smith, 2004· della

Porta - Kriesi - Rucht, 1999· della Porta - Tarrow, 2005· Tarrow, 2005): Τι ακριβώς είναι και τι περιλαμβάνουν οι διεθνικές δράσεις; Οι βασικοί θεωρητικοί της συγκρουσιακής πολιτικής συγκροτούν τα επιχειρήματά τους στη βάση (1) της οργανωτικής ταυτότητας των διεκδικτών (έχουν ή όχι διεθνείς διασυνδέσεις;) και (2) του αντικειμένου των διεκδικήσεών τους (αφορούν ή όχι υπερεθνικούς στόχους;). Πρόκειται ασφαλώς για κρίσιμες διαστάσεις, όμως ο διεθνισμός δεν είναι απλώς ή κυρίως οργανωτική κατάσταση, πολυεθνικές διεκδικήσεις σε πολυεθνικό επίπεδο. Είναι πρωτίστως *περιεχόμενο πολιτικής* –μια ανάλυση της πραγματικότητας (και αντίστοιχες δράσεις) όχι με βάση το έθνος-κράτος, αλλά αναλυτικές κατηγορίες που υπερβαίνουν ή, ακριβέστερα, τέμνουν τα έθνη. Καθ' οδόν προς μια πληρέστερη εννοιολόγηση αξίζει να αναλογιστεί κανείς την αποκαλυπτική εμπειρία των εργατικών διεθνών. Η Β' Διεθνής υπήρξε οργάνωση ιδιαίτερα αξιολογής εμπέλειας και δικτύωσης, όμως μεταξύ 1914 και 1918, βρέθηκε –σύμφωνα με τον Perry Anderson (2002, σ. 13)– κάτω από την επήρεια του χειρότερου «σοβινιστικού ιμπεριαλισμού». Η άθροιση εθνισμών δεν οδηγεί σε διεθνισμό –κάθε άλλο.

Σε κάθε περίπτωση, το παρόν και μέλλον των κοινωνικών κινημάτων είναι οργανικά συνυφασμένο με την πορεία της σύγχρονης πολιτικής.

Όπως η τέχνη, έτσι και τα συλλογικά υποκείμενα –προπνός τα διεθνιστικά– «κατασκευάζονται». Το *Μνημείο στην 3η Διεθνή* (памятник 3-му интернационалу, 1919) του πρωτοπόρου κονστρουκτιβιστή Vladimir Tatlin (με συμβολισμό εμβληματικό των διεθνιστικών προδοκιών μας ολόκληρης επχής) δεν ολοκληρώθηκε ποτέ λόγω ανυπέβλητων τεχνικών δυσκολιών. Όμως το ενδιαφέρον για το εγχείρημα δεν εξέλειπε. Ο πίνακας του Sheldon Greenberg *Tatlin's Tower* (λάδι σε μουσαμά, 1,82 x 2,13 μ.) φιλοτεχνήθηκε μόλις το 2004.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΣ, Σ. (2001), *Θεωρίες για τη συλλογική δράση και τα κοινωνικά κινήματα*, Κριτική, Αθήνα.
- ANDERSON, P. (2002), «Internationalism: a Breviery», *New Left Review*, March-April, σ. 5-25.
- BUECHLER, S.M. (2000), *Social Movements in Advanced Capitalism: The Political Economy and Cultural Construction of Social Activism*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη-Οξφόρδη.
- CALHOUN, C. (1995), «“New Social Movements” of the Early Nineteenth Century», στο M. Traugott (επιμ.), *Repertoires & Cycles of Collective Action*, Duke University Press, Durham-Λονδίνο.
- CLEMENS, E.S. - MINKOFF, D.C. (2004), «Beyond the Iron Law: Rethinking the Place of Organizations in Social Movement Research», στο D. Snow - S.A. Soule - H. Kriesi (επιμ.), *The Blackwell Companion to Social Movements*, Blackwell Publishing, Οξφόρδη.
- DAVIS, G.W. - SCOTT, R. - ZALD, M. - McADAM, D. (επιμ.) (2005), *Social Movements and Organization Theory*, Cambridge University Press, Cambridge.
- DELLA PORTA, D. (1995), *Social Movements, Political Violence and the State: A Comparative Analysis of Italy and Germany*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη.
- DELLA PORTA, D. - DIANI, M. (1999), *Social Movements: An Introduction*, Blackwell, Οξφόρδη.
- DELLA PORTA, D. - KRIESI, H. - RUCHT, D. (επιμ.) (1999), *Social Movements in a Globalizing World*, Macmillan, Λονδίνο.
- DELLA PORTA, D. - TARROW, S. (επιμ.) (2005), *Transnational Protest & Global Activism: People, Passions, and Power*, Rowman Littlefield Publishers, Inc., Langham-Boulder-Νέα Υόρκη-Τορόντο-Οξφόρδη.
- DIANI, M. - McADAM, D. (επιμ.) (2003), *Social Movements and Networks: Relational Approaches to Collective Action*, Oxford University Press, Οξφόρδη.
- EARL, J. (2004), «The Cultural Consequences of Social Movements», στο D. Snow - S.A. Soule - H. Kriesi (επιμ.), *The Blackwell Companion to Social Movements*, Blackwell Publishing, Οξφόρδη.
- GAMSON, W.A. (1990), *The Strategy of Social Protest*, 2η έκδοση, Wadsworth, Belmont, CA.
- GAMSON, W.A. - MEYER, D.S. (1996), «Framing Political Opportunity», στο D. McAdam - J.D. McCarthy - M.N. Zald (επιμ.), *Comparative Perspectives on Social Movements: Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings*, Cambridge University Press, Cambridge.
- GIUGNI, M. - McADAM, D. - TILLY, C. (επιμ.) (1999), *How Social Movements Mat-*

- ter (*Social Movements, Protest, and Contention*), University of Minnesota Press, Minneapolis.
- GOFFMAN, E. (1986), *Frame Analysis: An Essay on the Organization of Experience*, Northeastern University Press, Βοστώνη.
- GOLDSTONE, J.A. - TILLY, C. (2001), «Threat (and Opportunity): Popular Action and State Response in the Dynamics of Contentious Action», στο R.R. Aminzade, κ.ά. (επιμ.), *Silence and Voice in the Study of Contentious Politics*, Cambridge University Press, Cambridge.
- GOODWIN, J. - JASPER, J.M. (επιμ.) (2003), *The Social Movements Reader: Cases and Concepts*, Blackwell, Οξφόρδη.
- IMIG, D. - TARROW, S. (επιμ.) (2001), *Contentious Europeans: Protest and Politics in an Emerging Polity*, Rowman Littlefield Publishers, Inc., Langham-Boulder-Νέα Υόρκη-Τορόντο-Οξφόρδη,
- KRIESI, H. (2004), «Political Context and Opportunity», στο D. Snow - S.A. Soule - H. Kriesi (επιμ.), *The Blackwell Companion to Social Movements*, Blackwell Publishing, Οξφόρδη.
- LANDOW, G.P. (2006), *Hypertext 3.0: Critical Theory and New Media in an Era of Globalization*, The Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη, MD.
- McADAM, D. (1996), «Conceptual Origins, Problems, Future Directions», στο D. McAdam - J.D. McCarthy - M.N. Zald (επιμ.), *Comparative Perspectives on Social Movements: Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings*, Cambridge University Press, Cambridge.
- McADAM, D. (1999), «The Biographical Impact of Activism», στο M. Giungi - D. McAdam - C. Tilly (επιμ.), *How Social Movements Matter (Social Movements, Protest, and Contention)*, University of Minnesota Press, Minneapolis.
- McADAM, D. - McCARTHY, J.D. - ZALD, M. (επιμ.) (1996), *Comparative Perspectives on Social Movements: Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings*, Cambridge University Press, Cambridge.
- McADAM, D. - TARROW, S. - TILLY, C. (2001), *Dynamics of Contention*, Cambridge University Press, Cambridge-Νέα Υόρκη.
- McADAM, D. (1983), «Tactical Innovation and the Pace of Insurgency», *American Sociological Review*, τχ. 48, σ. 735-754.
- McADAM, D. (1995), «Initiator” and “Spin-off” Movements: Diffusion Processes in Protest Cycles», στο M. Traugott (επιμ.), *Repertoires and Cycles of Collective Action*, Duke University Press, Durham, NC.
- McADAM, D. - SNOW, D.A. (1997), *Social Movements: Readings on their Emergence, Mobilization, and Dynamics*, Roxbury Publishing Company, Λος Άντζελες.
- McCARTHY, J.D. - ZALD, M. (1977), «Resource Mobilization and Social Movements: A Partial “Theory”», *American Journal of Sociology*, τχ. 82, σ. 1212-1241.

- MELUCCI, A. (1996), *Challenging Codes: Collective Action in the Information Age*, Cambridge University Press, Cambridge-Νέα Υόρκη.
- MOSCOVICI, S. (1993), *The Invention of Society*, Polity, Λονδίνο.
- MUNCK, R. (επιμ.) (2004), *Labour and Globalisation: Results and Prospects*, Liverpool University Press, Liverpool.
- PIVEN, F.F. - CLOWARD, R. (1979), *Poor People's Movements: Why they Succeed, How they Fail*, Vintage Books, Νέα Υόρκη.
- PIVEN, F.F. - CLOWARD, R. (1992), «Normalizing Collective Protest», στο A. Morris - C. McClurg Mueller (επιμ.), *Frontiers in Social Movement Theory*, Yale University Press, New Haven.
- RUCHT, D. (1999), «Linking Organization and Mobilization: Michel's "Iron Law of Oligarchy" Reconsidered», *Mobilization*, τχ. 4, σ. 151-170.
- SARTORI, G. (2004), *Σημσιολογία, έννοιες, συγκριτική μέθοδος* (επιλογή, επιμέλεια, εισαγωγή: Σ. Ι. Σεφεριάδης), εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.
- SEFERIADES, S. (2005), «The Coercive Impulse: Policing Labour in Interwar Greece», *Journal of Contemporary History*, τόμ. 40, τχ. 1, Ιανουάριος, σ. 55-78.
- ΣΕΦΕΡΙΑΔΗΣ, Σ. (υπό έκδοση), «Εισαγωγή: Περιπέτειες του πολιτικού: μια μεταθεωρητική περίληψη», στο *Πολιτική χωρίς αναγωγισμούς: σχεσιακές διαδρομές στην ιστορική σοσιαλδημοκρατία, την ευρωπαϊκή ανεργία και το ελληνικό εργατικό κίνημα*, Σαββάλας, Αθήνα.
- ΣΕΡΝΤΕΔΑΚΙΣ, Ν. (1998), «Στην καρδιά των κοινωνικών κινήματων: μια κριτική ανάγνωση της σύγχρονης θεωρίας», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τόμ. ΣΤ, τχ. 24, Αύγουστος, σ. 41-65.
- SMITH, J. (2004), «Transnational Processes and Movements», στο D. Snow - S.A. Soule - H. Kriesi (επιμ.), *The Blackwell Companion to Social Movements*, Blackwell Publishing, Οξφόρδη.
- SNOW, D. - ROCHFORD, E.B. JR - WORDEN, S.K. - BENFORD, R.D. (1986), «Frame Alignment Processes, Micromobilization, and Movement Participation», *American Sociological Review*, τχ. 51, σ. 463-481.
- SNOW, D. - SOULE, S.A. - KRIESI, H. (επιμ.), *The Blackwell Companion to Social Movements*, Blackwell Publishing, Οξφόρδη.
- SNOW, D.A. (2004), «Framing Processes, Ideology, and Discursive Fields», στο D. Snow - S.A. Soule (επιμ.), *The Blackwell Companion to Social Movements*, Blackwell Publishing, Οξφόρδη.
- SOULE, S. (2004), «Diffusion Processes within and across Movements», στο D. Snow - S.A. Soule - H. Kriesi (επιμ.), *The Blackwell Companion to Social Movements*, Blackwell Publishing, Οξφόρδη.
- TARROW, S. (1989), *Democracy and Disorder: Protest and Politics in Italy 1965-1975*, Clarendon Press, Οξφόρδη.
- TARROW, S. (1995), «Cycles of Collective Action: Between Moments of Madness

- and the Repertoire of Contention», στο Μ. Traugott (επιμ.), *Repertoires & Cycles of Collective Action*, Duke University Press, Durham, NC.
- TARROW, S. (1998), *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics*, 2η έκδοση, Cambridge University Press, Cambridge.
- TARROW, S. (2005), *The New Transnational Activism*, Cambridge University Press, Cambridge.
- TAYLOR, V. - VAN DYKE, N. (2004), «Get up, Stand up»: Tactical Repertoires of Social Movements», στο D. Snow - S.A. Soule - H. Kriesi (επιμ.), *The Blackwell Companion to Social Movements*, Blackwell Publishing, Οξφόρδη.
- TILLY, C. (1983), «Speaking Your Mind without Elections, Surveys, or Social Movements», *The Public Opinion Quarterly*, τόμ. 47, τχ. 4 (χειμώνας), σ. 461-478.
- TILLY, C. (1995), *Popular Contention in Great Britain, 1758-1834*, Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- TILLY, C. (1995a), «Contentious Repertoires in Great Britain, 1758-1834», στο Μ. Traugott (επιμ.), *Repertoires & Cycles of Collective Action*, Duke University Press, Durham-Λονδίνο.
- TILLY, C. (1999), «From Interactions to Outcomes in Social Movements», στο Μ. Giugni - D. McAdam - C. Tilly (επιμ.) (1999), *How Social Movements Matter (Social Movements, Protest, and Contention)*, University of Minnesota Press, Minneapolis.
- TILLY, C. (2004), *Social Movements, 1768-2004*, Paradigm Publishers, Λονδίνο.
- TVERSKY, B. (1993), «Cognitive maps, cognitive collages and spatial mental models», στο A.U. Frank - I. Campari (επιμ.), *Spatial Information Theory: Theoretical Basis for GIS*, Springer-Verlag, Χαϊδελβέργη-Βερολίνο.
- VOSS, K. - SHERMAN, R. (2000), «Breaking the Iron Law of Oligarchy: Union Revitalization in the American Labor Movement», *American Journal of Sociology* τόμ. 106, τχ. 2 (Σεπτέμβριος), σ. 303-349.
- ZOLBERG, A.R. (1972), «Moments of Madness», *Politics and Society* (χειμώνας), σ. 183-207.
- ΨΗΜΙΤΗΣ, Μ. (2006), *Εισαγωγή στα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα*, Ατραπός, Αθήνα.

ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ: ΠΩΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΟΥΝ;

Charles Tilly - Sidney Tarrow*

Θεωρείται συχνά ότι όσοι υιοθετούν μια οπτική ταυτότητας στη μελέτη των κοινωνικών κινήματων βρίσκονται σε αντιπαράθεση με δομές και δομιστικές προσεγγίσεις. Παραδόξως, όμως, τόσο οι προσεγγίσεις ταυτότητας όσο και οι δομιστικές μοιράζονται μια στατική αντίληψη του τρόπου με τον οποίο οι νέες πολιτικές ταυτότητες συγκροτούνται, σχετίζονται με άλλες υφιστάμενες και αλληλεπιδρούν με πολιτικά καθεστώτα και ισχυρούς πολιτικούς παράγοντες. Το κείμενο που ακολουθεί εστιάζεται στη διαδικασία σύλληψης πολιτικών υποκειμένων. Βασιζόμενο σε τρία ιστορικά και σύγχρονα συγκρουσιακά επεισόδια, διερευνά τρία συναφή ερωτήματα: (1) πώς συγκροτούνται, πώς μεταβάλλονται και πώς εξαφανίζονται τα πολιτικά υποκείμενα; (2) πώς αποκτούν και πώς μεταβάλλουν τις συλλογικές τους ταυτότητες; και (3) πώς αλληλεπιδρούν με άλλα πολιτικά υποκείμενα, συμπεριλαμβανομένων των αρχών. Για να απαντήσουμε, διαφοροποιούμε μεταξύ διαλεπώντων υποκειμένων, θεσμοθετημένων συμφερόντων και ομάδων ακτιβιστών. Στη συνέχεια συσχετίζουμε τη διαδικασία συγκρότησης ταυτοτήτων με τη «δομή των ευκαιριών», αυτή την κλασική δομιστική κατασκευή. Καταλήγουμε εξετάζοντας τη σχέση μεταξύ ταυτοτήτων και διαχωριστικών ορίων, υποστηρίζοντας πως η εμπρόθετη εργασία συγκρότησης ταυτοτήτων είναι εξαιρετικής σημασίας σε αυτό που αποκαλούμε «σύνθετα συστήματα».

Την ώρα που ο νεαρός φοιτητής θεολογίας Thomas Clarkson παραλάμβανε το βραβείο που είχε κερδίσει το κείμενό του για τη δουλοκτησία, σε διαγωνισμό λατινικών στο Κέιμπριτζ το 1785, ούτε εκείνος ούτε και το κοινό του μπορούσαν να φανταστούν την επίδραση που το κείμενο αυτό επρόκειτο να

* Ο Charles Tilly είναι Joseph L. Battenwieser Professor of Social Science στο Πανεπιστήμιο Columbia, και ο Sidney Tarrow Maxwell M. Upson Professor of Government και καθηγητής κοινωνιολογίας στο Πανεπιστήμιο Cornell.

Τμήματα του άρθρου αυτού που γράφτηκε για την *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* προέρχονται από επεξεργασία υλικού στον υπό έκδοση (εντός του 2006) τόμο: *Contentious Politics*, Paradigm Press, Boulder, CO.

έχει για τον θεσμό της δουλοκτησίας στη Βρετανική Αυτοκρατορία. Καθ' οδόν προς το Λονδίνο, σε αναζήτηση μιας καριέρας προτεστάντη πάστορα, ο Clarkson αναλογίστηκε πως, αν τα δεινά που οι έρευνές του για τη δουλοκτησία αποκάλυπταν ήταν πραγματικά, τότε «ήταν καιρός κάποιος να φροντίσει ώστε η φρίκη αυτή να σταματήσει» (Hochschild, 2005, σ. 89). Αυτός ο κάποιος έμελλε να είναι ο ίδιος ο Clarkson. Έναν χρόνο σχεδόν μετά το ξεκίνημα της εκστρατείας του, «οι Βρετανοί αντιμάχονταν τη δουλοκτησία στους συζητητικούς ομίλους του Λονδίνου, στις επαρχιακές παμπ και γύρω απ' το βραδινό τραπέζι σ' ολόκληρη την επικράτεια» (Hochschild, 2005, σ. 213).

Όμως, στη Βρετανία του 18ου αιώνα δεν υπήρχε παράδοση που να επιτρέπει στον Clarkson να αυτοπροσδιοριστεί ως «ακτιβιστής κατά της δουλοκτησίας». Μαζί με μια μικρή ομάδα υποστηρικτών, στρατολογημένη κατά κύριο λόγο από τη μειοψηφία των προτεσταντικών θρησκευτικών ομάδων, ήταν υποχρεωμένος να την κατασκευάσει ο ίδιος. Έγραψε χιλιάδες γράμματα, οργάνωσε εκστρατείες υπογραφών, μοϊκοτάζ κατά της ζάχαρης που παραγόταν με εργασία δούλων και βοήθησε στην ανάδυση του πρώτου επιτυχούς διεθνικού κινήματος. Το κίνημα αυτό εν τέλει ανέκοψε τον φαύλο κύκλο της βίας του δουλεμπορίου και οδήγησε στην κατάργηση της δουλοκτησίας στις δυο ακτές του Ατλαντικού. Έδωσε μάλιστα τη δυνατότητα στους άγγλους μεταρρυθμιστές να επικαλούνται ηθική ανωτερότητα απέναντι στις πρόσφατα απελευθερωμένες, αλλά ακόμη δουλοκτητικές, Ηνωμένες Πολιτείες. Το αντιδουλοκτητικό κίνημα πέρασε από πολλές φάσεις, μπήκε σε ύφεση στους χαλεπούς καιρούς των Ναπολεόντειων πολέμων και απαίτησε έναν αιματηρό εμφύλιο προκειμένου να τερματίσει τη δουλοκτησία στις Ηνωμένες Πολιτείες. Όμως, σε συνδυασμό με τον θρησκευτικό ευαγγελισμό, την πολιτική χειραφέτηση των καθολικών και την κοινοβουλευτική μεταρρύθμιση, διαμόρφωσε το υπόδειγμα της σύγχρονης κινηματικής οργάνωσης στη Βρετανία του 18ου αιώνα.

1. Η ΑΝΤΙΘΕΣΗ ΣΤΗ ΔΟΥΛΟΚΤΗΣΙΑ ΩΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ

Το κίνημα κατά της δουλοκτησίας επιδέχεται πολλές αφηγήσεις. Θα μπορούσαμε να το προσεγγίσουμε ως ιστορία ηθικών διδαγμάτων –του πόσα πολλά μπορεί να πετύχει η αποφασιστικότητα ακόμη και σε αντίξοες συνθήκες– ως υλοποίηση πεφωτισμένων αρχών και αξιών– ως έκφραση θρησκευτικού ζήλου ή, ακόμη, ως πτυχή της προσπάθειας των άγγλων καπιταλιστών

να προωθήσουν το ελεύθερο εμπόριο και την εργασία. Θα μπορούσαμε να το εκλάβουμε ως πρόδρομο παράδειγμα διεθνικού κινήματος, φαινόμενο μεγάλης σπουδαιότητας στα χρόνια της παγκοσμιοποίησης που διανύουμε. Διαφορετικοί παρατηρητές των δράσεων που το κίνημα ανέπτυξε στην Ευρώπη και την Αμερική προέβλεπαν σε όλες αυτές τις αφηγήσεις και σε άλλες ακόμη. Εμείς θα το προσεγγίσουμε ως περίπτωση συγκρότησης ταυτότητας.

Ας εξηγήσουμε όμως: όταν ξεκίνησε η αγγλική αντιδουλοκτητική κινποποίηση, στα τέλη του 18ου αιώνα, ήταν δύσκολο για τους απλούς ανθρώπους να κινποποιηθούν και να διατυπώσουν αιτήματα εν ονόματι συλλογικότητων άλλων από αυτές που οι αρχές είχαν ήδη πιστοποιήσει: υφιστάμενες θρησκευτικές αδελφότητες, ενοριακά συμβούλια, εργατικές συντεχνίες και άλλα παρεμφερή. Δεν ήταν, λ.χ., δυνατόν να συνασπιστούν ως «ευαίσθητοποιημένοι πολίτες» ή «πολίτες εναντίον της δουλοκτησίας». Είναι βέβαια γεγονός ότι στα κλιμάκια των ελίτ, μέσα και γύρω από το κοινοβούλιο, υπήρχαν ομάδες που κατά καιρούς οργανώνονταν και κινποποιούνταν στο πλαίσιο εκστρατειών, όπως εκείνη του Wilkes υπέρ της αμερικανικής ανεξαρτησίας. Όμως, το ειδικό, εντόπιο, άμεσο και ποδηγετούμενο διεκδικητικό ρεπερτόριο του 18ου αιώνα εδράζονταν σε ταυτότητες διαλειπόντων υποκειμένων.

Για τα επόμενα πενήντα χρόνια οι υποστηρικτές της αντιδουλοκτητικής ιδέας εργάστηκαν σκληρά στον τομέα της συγκρότησης ταυτοτήτων. Στην Αγγλία υπέγραψαν προσφυγές και οργάνωσαν μπουϊκοτάζ, διαδήλωσαν κατά των βάνουσων μέσων με τα οποία οι γαιοκτήμονες επέβαλλαν υπακοή και πίεσαν τις αρχές της ποντοπόρου χώρας να χρησιμοποιήσουν το ναυτικό για να ανακόψουν το δουλεμπόριο. Στην Αμερική εισηγήθηκαν προτάσεις και νομοσχέδια στη Βουλή των Αντιπροσώπων, εκφώνησαν φλογερά αντιδουλοκτητικά κηρύγματα, διεξήγαγαν εκλογικές μάχες κάτω από πολλές και διάφορες σημαίες, προσδιόρισαν «ελεύθερες πολιτείες» για να αποκλείσουν τους δουλοκτήτες. Προκειμένου να πείσουν τους συμπατριώτες τους για τα κακά της δουλείας χρησιμοποίησαν λογοτεχνικά κείμενα όπως την *Καλύβα του μπαρμπα-Θωμά*. Δεν το γνώριζαν, όμως αυτό που έκαναν ήταν, ακριβώς, εργασία συγκρότησης ταυτοτήτων.

Η λέξη «ταυτότητα» περιλαμβάνει σημασίες που εκτείνονται από τα απολύτως μύχια στα αρκούντως εξώτερα. Στον ενδόμυχο πυρήνα υπάρχει η αίσθηση που ο καθένας έχει για τον εαυτό του ως κάτι μοναδικό, πολύπλοκο και μυστικό, απολύτως γνωστό σε κανέναν. Στην εξώτερη πλευρά υπάρχει η ταυτότητα που εγγράφεται σε τράπεζες δεδομένων και υπόκειται σε κινδύ-

νους υποκλοπής –όπου κάποιος άγνωστος δεν χρειάζεται παρά ένα όνομα και έναν αριθμό τηλεφώνου για να σε κατατάξει. Οι ταυτότητες που απασχολούν τη συγκρουσιακή πολιτική βρίσκονται, ως επί το πλείστον, κάπου ανάμεσα στα δύο αυτά άκρα. Νοηματοδοτούν και εδράζονται στις σχέσεις που το υποκείμενο συνάπτει με τους άλλους. Οι πολιτικές ταυτότητες περιλαμβάνουν οροθεσίες, σχέσεις διαμέσου των ορίων, σχέσεις στο εσωτερικό του «εμείς» και του «αυτοί», συν τις συσσωρευμένες σημασίες που αποδίδονται σε όρια και σχέσεις.

Πολλοί μελετητές εκλαμβάνουν τις διάφορες επικλήσεις ταυτότητας πρωτίστως ως μορφές ατομικής έκφρασης (αν όχι αυτοϊκανοποίησης): αυτό που οι άνθρωποι κάνουν όταν είναι υπερβολικά βολεμένοι, βρίσκονται σε υπερβολική σύγχυση ή αισθάνονται υπερβολικά απελπισμένοι για να αναμιχθούν σοβαρά στην πολιτική. Άλλοι πάλι προσλαμβάνουν τις συλλογικές ταυτότητες ως ιδιαιτερότητες: «Το πιο κρίσιμο κοινό γνώρισμα των μελών της ανθρώπινης φυλής», έγραψε ο Michael Walzer, «είναι η *ιδιαιτερότητα* [particularism]» (1992, σ. 171). Εμείς από την πλευρά μας πιστεύουμε, μαζί με τη Dominique Schnapper και άλλους, πως οι «συλλογικές ταυτίσεις συγκροτούνται πάντοτε ως εναντίωση προς άλλους» (1994, σ. 182). Η σύνδεση αυτή των ταυτοτήτων με τα όριά τους τις καθιστά κάτι παραπάνω από ένα γνώρισμα απόμων ή ομάδων: τις κάνει *σχεσιακές*. Οι ταυτότητες διαμορφώνονται σε σχέση με σημαντικούς εσωτερικούς «άλλους», με αντιπάλους στην άλλη πλευρά των κατασκευασμένων ορίων και με τις πολιτικές ευκαιρίες και απειλές που ενέχουν τα καθεστώτα εντός των οποίων συγκροτούνται και αναπαράγονται.

Η σχεσιακή οικοδόμηση ταυτοτήτων δεν είναι εύκολη υπόθεση. Συλλέγοντας υπογραφές για την υπεράσπιση τρίτων, οι άγγλοι αντιδουλοκτίτες εξόργιζαν τα μέλη του ισχυρού λόμπι της ζάχαρης. Έπρεπε να συγκροτήσουν την ταυτότητά τους ως «κοινότητες συνείδησης» (McCarthy - Zald, 1978). Οι Αμερικανοί ανέπτυξαν ταυτότητα στη βάση των αξιών της σκληρής αλλά ελεύθερης εργασίας –κάτι στο οποίο οι νότιοι απολογητές απάντησαν κατηγορώντας τους Βόρειους ως άξεστους και υλιστές. Τόσο στον Βορρά όσο και στον Νότο, αυτή η μετάθεση ταυτοτήτων κατόπριζε, στο πολιτισμικό και ψυχολογικό επίπεδο, το διευρυνόμενο χάσμα μεταξύ των δύο περιοχών. Η ανάπτυξη συγκρουσιακών ταυτοτήτων αφορά τόσο εσωτερικούς (γνωστικούς) όσο και εξωτερικούς (σχεσιακούς) μηχανισμούς. Εν μέρει, αυτό εξηγεί και γιατί η οικοδόμησή τους είναι τόσο δύσκολη. Όμως ο βαθμός δυσκολίας διαφέρει, όπως δείχνει και το παράδειγμα που ακολουθεί.

2. ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ ΤΩΝ ΖΑΠΑΤΙΣΤΑΣ

Ας αφήσουμε όμως προς στιγμή τις προσπάθειες του Clarkson κι ας μεταφερθούμε πάνω από διακόσια χρόνια μπροστά, στη φτωχή μεξικάνικη επαρχία της Τσιάπας. Την πρωτοχρονιά του 1994, μια ως τότε άγνωστη ομάδα αιφνιδίασε τη χώρα εξαγγέλλοντας πρόγραμμα για την απελευθέρωση των αυτόχθονων πληθυσμών. Σε ελάχιστο διάστημα, άνθρωποι απ' όλον τον κόσμο άρχισαν να παρακολουθούν τις δράσεις του Στρατού Εθνικής Απελευθέρωσης των Ζαπατίστας (Ejército Zapatista de Liberación Nacional - EZLN). Έχοντας επικεφαλής έναν άνθρωπο που αυτοαποκαλούνταν υποδιοικητής Μάρκος, η ομάδα κατέλαβε το διοικητήριο στην πρωτεύουσα Σαν Κριστομπάλ και, από τον εξώστη του κτιρίου, απύθνηνε ζωνρό διάγγελμα προς τον μεξικάνικο λαό. Διακήρυττε πως ο τυραννισμένος λαός είχε υπομείνει αιώνες καταπίεσης και στερήσεων, όμως τελικά *HOY DECIMOS IBASTA!* –*σήμερα λέμε αρκετά!* Σε διάφορα σημεία της διακήρυξης οι συγγραφείς αυτοπροσδιορίζονταν με τους παρακάτω όρους:

- *προϊόν αγώνων μισής χιλιετίας*
- *φτωχοί άνθρωποι όπως κι εμείς*
- *άνθρωποι που τους χρησιμοποιούν ως τροφή για τα κανόνια*
- *κληρονόμοι των πραγματικών ιδρυτών του έθνους*
- *εκατομμύρια απόκληρων*
- *ο «λαός» όπως ορίζεται στο άρθρο 39 του μεξικανικού Συντάγματος*
- *ο Στρατός Εθνικής Απελευθέρωσης των Ζαπατίστας*
- *υπεύθυνοι και ελεύθεροι άνδρες και γυναίκες*
- *πατριώτες*

Αρνούνταν ότι ήταν «διακινητές ναρκωτικών ή ναρκο-αντάρτες, ληστές ή οποιοδήποτε άλλο χαρακτηρισμό ενδέχεται να χρησιμοποιήσουν οι εχθροί μας». Διακήρυτταν ρητά την αντίθεσή τους

- *στη δικτατορία*
- *την πολιτική αστυνομία*
- *την κλίκα των προδοτών που αντιπροσωπεύουν τις πιο συντηρητικές και αντεθνικές ομάδες*
- *τον μεξικανικό ομοσπονδιακό στρατό*
- *το κόμμα στην εξουσία (PRI) με τον ανώτατο και παράτυπο ηγέτη, Carlos Salinas, ο οποίος είχε εγκατασταθεί στο ύπατο ομοσπονδιακό εκτελεστικό αξίωμα (ο Salinas ήταν την εποχή εκείνη Πρόεδρος του Μεξικού).*

Καλώντας σε επανάσταση στο όνομα των φτωχών, απόκληρων ιθαγενών

του Μεξικού, προέτρεπαν ταυτόχρονα «εμάς» σε εξέγερση εναντίον «αυτών».

Τέτοιου είδους επανάσταση δεν υλοποιήθηκε. Όμως οι Ζαπατίστας είχαν άμεση επίδραση στη μεξικανική πολιτική ζωή. Στην Τσιιάπας απέκρουσαν την επαπειλούμενη στρατιωτική καταστολή εξαναγκάζοντας την κυβέρνηση να ξεκινήσει διαπραγματεύσεις για τα δικαιώματα των αγροτών στη γη. Σε εθνική κλίμακα, ξεκίνησαν μια πολύ ευρύτερη εκστρατεία για τα δικαιώματα των ιθαγενών πληθυσμών γενικά. Την άνοιξη του 2001 οργάνωσαν μια πορεία γεμάτη παλμό και χρώμα από την Τσιιάπας –τη νοτιότερη μεξικανική επαρχία– προς την πρωτεύουσα της χώρας, την πόλη του Μεξικού. Η πορεία δημοσιοποίησε αιτήματα για εφαρμογή της τοπικής αυτονομίας η οποία είχε εν τω μεταξύ θεσπιστεί κάτω από την πίεση ιθαγενών οργανώσεων που υποστηρίζονταν από διεθνείς ακτιβιστές.

Οι Ζαπατίστας γρήγορα απέκτησαν εντυπωσιακή διεθνή φήμη και υποστήριξη. Διαδικτυακές ιστοσελίδες και λίστες ηλεκτρονικού ταχυδρομείου που έσπασαν και λειτουργούσαν κυρίως ξένοι υποστηρικτές, μετέδιδαν τα μηνύματά τους σε όλα τα μήκη και πλάτη της Βόρειας Αμερικής και της Ευρώπης. Οι σύνδεσμοι αυτοί έφεραν ακτιβιστές, οικονομικούς πόρους και ενθουσιώδεις δηλώσεις αλληλεγγύης στην Τσιιάπας από μέρη μακρινά, όπως η Δυτική Ευρώπη (Hellman, 1999). Πολλοί σχολιαστές ερμήνευσαν την κινητοποίηση των Ζαπατίστας ως αντίσταση στην πρόσφατα νομοθετημένη NAFTA (τη Βορειοαμερικανική Συμφωνία Ελευθέρου Εμπορίου), και την καλωσόρισαν ως μία ακόμη συνιστώσα των παγκόσμιων προσπαθειών ενάντια στην παγκοσμιοποίηση. Το 1996, στο πλαίσιο της «Πρώτης Διεθνούς Συνάντησης για την Προστασία της Ανθρωπότητας από τον Νεοφιλελευθερισμό», οι Ζαπατίστας προσέλκυαν χιλιάδες υποστηρικτές στη ζούγκλα της Τσιιάπας. Ένας παρατηρητής υποστήριξε ότι «το ενδιαφέρον και η έλξη που προκάλεσε το EZLN πέρα από τα εθνικά του σύνορα δεν έχουν όμοιό τους στη μετα-ψυχροπολεμική εποχή» (Olsen, 2005, σ. 12).

Οι ιθαγενείς του Μεξικού δεν έχουν ακόμη κατακτήσει την απελευθέρωση για την οποία οι Ζαπατίστας καλούσαν σε δράση το 1994. Συγκρινόμενοι όμως με τον Clarkson και τη μικρή του ομάδα ή τους αμερικανούς αντιδουλοκτίτες ακτιβιστές, κατάφεραν σε ελάχιστο διάστημα να περάσουν από τη σχεδόν απόλυτη αφάνεια σε μια πολιτικά σημαντική θέση. Έγιναν υπολογίσιμη δύναμη στην εθνική κοινότητα, ένα διεθνώς αναγνωρίσιμο υπόδειγμα πολιτικής κινητοποίησης και συχνοί παράγοντες σε συγκρουσιακές διαδράσεις. Συγκροτήθηκαν σε σημαντικό πολιτικό υποκείμενο σε περιφερειακό, εθνικό και διεθνές επίπεδο.

Πώς γίνεται αυτό; Ας αποσυσκευάσουμε αυτό το μεγάλο ερώτημα σε τρία μικρότερα:

1. Πώς συγκροτούνται, μεταβάλλονται και εξαφανίζονται τα πολιτικά υποκείμενα;
2. Πώς αποκτούν και αλλάζουν τις συλλογικές τους ταυτότητες;
3. Πώς αλληλεπιδρούν με άλλα πολιτικά υποκείμενα, συμπεριλαμβανομένων και όσων κατέχουν εξουσία;

3. ΠΩΣ ΣΥΓΚΡΟΤΟΥΝΤΑΙ, ΜΕΤΑΒΑΛΛΟΝΤΑΙ ΚΑΙ ΕΞΑΦΑΝΙΖΟΝΤΑΙ ΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΑ

Λέγοντας *πολιτικά υποκείμενα* εννοούμε αναγνωρίσιμες ομάδες ανθρώπων που αναλαμβάνουν συλλογικές δράσεις οι οποίες εμπλέκουν, αμέσως ή έμμεσα, κυβερνήσεις ως πομπούς ή δέκτες αιτημάτων και διεκδικήσεων. Τα πολιτικά υποκείμενα περιλαμβάνουν κυβερνήσεις και κυβερνητικούς παράγοντες και υπηρεσίες, όπως προέδρους και αστυνομίες. Περιλαμβάνουν, όμως, και ευρύ φάσμα μη κυβερνητικών δρώντων, από ομάδες σε επίπεδο γειτονιάς μέχρι και παγκόσμιες οργανώσεις. Είναι πολιτικά υποκείμενα επειδή διατυπώνουν αιτήματα, γίνονται αποδέκτες αιτημάτων ή και τα δύο. Τα πολιτικά υποκείμενα διαρκώς συγκροτούνται, μεταβάλλονται και εξαφανίζονται. Πώς συμβαίνει αυτό;

Οι πιο γενικές απαντήσεις είναι αρκετά απλές. Τα πολιτικά υποκείμενα συγκροτούνται μέσα από κινητοποιήσεις, αυξάνοντας πόρους που είναι διαθέσιμοι για τη διεξαγωγή συλλογικών διεκδικήσεων· μεταβάλλονται μετέχοντας στις διεκδικήσεις· και εξαφανίζονται με το πέρασμα της κινητοποίησης, αποστρατευόμενοι. Οι πολυπλοκότητες αρχίζουν όταν αναρωτηθούμε πώς ακριβώς υλοποιούνται αυτές οι επιδράσεις της κινητοποίησης, της συμμετοχής και της αποστρατείας.

Οι Ζαπατίστας το πέτυχαν μέσα από έναν συνδυασμό πολιτικής διαμεσολάβησης και διάχυσης του πολιτικού τους μηνύματος. Η διαμεσολάβηση οδήγησε στη συγκρότηση ενός ετερόκλητου συνασπισμού που αποτελούνταν από κοινότητες ιθαγενών, θεολόγους ακτιβιστές, αριστερούς των πόλεων και αντάρτες, στο πλαίσιο ενός συντονισμένου και μεγάλης κλίμακας πολιτικού υποκειμένου, του EZLN. Η γλώσσα του, τα σύμβολά του και οι πρακτικές του διαδόθηκαν με μεγάλη ταχύτητα μεταξύ των αντιπάλων του υπάρχοντος πολιτικού καθεστώτος στο Μεξικό. Το νέο υποκείμενο, στη συνέχεια, συγκε-

ντρωσε συμμάχους και αλλού στο Μεξικό για την επίτευξη ακόμη μεγαλύτερων κλιμάκων στην ανάληψη διεκδικητικών δράσεων. Από το 1994 και μετά, οι Ζαπατίστας συνδύασαν τη διαμεσολάβηση με τη διάχυση, δημιουργώντας εν τέλει έναν συνασπισμό διεκδικητών, υποστηρικτών και συμπαθούντων σε πολύ μεγαλύτερη κλίμακα απ' τη ζούγκλα της Τσιάπας (Tarrow, 2005, κεφ. 7).

Οι Ζαπατίστας ωφελήθηκαν επίσης από την *πιστοποίηση*. Πιστοποίηση έχουμε όταν μια εξωτερική αρχή δείχνει σημάδια ετοιμότητας να αναγνωρίσει και υποστηρίξει την υπόσταση και τα αιτήματα ενός πολιτικού υποκειμένου. Αν η αρχή αυτή έχει διεθνές κύρος και επιφάνεια, η πιστοποίηση που παρέχει τείνει να ερμηνευτεί ως πιθανότητα ότι στο μέλλον ενδέχεται να παρέμβει υπέρ των αιτημάτων του υποκειμένου. Η πιστοποίηση, λοιπόν, μεταβάλλει τόσο τη στρατηγική θέση του νέου υποκειμένου όσο και τη σχέση του με άλλα υποκείμενα τα οποία θα μπορούσαν να γίνουν δυνάστες, εχθροί ή σύμμαχοί του. (Η αντίστροφη διαδικασία της απο-πιστοποίησης αίρει την αναγνώριση και τις δεσμεύσεις για μελλοντική υποστήριξη, συχνά επαπειλώντας καταστολή.) Οι Ζαπατίστας αύξησαν την επιρροή τους στο εσωτερικό της χώρας χάρη στην πιστοποίηση εξωτερικών φορέων –των ΜΚΟ, του ξένου Τύπου, ακόμη και κάποιων κυβερνήσεων που φοβόντουσαν και απεύχονταν ένα πιθανό λουτρό αίματος– οι οποίοι μπορούσαν και πράγματι άσκησαν πίεση στο μεξικανικό κράτος να αναγνωρίσει και διαπραγματευθεί μαζί τους.

4. ΠΩΣ ΤΑ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΑ ΑΠΟΚΤΟΥΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΑΛΛΟΥΝ ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ

Η περιπέτεια των Ζαπατίστας αναδεικνύει τη σημασία μιας γενικής διαφοροποίησης μεταξύ υποκειμένων που συγκροτούνται εκτός συγκρουσιακών διεργασιών, εκείνων που αναδύονται μέσα από τις συγκρούσεις και εκείνων που ειδικεύονται στις δημόσιες πολιτικές. Νοικοκυριά, δίκτυα φίλων, επιχειρήσεις, σχολεία και πολλές άλλες οργανώσεις συγκροτούνται εκτός συγκρουσιακής πολιτικής, όμως κατά καιρούς εισέρχονται στους ρυθμούς της προβαίνοντας σε συλλογικές διεκδικήσεις· σε αυτό ακριβώς το σημείο γίνεται δρώντα πολιτικά υποκείμενα. Στην περίπτωση των Ζαπατίστας, κοινότητες των ιθαγενών υπήρχαν στην Τσιάπας πολύ πριν από το 1994· οι περισσότερες παρέμεναν ως επί το πλείστον εκτός πολιτικής, αποκλεισμένες από την ενεργό συμμετοχή λόγω γλώσσας και λόγω της επικυριαρχίας της *mestizo* πλειοψηφίας στην εθνική πολιτική ζωή. Ένα τμήμα τους εισήλθε στη συγκρουσιακή πολιτική συνάπτοντας συμμαχία με τον υποδιοικητή Μάρ-

κος. Κινητοποιήθηκαν θέτοντας στη διάθεση της συλλογικής διεκδίκησης πόρους της κοινότητας, όπως τροφή και άνδρες. Στο σημείο αυτό οι ιθαγενείς μετεξελίχθηκαν σε δρώντα πολιτικά υποκείμενα.

Άλλα πολιτικά υποκείμενα συγκροτούνται στο πλαίσιο της ίδιας της συγκρουσιακής ροής, ανάμεσα στα ζενίθ και τα ναδίρ της. Οι αμερικανοί αγρότες που εποίκισαν γαίες των «ελευθέρων πολιτειών» στη Δύση, δεν ήταν εξαρχής αντιδουλοκτίτες –το στοιχείο που τους μετέτρεψε σε «στρατιώτες της ελευθερίας» ήταν η απειλή που συνιστούσε για την παραγωγή τους η απλήρωτη εργασία των δούλων. Στην πορεία έγιναν μια σημαντική συνιστώσα του συνασπισμού που εξέλεξε τον Αβραάμ Λίνκολν στην προεδρία. Η ίδρυση του Απελευθερωτικού Στρατού των Ζαπατίστας από τον Μάρκος ήταν μια πολιτική πράξη –παράνομη σύμφωνα με τον μεξικανικό νόμο. Κανείς άλλος εκτός από το κράτος δεν έχει δικαίωμα να δημιουργεί αυτόνομο στρατό. Επιπλέον, άπαξ και οι Ζαπατίστας μπήκαν σε κίνηση, νέες ομάδες ξεπήδησαν αλλού για να τους μιμηθούν, να συμμαχήσουν μαζί τους ή να τους βοηθήσουν. Τα υποκείμενα αυτά συγκροτήθηκαν μέσα στην καρδιά της συγκρουσιακής διαδικασίας και κινητοποιήθηκαν απελευθερώνοντας πόρους για τη συλλογική διεκδίκηση αιτημάτων.

Το εάν ένα πολιτικό υποκείμενο συγκροτείται εντός ή εκτός της συγκρουσιακής πολιτικής δεν είναι διχοτομική επιλογή, αλλά ζήτημα βαθμού. Η ιδιοκτησία μιας παμπ, π.χ., δεν θυμίζει και πολύ συγκρουσιακή πολιτική, έστω και αν κατά καιρούς ξεσπούν καβγάδες ανάμεσα στους θαμώνες. Στις ΗΠΑ μια παμπ που σερβίρει αλκοολούχα ποτά χρειάζεται άδεια. Μερικές φορές ο μόνος τρόπος που κάποιος μπορεί να αποκτήσει την άδεια αυτή είναι μέσα από συγκρούσεις εναντίον ανταγωνιστών, γειτόνων ή ακτιβιστών κατά του αλκοόλ που προσπαθούν να αποτρέψουν την αδειοδότηση.

Επαγγελματικοί φορείς, όπως ο Αμερικανικός Ιατρικός Σύλλογος, κατέχουν μια επίσης ενδιάμεση θέση. Ενώ σε πρώτο χρόνο κύριο μέλημά τους είναι η καλύτερη επικοινωνία των μελών του επαγγέλματος, σχεδόν αναπόφευκτα αρχίζουν να εμπλέκονται σε μια πολιτική υπεράσπιση των επαγγελματικών τους συμφερόντων. Στην πορεία αλλάζουν χαρακτήρα, γινόμενοι φορείς και τακτικοί συμμετοχοί συγκρουσιακής πολιτικής.

Οι ακτιβιστές, από την άλλη, ειδικεύονται στη συγκρουσιακή πολιτική συμμετοχή. Ο William Lloyd Garrison δημιούργησε μια καλοαδωμένη διεκδικητική μηχανή στη Νέα Αγγλία με δικό της δημοσιογραφικό όργανο, τακτικές διαλέξεις και δημόσιες συγκεντρώσεις. Προτού ριχτεί στη ζούγκλα της Τοιάπας ως νεότευκτος υποδιοικητής Μάρκος, ο ηγέτης του EZLN είχε

ήδη διανύσει μια μακρά πορεία ως πολιτικός ακτιβιστής, κατά πάσα πιθανότητα πρώτα ως πανεπιστημιακός και στη συνέχεια ως στέλεχος πιο συμβατικών αριστερών οργανώσεων. Προτού υιοθετήσουν τους στόχους των Ζαπατίστας, πολλοί υποστηρικτές του δικτύου αλληλεγγύης τους ήταν παλιοί ακτιβιστές, στο Μεξικό ή αλλού.

Μπορούμε λοιπόν να καταγράψουμε ένα φάσμα δρώντων πολιτικών υποκειμένων, ανάλογα με το πόσο ειδικεύονται στη συγκρουσιακή πολιτική:

- *διαλείποντα υποκείμενα* που συγκροτούνται εκτός συγκρουσιακής πολιτικής, διατηρούν μεγάλο αριθμό δράσεων εκτός συγκρουσιακής πολιτικής και κάποτε εμπλέκονται σε πολιτική διεκδίκηση, π.χ. νοικοκυριά και σχολεία
- *θεομοθετημένα συμφέροντα* που αρχικά συγκροτούνται εκτός συγκρουσιακής πολιτικής, εξακολουθούν να έχουν σημαντικό όγκο δράσεων εκτός συγκρουσιακής πολιτικής, αλλά σταδιακά αναπτύσσουν συχνές και σημαντικές διεκδικητικές δράσεις, π.χ. επαγγελματικοί σύλλογοι και σωματεία βετεράνων
- *ομάδες ακτιβιστών* που συγκροτούνται στο εσωτερικό της συγκρουσιακής πολιτικής και υπάρχουν πρωτίστως ως διεκδικητικά πολιτικά υποκείμενα, π.χ., εργατικά συνδικάτα, πολιτικά κόμματα και κινηματικές οργανώσεις.

Οι κουάκεροι και οι μεθοδιστές που συνασπίστηκαν με τον Clarkson στην αντιδουλοκτητική εκστρατεία στη Βρετανία ήταν διαλείποντα υποκείμενα που είχαν συγκροτηθεί ανεξάρτητα από την αντιδουλοκτητική εκστρατεία, και μπήκαν στη συγκρουσιακή πολιτική μόνο τη στιγμή της κορύφωσής της. Το κοινοβουλευτικό λόμπι της ζάχαρης που αντιτάχθηκε στις προσπάθειες του Clarkson αρχικά στόχευε μόνο στη συμπίεση του κόστους παραγωγής ζάχαρης στην Καραϊβική, αλλά στη συνέχεια ενεπλάκη σε σημαντικές συγκρουσιακές δράσεις όταν το Κοινοβούλιο κατακλύστηκε από υπογραφές υπέρ της κατάργησης της δουλοκτησίας. Η επιτροπή Clarkson, τέλος, ήταν μια ομάδα ακτιβιστών που συγκροτήθηκε στο εσωτερικό της συγκρουσιακής πολιτικής, απέκτησε οργανωτική υποδομή και διατηρούσε δεσμούς με αντιδουλοκτητικές επιτροπές σε ολόκληρη τη χώρα.

Στο Μεξικό της δεκαετίας του 1990, οι κοινότητες των ιθαγενών, παρότι υπήρχαν επί αιώνες, σπάνια εμπλέκονταν στην πολιτική πέρα από το τοπικό επίπεδο. Ήταν διαλείποντα συγκρουσιακά υποκείμενα. Τα θεομοθετημένα συμφέροντα του αγροτικού Μεξικού περιλάμβαναν αγροτικούς συνεταιρισμούς και επιτροπές ελέγχου των υδάτων, συχνά υποχρεωμένες να συγκρούονται με άλλα πολιτικά συμφέροντα. Όμως οι Ζαπατίστας έκαναν μια φαντασμαγορικά άμεση είσοδο στην εθνική πολιτική κονίστρα με τη διακή-

ρυξη της πρωτοχρονιάς του 1994. Παρά την εγγενώς αντιπολιτευτική υφή τους, στο πλαίσιο της μεξικανικής συγκρουσιακής πολιτικής συμπεριφέρθηκαν ως ομάδα ακτιβιστών.

Μακροπρόθεσμα, κυβερνήσεις και καθεστώτα επηρεάζουν τη διαμόρφωση υποκειμένων σε ολόκληρο το πολιτικό φάσμα. Οι πολιτικές αλλαγές επηρεάζουν εξίσου τα διαλείποντα υποκείμενα, τα θεσμοθετημένα συμφέροντα και τις ομάδες ακτιβιστών, μεταβάλλοντας το περιβάλλον στον τομέα της οικονομίας και της ιδιοκτησίας, ευνοώντας διάφορες ομάδες και παρεμποδίζοντας ή επικουρώντας πολιτικά δικαιώματα όπως τις ελευθερίες του λόγου και του συνεταιρίζεσθαι. Όμως οι βραχυπρόθεσμες πολιτικές μεταβολές επηρεάζουν τα τρία είδη υποκειμένων με διαφορετικό τρόπο. Οι αιτίες της συγκρότησης, της αλλαγής και της εξαφάνισης των διαλειπόντων υποκειμένων εντοπίζονται κατά κύριο λόγο εκτός συγκρουσιακής πολιτικής και είναι αποτέλεσμα ευρύτερων οικονομικών και δημογραφικών αλλαγών. Η συγκρότηση, αλλαγή και εξαφάνιση συγκροτημένων συμφερόντων προκύπτει από την αλληλεπίδραση αφενός οικονομικών και δημογραφικών διαδικασιών και αφετέρου αλλαγών στα καθεστώτα και την ίδια τη συγκρουσιακή πολιτική. Οι αιτίες της συγκρότησης, της αλλαγής και της εξαφάνισης των ομάδων ακτιβιστών αποτελούν άμεση συνάρτηση διακυμάνσεων στα καθεστώτα και τη συγκρουσιακή πολιτική.

5. ΠΩΣ ΤΑ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΑ ΑΛΛΗΛΕΠΙΔΡΟΥΝ ΜΕ ΑΛΛΑ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΑ, ΣΥΜΠΕΡΙΛΑΜΒΑΝΟΜΕΝΩΝ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΑΡΧΩΝ

Μετά το πρωτοπόρο έργο του Melucci, κατά τη δεκαετία του 1980, οι μελετητές της συγκρουσιακής πολιτικής άρχισαν πλέον να παίρνουν σοβαρά υπόψη τους τις ταυτότητες, συχνά σε αντιπαράθεση με τις λεγόμενες «δομιστικές» προσεγγίσεις (Melucci, 1995· Billig, 1995). Κατά παράδοξο τρόπο, όμως, εξακολούθησαν να έχουν, όπως και οι δομιστές, μια κατά βάση στατική αντίληψη του πώς οι πολιτικές ταυτότητες συγκροτούνται, πώς σχετίζονται με ήδη υφιστάμενες και πώς αλληλεπιδρούν με άλλα σημαντικά υποκείμενα και πολιτικά καθεστώτα. Όπως έθεσε το ζήτημα η Ann Swindler (1995, σ. 37), ενθουσιώδης θιασώτης των πολιτισμικών προσεγγίσεων,

οι κουλτούρες των κοινωνικών κινημάτων διαμορφώνονται από τους θεσμούς τους οποίους αντιμετωπίζουν τα κινήματα. Διαφορετικοί τύποι καθεστώτων και διαφορετικές μορφές καταστολής δημιουργούν διαφορετι-

κά είδη κοινωνικών κινημάτων με διαφορετικές εσωτερικές κουλτούρες και τακτικές... Οι θεσμοί επηρεάζουν τη συγκρότηση των κινηματικών ταυτοτήτων και επιδιώξουν με πολλούς καίριους τρόπους.

Το παράθεμα της Swindler δεν είναι παρά ένας άλλος τρόπος για να πούμε ότι οι ταυτότητες σχετίζονται στενά με τις δομές των πολιτικών ευκαιριών.

Αναλογιστείτε τα συστατικά της δομής των πολιτικών ευκαιριών (ΔΠΕ): (1) τον βαθμό ύπαρξης ανεξάρτητων κέντρων εξουσίας εντός του καθεστώτος, (2) το πόσο ανοιχτό είναι το καθεστώς σε νέα υποκείμενα, (3) την αστάθεια υφιστάμενων πολιτικών συμμαχιών, (4) τη διαθεσιμότητα ισχυρών συμμάχων ή την ύπαρξη υποστήριξης προς τους διεκδικητές, (5) τον βαθμό στον οποίο το καθεστώς καταστέλλει ή διευκολύνει τις συλλογικές διεκδικήσεις και (6) σημαντικές αλλαγές στους τομείς 1-5. Αλλαγές στη ΔΠΕ επηρεάζουν τον βαθμό δυσκολίας μιας κινητοποίησης, το κόστος και τα οφέλη της συλλογικής διεκδίκησης, το εφικτό ή μη διαφόρων πολιτικών προγραμμάτων, τις συνέπειες διαφορετικών δράσεων στο πλαίσιο υφιστάμενων ρεπερτορίων, συνεπώς και της ελκυστικότητας διαφορετικών στρατηγικών συλλογικής δράσης (Tilly - Tarrow, 2006, κεφ. 3).

Αλλαγές στη ΔΠΕ επηρεάζουν τις ομάδες ακτιβιστών άμεσα και καίρια. Σημαντική, αλλά λιγότερο άμεσα, επίδραση ασκούν και στα θεσμοθετημένα συμφέροντα, ενώ επηρεάζουν επίσης τα διαλείποντα υποκείμενα (καθορίζοντας, π.χ., το πόσο εύκολο είναι να κινητοποιηθούν θρησκευτικές ή τοπικές ομάδες), αν και οι επιδράσεις αυτές εμφανίζονται κυρίως έμμεσα και στη μακρά διάρκεια. Ένα καθεστώς που αυξάνει απότομα την καταστολή μπορεί να στοχεύει σε θεσμοθετημένα συμφέροντα, όμως κατά κανόνα καταστέλλει σκληρότερα τους διεκδικητές και πολύ σπάνια επιφέρει σημαντικές βραχυπρόθεσμες μεταβολές στη ζωή νοικοκυριών, γειτονιών και άλλων παρόμοιων διαλειπόντων υποκειμένων. Η άνοδος, η πτώση και η μεταβολή στον χαρακτήρα των διεκδικητών, καθώς και η αποτελεσματικότητά τους στο να κινητοποιούν την υποστήριξη μελών, συμμάχων και της κοινωνικής τους βάσης είναι συνάρτηση της ΔΠΕ.

Για τον λόγο αυτόν τα πολιτικά υποκείμενα, ανεξαρτήτως της ειδικής μορφής τους, ξοδεύουν χρόνο και ενέργεια κάνοντας και άλλα πράγματα εκτός από συλλογικές διεκδικήσεις. Συγκεντρώνουν πόρους, καλλιεργούν την αλληλεγγύη, αντιμετωπίζουν τις εσωτερικές αντιπαραθέσεις, στρατολογούν υποστηρικτές, παρέχουν υπηρεσίες στα μέλη κ.ο.κ. σε ένα μεγάλο φάσμα υποστηρικτικών δράσεων. Ακόμη και οι ομάδες ακτιβιστών αφιερώνουν

μεγάλη προσπάθεια στην οικοδόμηση, διατήρηση και συντήρηση των οργανώσεών τους. Η συλλογική διεκδίκηση πάντα εξαντλεί τους υπάρχοντες πόρους βραχυπρόθεσμα, ακόμη κι όταν δημιουργεί τις προϋποθέσεις για την εμφάνιση νέων πόρων πιο μακροπρόθεσμα. Γι' αυτό και οι οργανωτές ισορροπούν μεταξύ δύο εξίσου αναγκαίων δραστηριοτήτων που μερικές φορές είναι αντιφατικές: από τη μία είναι η συλλογική διεκδίκηση· από την άλλη η ανάγκη οικοδόμησης της οργάνωσης και η πρόσβασή της στους πόρους που της είναι απαραίτητοι προκειμένου να επιβιώσει. Συχνά ξεσπούν συγκρούσεις στις γραμμές των ακτιβιστών πάνω σε αυτή ακριβώς την κατανομή εργασίας: μήπως οι ηγέτες μας ξοδεύουν πολύ χρόνο στην αναζήτηση χρηματικών πόρων για τους εαυτούς τους και πολύ λίγο για την προώθηση των συμφερόντων μας; Και το αντίθετο: μήπως έχουν καταστρέψει την οργάνωσή μας ξοδεύοντας όλη τους την ενέργεια στη διεκδίκηση και όχι αρκετή στη στρατολόγηση νέων μελών και την εξεύρεση οικονομικής υποστήριξης;

Αναγνωρίζοντας διαφορετικά είδη δρώντων υποκειμένων, είμαστε σε θέση να βάλουμε σε τάξη περιπελεγμένα συγκρουσιακά επεισόδια. Μπορούμε να διακρίνουμε την έλευση και αποχώρηση των υποκειμένων από το συγκρουσιακό πεδίο, να καταγράψουμε τους τρόπους με τους οποίους οι διεκδικήσεις τους μεταβάλλονται, να αναζητήσουμε συμμαχίες και αντιπαλότητες στο εσωτερικό τους και να ερευνήσουμε αν και κατά πόσον κινήθηκαν κατά μήκος του συνεχούς, από διαλείποντα υποκείμενα σε θεσμοθετημένα συμφέροντα, σε ακτιβιστικές ομάδες. Μπορούμε ακόμη να καταλάβουμε γιατί ομάδες που κάποια στιγμή φαίνονταν ασήμαντες, κάποια άλλη φαίνονται ακατανίκητες και σε κάποια τρίτη συρρικνώνονται σε μια χούφτα στελεχών: αλλαγές στη ΔΠΕ συχνά ξαναφέρνουν τα διαλείποντα υποκείμενα στις κανονικές τους ζωές, ανακόπουν τις δράσεις θεσμοθετημένων συμφερόντων και μετατρέπουν τους ακτιβιστές σε μικρές αλλά μαχητικές σέκτες. Θα εικονογραφήσουμε τα παραπάνω με ένα απλοποιημένο παράδειγμα από την εργασία του Mark Beissinger πάνω στον εθνικιστικό ακτιβισμό στην τώως Σοβιετική Ένωση.

6. ΕΘΝΟΤΙΚΕΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ ΣΤΗΝ ΑΠΟΣΥΝΤΙΘΕΜΕΝΗ ΣΟΒΙΕΤΙΚΗ ΕΝΩΣΗ

Μεταξύ 1987 και 1991 σε όλα τα μήκη και πλάτη της ΕΣΣΔ πολλές τοπικά οργανωμένες εθνότητες διατύπωσαν συλλογικά αιτήματα για αυτονομία ή ανεξαρτησία. Μέχρι το 1992, δεκαπέντε εξ αυτών είχαν επιτύχει να αποσχι-

στούν από την Ένωση και να αποκτήσουν διεθνή αναγνώριση ως ανεξάρτητα κράτη. Στο πλαίσιο της λεπτομερούς ανάλυσης διεκδικητικών επεισοδίων που επιχείρησε για να εξηγήσει τη διάλυση της ΕΣΣΔ, ο Beissinger κατέγραψε τη μηνιαία συχνότητα με την οποία μέλη διαφορετικών σοβιετικών εθνοτήτων προέβιαναν σε διαδηλώσεις (Beissinger, 2002, σ. 62). Για τους πιο ενεργούς, μήνες κορύφωσης υπήρξαν οι ακόλουθοι:

- Αρμένιοι: Μάιος 1998
- Εσθονοί: Νοέμβριος 1988
- Μολδαβοί: Φεβρουάριος 1989
- Ρώσοι: Ιανουάριος 1990
- Τάταροι της Κριμαίας: Απρίλιος 1990
- Ουκρανοί: Νοέμβριος 1990
- Λεττονοί: Δεκέμβριος 1990
- Λιθουανοί: Δεκέμβριος 1990
- Αζέροι: Δεκέμβριος 1990
- Γεωργιανοί: Σεπτέμβριος 1991

Η Σοβιετική Ένωση είχε συγκροτήσει και οροθετήσει αυτές τις κατηγορίες εντάσσοντάς τις παράλληλα στο εσωτερικό της διοικητικής της δομής –δίνοντας, π.χ., στην Ουκρανία και τη Λιθουανία την υπόσταση ιδιαίτερης διοικητικής μονάδας, και παραχωρώντας τους έναν βαθμό αυτονομίας σε θέματα γλώσσας και πολιτισμού. Το αποτέλεσμα ήταν να συγκροτηθούν ως θεσμοθετημένα συμφέροντα. Η εμφάνιση ομάδων που διατεινόταν ότι μιλούσαν στο όνομα των Ουκρανών, των Λιθουανών κ.ο.κ. ήταν απλή και αναμενόμενη. Διαδικασίες πολιτικής διαμεσολάβησης συνάρθρωσαν στη συνέχεια διαφορετικούς τομείς της κάθε εθνότητας σε παροδικά ενιαία πολιτικά υποκείμενα.

Στην αποσυντιθέμενη ΕΣΣΔ δρούσαν βέβαια και άλλα πολιτικά υποκείμενα: ο σοβιετικός ηγέτης Μιχαήλ Γκορμπατσόφ, ο ρώσος ηγέτης (και μετέπειτα πρόεδρος) Μπόρις Γέλτσιν, αναδυόμενοι βιομηχανικοί μεγιστάνες, οι μυστικές υπηρεσίες και πολλοί άλλοι. Όμως το απλό χρονολόγιο του Beissinger διηγείται μια σημαντική ιστορία σχετικά με τη αλληλουχία των αποσχιστικών συμβάντων. Όντας στις παρυφές της Ένωσης και υποστηριζόμενοι από ισχυρούς γείτονες, οι Αρμένιοι και οι Εσθονοί έδρασαν πρώιμα και με επιτυχία, εξασφαλίζοντας γοργή εξωτερική υποστήριξη υπέρ του αιτήματός τους για ανεξαρτητοποίηση. Επακολούθησε έξαρση η οποία κορυφώθηκε στα τέλη του 1990. Όλοι οι διεκδικητές (εκτός από τους Τάταρους της Κριμαίας

που κατέληξαν να ενσωματωθούν στην Ουκρανία) πέτυχαν τελικά την ανεξαρτησία.

Αν παρατηρούσαμε πιο προσεκτικά, θα ήμασταν σε θέση να διακρίνουμε πολλά περισσότερα υποκείμενα και τις κρίσιμες μεταξύ τους σχέσεις και ανακατατάξεις. Στο εσωτερικό της Εσθονίας, για παράδειγμα, θα ανακαλύπταμε μια ομάδα Ρώσων που φοβούνταν και αντιστέκονταν στην εσθονική ανεξαρτησία. Θα βρίσκαμε ακόμη πολλαπλές συμμαχίες και ρήξεις. Ήδη από το 1987, πολύ πριν η Αρμενία ή το Αζερμπαϊτζάν αρχίσουν να προσεγγίζουν την ανεξαρτησία, Αρμένιοι και Αζέροι εμπλέκονταν σε αιματηρές συγκρούσεις γύρω από την αμφισβητούμενη περιοχή του Καραμπάχ, γεωγραφικά στο εσωτερικό του Αζερμπαϊτζάν, αλλά με έναν συντριπτικά μεγαλύτερο (κατά τα τρία τέταρτα) αρμενικό πληθυσμό (Essinger, 2002, σ. 64-69, 342-347, 375). Το 1992, η πρόσφατα ανεξαρτητοποιημένη Αρμενία εισέβαλε σε περιοχή μεταξύ των συνόρων της και του Καραμπάχ. Η εκχειρία του 1994 υπογράμμισε τη de facto κυριαρχία της Αρμενίας, χωρίς όμως διεθνή πιστοποίηση των αιτημάτων της.

7. ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ

Αν χρησιμοποιούσαμε έναν ακόμη μεγαλύτερο μεγεθυντικό φακό, ικανό να δείξει συγκρουσιακά επεισόδια στο ατομικό επίπεδο, θα διαπιστώναμε ότι χοντροκομμένες κατηγορίες όπως «Αρμένιος» και «Αζέρος» δεν αποδίδουν επαρκώς τον τρόπο με τον οποίο οι δρώντες αυτοπαρουσιάζονται και συνάπτουν σχέσεις. Ακόμη και στο Καραμπάχ, οι ακτιβιστές αρμενικής καταγωγής δεν παρουσιάζονταν απλώς ως Αρμένιοι, αλλά ως Αρμένιοι του Καραμπάχ. Για να μπορέσουμε να αντιμετωπίσουμε αυτή την πολυπλοκότητα χρειαζόμαστε μια καλύτερη κατανόηση των πολιτικών ταυτοτήτων και των διαχωριστικών ορίων πάνω στα οποία αυτά οικοδομούνται. Ο διαχωρισμός «εμείς-αυτοί» διαδραματίζει εξαιρετικά σημαντικό ρόλο στη συγκρουσιακή πολιτική. Τα ίδια τα όρια συνήθως διαμορφώνονται εκτός της συγκρουσιακής πολιτικής, και είναι αποτέλεσμα σύνθετων διαδικασιών που αποκαλούμε, εύλογα, «διαμόρφωση ορίων». Άπαξ και εμφανιστούν, όμως, χρησιμοποιούνται από τα πολιτικά υποκείμενα ως αναπόσπαστο τμήμα της συγκρουσιακής διαδικασίας. Στο σημείο αυτό ενεργοποιούνται και οι μηχανισμοί ενεργοποίησης και απενεργοποίησης ορίων.

Κάθε μέρα ερχόμαστε αντιμέτωποι με δεκάδες κοινωνικές οροθετήσεις. Γι-

νόμαστε μάρτυρες ή μετέχουμε σε όρια που διαχωρίζουν πωλητές από αγοραστές, φοιτητές από καθηγητές, ιδιοκτήτες από υπαλλήλους, ασθενείς από γιατρούς και νοσοκόμες. Οι οροθετήσεις αυτές αναδεικνύουν κοινωνικές σχέσεις που καθέναν αναγνωρίζει και, αν χρειαστεί, μπορεί εύκολα να διαπραγματευτεί. Οι οροθετήσεις και οι κοινωνικές σχέσεις που τις τέμνουν ανακλύπουν ως αποτέλεσμα πέντε διαφορετικών μηχανισμών: *επαφή*, *επιβολή*, *δανεισμός*, *διάλογος* και *μετάθεση κινήτρων* λειτουργούν μεμονωμένα ή σε συνδυασμό:

Επαφή. Όταν μέλη δύο ξεχωριστών ή μόνο εμμέσως συνδεδεμένων δικτύων εισέλθουν στον ίδιο κοινωνικό χώρο και αρχίσουν να αλληλεπιδρούν, συνήθως δημιουργούν μια κοινωνική οριοθέτηση στο σημείο επαφής τους. Από την επαφή προκύπτουν νέες ιδιαίτερες σχέσεις που τέμνουν τα προϋπάρχοντα δίκτυα ένθεν και ένθεν του σημείου συνάντησης. Οι σκουρόχρωμοι Πορτορικανοί ή οι Δομινικανοί, ήταν Πορτορικανοί και Δομινικανοί στις χώρες καταγωγής τους. Όμως στη Νέα Υόρκη, το χρώμα του δέρματός τους γίνεται πιο σημαντικό μέσο οριοθέτησης από την εθνικότητά τους.

Επιβολή. Οι αρχές δημιουργούν όρια εκεί που προηγουμένως δεν υπήρχαν, διαχωρίζοντας, για παράδειγμα, υπηκόους από αλλοδαπούς, γαιοκτήμονες από άλλους χρήστες γης ή γνήσιους χριστιανούς από άπιστους ή ασεβείς. Η Σοβιετική Ένωση προέβη σε «πιστοποίηση μειονοτήτων» αποδίδοντάς τους κυρίαρχη θέση στο εσωτερικό των Δημοκρατιών όπου πλειοψηφούσαν, και περιορίζοντας τις μη πιστοποιημένες μειονότητες στις Δημοκρατίες αυτές σε θέση ασημαντότητας.

Δανεισμός. Όσοι δημιουργούν μια νέα οργάνωση αναπαράγουν διαχωρισμούς που είναι ήδη ορατοί σε άλλες οργανώσεις της ίδιας γενικής τάξης, εγκαθιδρύοντας, π.χ., έναν διαχωρισμό μεταξύ ωρομισθίων εργατών και υπαλλήλων. Στην Τσιάπας κατοικεί μια πλειάδα ιθαγενών ομάδων, πολλές με δική τους γλώσσα και διαφορετικούς τόπους διαμονής (Hellman, 1999). Όταν όμως ξέσπασε η εξέγερση των Ζαπατίστας, οι διεκδικητές είχαν σημαντικό κίνητρο για να δανειστούν το ευρύτερο όριο «ιθαγενής» για χρήση σε ολόκληρο το κοινωνικό φάσμα.

Διάλογος. Ο διάλογος έχει πολλές άλλες επιδράσεις, όμως γίνεται μηχανισμός παραγωγής ορίων όταν οι συνδιαλεγόμενοι, στο πλαίσιο της συνήθους επαφής τους, σταδιακά, μεταβάλλουν τις μεταξύ τους σχέσεις. Το βαθύ και τελικά θανάσιμο όριο μεταξύ Χούτου και Τούτοι στη Ρουάντα

προέκυψε στο πλαίσιο μακροχρόνιων επαφών στο εσωτερικό ενός πληθυσμού με κοινή γλώσσα και κουλτούρα, όταν ένα τμήμα αποτέλεσε τους καλλιεργητές (Χούτου) ενώ οι άλλοι έγιναν βοσκοί (Τούτοι). Γερμανοί και Βέλγοι αποικιοκράτες *επέβαλλαν* στη συνέχεια το όριο, αναβαθμίζοντας τη μειονότητα των Τούτοι σε ευνοούμενη ομάδα της αποικιακής διοίκησης (Prunier, 1995).

Μετάθεση κινήτρων. Όσοι μετέχουν σε διαδικασίες οριοθέτησης γίνονται αποδέκτες αμοιβών ή ποινών οι οποίες επηρεάζουν τόσο τις εσωτερικές όσο και τις εξωτερικές τους σχέσεις –π.χ. όταν οι αρχές ανακοινώνουν ότι όποιος αυτομολήσει θα υποστεί φυλάκιση, εξορία ή θάνατο. Το κίνημα υπέρ της αποκλειστικής χρήσης των αγγλικών στις ΗΠΑ [English-Only movement] δημιούργησε κίνητρα για τη χρήση των αγγλικών και αντικίνητρα για τη χρήση της γλώσσας καταγωγής.

Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, ο συνδυασμός ενός διαχωριστικού ορίου με σχέσεις στο εσωτερικό και το εξωτερικό του δημιουργεί πάντοτε κάποια κοινή αίσθηση της σημασίας του ένθεν και ένθεν των διαχωριστικών. Εργοδότες και εργαζόμενοι μπορεί να μην ταυτίζονται στον τρόπο με τον οποίο ερμηνεύουν τη σημασία του μεταξύ τους ορίου, όμως αμφότεροι αποδέχονται την ύπαρξη και τη σπουδαιότητά του.

Η κοινωτική ταυτότητα δημιουργείται με την ενεργοποίηση αυτού του συνδυασμού διαχωριστικού ορίου, σχέσεων και της ερμηνείας τους. Ανεξαρτήτως σημείου θέασης, εντός ή εκτός του διαχωριστικού ορίου, παρέχει πολλαπλές και διαφορετικές απαντήσεις στα ερωτήματα «Ποιος είμαι/είμαστε;» «Ποιος είσαι/είναι;». Οι πολιτικές ταυτότητες που μας αφορούν περιλαμβάνουν πάντοτε πληθυντικούς.

Οι ταυτότητες επικεντρώνονται στα όρια που διαχωρίζουν εμάς από αυτούς. Ένθεν και ένθεν της διαχωριστικής, οι άνθρωποι διατηρούν σχέσεις μεταξύ τους: σχέσεις στο εσωτερικό του x και σχέσεις στο εσωτερικό του y . Διαμορφώνουν επίσης σχέσεις που τέμνουν το διαχωριστικό όριο: σχέσεις που συνδέουν το x και το y . Διαμορφώνουν, τέλος, συλλογικές ερμηνείες για τη φύση του διαχωριστικού ορίου, για τις σχέσεις εντός του x και τις σχέσεις εντός του y . Οι ερμηνείες αυτές συνήθως διαφέρουν ανάλογα με την πλευρά, αλλά αλληλοεπηρεάζονται. Διαχωριστικά όρια, σχέσεις διαμέσου των ορίων, σχέσεις στο εσωτερικό των ορίων και κοινές ερμηνείες συγκροτούν, συνδυαστικά, τις συλλογικές ταυτότητες. Αλλαγές σε οποιοδήποτε στοιχείο, ανεξαρτήτως του τρόπου με τον οποίο επέρχονται, επηρεάζουν ό-

λα τα άλλα. Η ύπαρξη συλλογικών ταυτοτήτων επηρεάζει και τις ατομικές εμπειρίες, παρέχοντας ερμηνευτικά πρότυπα για τον διαχωρισμό, π.χ., ημών των πολέμιων της δουλοκτησίας από τους δουλοκτύτες αντιπάλους, των ιθαγενών από τους λευκούς, των Αρμενίων του Καραμπάχ από τους υπερόπτες Αζέρους του Καραμπάχ.

Οι ταυτότητες έχουν συνεπώς τέσσερα συστατικά στοιχεία: (1) διαχωριστικά όρια που ξεχωρίζουν εμένα/εμάς από εσένα/αυτούς· (2) σχέσεις στο εσωτερικό των ορίων· (3) σχέσεις *διαμέσου* των ορίων· και (4) κοινούς τρόπους με τους οποίους όρια και σχέσεις γίνονται αντιληπτά. Μέσα από την ιστορία της Σοβιετικής Ένωσης, οι Αρμένιοι και οι Αζέροι του Καραμπάχ είχαν διατηρήσει ιδιαίτερες καθημερινές ταυτότητες, παρότι κάποτε ζούσαν και δούλευαν μαζί και παντρεύονταν μεταξύ τους. Όταν η ΕΣΣΔ άρχισε να καταρρέει, όμως, οι συναρμοσμένες ταυτότητες πολιτικοποιήθηκαν. Το μεταξύ τους διαχωριστικό όριο έγινε πιο έντονο στη δημόσια συνείδηση και, κατά συνέπεια, στην καθημερινή ζωή. Μέχρι το 1992, οι Αρμένιοι και Αζέροι του Καραμπάχ είχαν αναπτύξει εκτενείς εσωτερικές σχέσεις, έντονες μεταξύ τους συγκρούσεις και αντιτιθέμενες αφηγήσεις αναφορικά με την ιστορία της περιοχής τους και τα κυριαρχικά δικαιώματα που η ιστορία αυτή συνεπαγόταν.

Οι ταυτότητες έγιναν *πολιτικές* τη στιγμή που ενεπλάκησαν κυβερνήσεις. Στο Καραμπάχ οι κυβερνήσεις της Αρμενίας και του Αζερμπαϊτζάν παρείχαν στήριξη σε όσους θεωρούσαν συμπατριώτες τους και αντιπαρατέθηκαν στα αντιτιθέμενα αιτήματα. Με τον τρόπο αυτό χειραγώγησαν τις επιτρεπτές απαντήσεις στα ερωτήματα «Ποιοι είμαστε;», «Ποιοι είναι;».

Παρόμοια ζητήματα δεν ανακύπτουν μόνο στις απομακρυσμένες γωνιές της τώως Σοβιετικής Ένωσης. Μετά τις επιθέσεις της Αλ Κάιντα τον Σεπτέμβριο του 2001, οι ταυτότητες των Αμερικανών ως πατριωτών ή ταραξιών πολιτικοποιήθηκαν περισσότερο από ποτέ καθώς η κυβέρνηση αναμείχθηκε ενεργά στον προσδιορισμό του διαχωριστικού ορίου «εμείς-αυτοί», μεταξύ πατριωτών από τη μία και τρομοκρατών και συνοδοιπόρων από την άλλη. Η κυβέρνηση ενεργοποίησε ένα διαχωριστικό όριο που ήδη υπήρχε, όμως τώρα είχε γίνει περισσότερο έντονο. Οι Ευρωπαίοι χειρίζονται παρόμοια διλήμματα όχι μόνο έχοντας να αποφασίσουν αν θα συμμαχήσουν ή όχι με τη στρατιωτική πολιτική των ΗΠΑ, αλλά επίσης για το αν οι Τούρκοι είναι ή όχι Ευρωπαίοι και για το εάν οι μουσουλμάνοι βρίσκονται εντός ή εκτός του διαχωριστικού ορίου «εμείς-αυτοί». Ο πόλεμος κατά της τρομοκρατίας και η διεύρυνση της Ευρωπαϊκής Ένωσης ενεργοποίησαν νέα διαχωριστικά όρια και απενεργοποίησαν άλλα.

Τα διαχωριστικά όρια μεταβάλλονται και νέα όρια ανακύπτουν ως αποτέλεσμα επαφής, επιβολής, δανεισμού, διαλόγου και μετάθεσης κινήτρων. Το μεγαλύτερο κομμάτι της συγκρουσιακής πολιτικής όμως δεν δημιουργεί ούτε ενεργοποιεί νέα διαχωριστικά όρια –ενεργοποιεί ή απενεργοποιεί ήδη υφιστάμενα. Ο μηχανισμός της *ενεργοποίησης διαχωριστικών ορίων*, όπου ένα υφιστάμενο όριο γίνεται δεσπόζον σημείο αναφοράς στις διεκδικητικές δράσεις, είναι πανταχού παρών στην πολιτική των συλλογικών ταυτοτήτων.

Διαχωριστικά όρια ανάμεσα σε κοινωνικές τάξεις, εθνοτικές ομάδες, θρησκευτικές πεποιθήσεις και άλλες κατηγορίες υπάρχουν ήδη και στη βάση τους οργανώνεται μεγάλο τμήμα της καθημερινής κοινωνικής ζωής. Όμως οι κοινωνικές συγκρούσεις ενεργοποιούν ένα από αυτά τα διαχωριστικά όρια ενώ απενεργοποιούν τα άλλα που θα μπορούσαν να καταστούν συναφή. Αυτή η ενεργοποίηση φέρνει στην επιφάνεια τη διαπλοκή ενός ειδικού ζεύγους ταυτοτήτων. Οι εθνοτικές διαμάχες δεν φέρνουν αντιμετώπους ανθρώπους που έχουν μόνο εθνοτικές ταυτότητες. Αντιθέτως διαφορές φύλου, τόπου κατοικίας, κοινωνικής τάξης ή απασχόλησης κατά κανόνα υποχωρούν καθώς ξεσπά η διαμάχη μεταξύ εθνότητας x και εθνότητας y . Η ενεργοποίηση διαχωριστικών ορίων προκαλεί κατά κανόνα και σύγκρουση ταυτοτήτων, όπως εικονογραφεί το παρακάτω επεισόδιο.

8. ΟΙ ΑΣΤΕΓΟΙ ΤΗΣ ΓΑΖΑΣ

Το 2004 ο ισραηλινός πρωθυπουργός Αριέλ Σαρόν, εμπνευστής του σχεδίου εγκατάστασης ισραηλινών εποίκων εν μέσω αραβικών πληθυσμών κατά τη δεκαετία του 1980, ανακοίνωσε την απομάκρυνση 7-8 χιλιάδων εποίκων από τους ισραηλινικούς θύλακες της Λωρίδας της Γάζας, τόπου κατοικίας άνω των 1,3 εκατομμυρίων Παλαιστίνιων. Οι θιγόμενοι ισραηλινοί πολίτες απάντησαν στην κίνηση Σαρόν με ευρύ φάσμα δράσεων από το κινηματικό ρεπερτόριο. Όντας διαλείποντα πολιτικά υποκείμενα είχαν συχνές επαφές τόσο με θεσμοθετημένα συμφέροντα όσο και με ομάδες ακτιβιστών ένθεν και ένθεν του διαχωριστικού ορίου Ισραήλ-Παλαιστίνης. Οι διαφορές που είχαν με τους παλαιστίνιους γείτονές τους ήταν βαθιές και ασυμφιλίωτες, ενώ οι σχέσεις τους με τους άλλους Ισραηλινούς ήταν ασαφείς. Οι περισσότεροι είχαν μετοικήσει στη Γάζα ακριβώς για να υπογραμμίσουν την ιδιαίτερη ταυτότητά τους ως θρησκευόμενοι σιωνιστές και τη διαφορά τους από τον υπόλοιπο, εκκοσμηκευμένο ισραηλινό πληθυσμό. Ο «έποικος της Γάζας» αναδεί-

χθηκε έτσι σε ιδιαίτερη ταυτότητα, με διαχωριστικά όρια απέναντι στους Παλαιστίνιους της Γάζας, τους εκκοσμικευμένους Ισραηλίτες, αλλά, στην πορεία, και το ίδιο το κράτος του Ισραήλ. Καθώς διαμαρτύρονταν για την απομάκρυνσή τους, αυτά τα προσδιοριστικά όρια ταυτότητας εμπεδώθηκαν και σκληρύνθηκαν.

Πώς όμως ενεργοποιήθηκε το διαχωριστικό όριο έποικοι/κράτος; Όπως ήδη αναφέρθηκε, ο Σαρόν αποφάσισε την έξοδο των εποίκων το 2004, υπό το βάρος της εντεινόμενης διεθνούς κατακραυγής και του καταστροφικού οικονομικού και στρατιωτικού κόστους που συνεπαγόταν η διατήρηση των οικισμών. Ο Πίνακας 1 συνοψίζει την ιστορία του εποίκισμού και της αποχώρησης των εβραϊκών πληθυσμών μέχρι τον Σεπτέμβριο του 2005, όταν η παλαιστινιακή αρχή εγκαταστάθηκε στη Λωρίδα της Γάζας.

Το Ισραήλ είχε κερδίσει τον έλεγχο της περιοχής από την Αίγυπτο στον Πόλεμο των Έξι Ημερών, το 1967, και την εποίκισε με –ως επί το πλείστον– οικογένειες θρησκοϋμένων εθνικιστών. Επιζητώντας φτηνή, επιδοτούμενη κατοικία αλλά και τη θρησκευτική απολύτρωση, οι περισσότεροι έποικοι ήταν γαιοκτήμονες που πήραν στη δούλεψή τους παλαιστίνιους εργάτες για την παραγωγή κηπευτικών με στόχο τις αγορές των μεσογειακών ακτών. Οι ισραηλινές αρχές περιέφραξαν με συρματοπλέγμα τους πλούσιους αυτούς θύλακες παρέχοντας παράλληλα προστασία από τον αραβικό πληθυσμό με σημαντική στρατιωτική παρουσία. Κατά καιρούς, βίαιες παλαιστινιακές ομάδες, τόσο εκκοσμικευμένοι μαρξιστές όσο και ισλαμιστές όπως της Χαμάς και της ισλαμικής Τζιχάντ, εκτόξευαν βόμβες και όλμους εναντίον των εβραϊκών οικισμών, πρακτική που οδηγούσε σε αντεκδικήσεις από την πλευρά των ισραηλινών ενόπλων δυνάμεων. Οι μαχητές αυτοί χρησιμοποιούσαν ακόμη το νότιο σύνορο της Λωρίδας για να μεταφέρουν όπλα και πυρομαχικά διαμέσου της Αιγύπτου.

Με την έλευση του νέου αιώνα, οι οικισμοί της Γάζας είχαν πλέον μετατραπεί σε ανοιχτή πληγή για την ισραηλινή ηγεσία και τις σχέσεις της με την Αίγυπτο και τους Παλαιστίνιους. Η κυβέρνηση Σαρόν διατηρούσε ιδιαίτερα στενές σχέσεις με τους εποίκους. Όμως υφιστάμενη τις επιπτώσεις του κόστους που είχε η διατήρηση των οικισμών, ανήμπορη να αποτρέψει τις παλαιστινιακές επιθέσεις και θέλοντας να προλάβει δυτικές πιέσεις για παραχώρηση γης στη Δυτική Όχθη, αποφάσισε να υποχωρήσει. Καθώς οι σχέσεις με την αδύναμη και διασπασμένη παλαιστινιακή αρχή πάγωσαν και η προσδοκία για μια γενική συμφωνία υποχώρησε, η απομάκρυνση ενός μικρού αριθμού εβραϊκών οικογενειών από τη Γάζα που κόχλαζε φαινόταν ένας εφ-

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Συνοπτικό χρονολόγιο της εκκένωσης της Γάζας

- 1947: Ο ΟΗΕ ψηφίζει υπέρ της ύπαρξης δύο κρατών, ενός αραβικού και ενός εβραϊκού, το οποίο δεν περιλαμβάνει τη Λωρίδα της Γάζας.
- 1948: Ίδρυση του κράτους του Ισραήλ. Ξεσπούν εχθροπραξίες ανάμεσα σε αιγυπτιακές και ισραηλινές δυνάμεις. Χιλιάδες Παλαιστίνιοι εγκαταλείπουν τις περιοχές τους και εγκαθίστανται στη Λωρίδα της Γάζας, της οποίας ο πληθυσμός υπερτριπλασιάζεται.
- 1949: Με την υπογραφή της εκεχειρίας, η περιοχή της Γάζας περιέρχεται υπό αιγυπτιακή διοίκηση. Η Αίγυπτος ανακηρύσσει τη Λωρίδα περιοχή επίσημα προοριζόμενη για τους Παλαιστίνιους. Στους κατοίκους της δεν δίδεται αιγυπτιακή υπηκοότητα.
- 1967: Το Ισραήλ καταλαμβάνει τη Γάζα στον Πόλεμο των Έξι Ημερών. Το Συμβούλιο Ασφαλείας του ΟΗΕ ψηφίζει την πρόταση 242, που ζητά την αποχώρηση των ισραηλινών ενόπλων δυνάμεων από τις περιοχές που καταλήφθηκαν στον πόλεμο, με αντάλλαγμα το τέλος της αραβοϊσραηλινής διένεξης.
- 1970: Η εβραϊκή κοινότητα Kfar Darom, στη Λωρίδα, που είχε εκκενωθεί το 1948, επανιδρύεται ως παραστρατιωτικό ορμητήριο.
- 1987: Ξεσπά η πρώτη Ιντιφάντα στην πόλη της Γάζας. Ιδρύεται η Χαμάς στη Γάζα.
- 1993: Υπογράφονται οι Συμφωνίες του Όσλο μεταξύ Ισραήλ και ΟΑΠ. Ανακηρύσσεται το τέλος της Ιντιφάντα. Δημιουργία της παλαιστινιακής αρχής.
- 1994: Η Χαμάς και ισλαμική Τζιχάντ αρχίζουν τις επιθέσεις αυτοκτονίας. Σύμφωνα με τη Συμφωνία Γάζας-Ιεριχούς, οι ισραηλινές ένοπλες δυνάμεις εγκαταλείπουν τη Γάζα και την Ιεριχώ και παραχωρούν τη διοίκησή τους στην παλαιστινιακή αρχή. Οι ισραηλινές ένοπλες δυνάμεις εγκαταλείπουν το μεγαλύτερο τμήμα της Λωρίδας που κατοικείται από Παλαιστίνιους. Το Ισραήλ διατηρεί τον έλεγχο των οικισμών, των συνόρων και άλλων στρατηγικών σημείων.
- 1995: Το Ισραήλ περιφράσσει τη Λωρίδα με συρματοπλέγμα. Το Ισραήλ και η παλαιστινιακή αρχή υπογράφουν την ενδιάμεση συμφωνία για τη Δυτική Όχθη και τη Λωρίδα της Γάζας. Ο πρωθυπουργός Γιτζάκ Ράμπιν δολοφονείται στο Τελ Αβίβ.
- 2000: Αποτυχία της συνόδου του Καμπ Ντέιβιντ· Ξεσπά η δεύτερη Ιντιφάντα και οι οικισμοί της Γάζας γίνονται στόχοι συνεχών επιθέσεων. Αντιδρώντας στις παλαιστινιακές επιθέσεις, οι ισραηλινές ένοπλες δυνάμεις καταλαμβάνουν και πάλι τμήματα της Λωρίδας.
- 2004: Ο πρωθυπουργός Αριέλ Σαρόν παρουσιάζει σχέδιο απομάκρυνσης των ισραηλινών δυνάμεων από τη Γάζα και το βόρειο τμήμα της Δυτικής Όχθης.
- 2005: Ξεσπά πανεθνική εκστρατεία κατά της απομάκρυνσης από τους εποίκους και τους συμμάχους τους. Η Κνεσέτ επικυρώνει το σχέδιο απομάκρυνσης. Η κυβέρνηση ορίζει την 15η Αυγούστου ημέρα έναρξης της απομάκρυνσης. Αρχές Αυγούστου: ο υπουργός οικονομικών Νετανιάχου παραπέμπεται από την κυβέρνηση. Μαχητές έποικοι από τη Δυτική Όχθη παραιτούνται στους οικισμούς. 15 Αυγούστου: άοπλοι στρατιώτες και ισραηλινή αστυνομία επιδίδουν εντολές απομάκρυνσης στους εποίκους, οι περισσότεροι από τους οποίους εγκαταλείπουν την περιοχή ειρηνικά. Μια μειοψηφία αρνείται να α-

ποχωρήσει οικειοθελώς και μεταφέρεται χωρίς βία από τους στρατιώτες, πολλοί από τους οποίους δακρύζουν από συγκίνηση. Σε δύο οικισμούς, ομάδες εποίκων καταλαμβάνουν τη στέγη μιας συναγωγής και αρχίζουν να ρίχνουν νερό, λιπαντικά και οξέα στις μονάδες που βρίσκονται στο προαύλιο. 22 Αυγούστου: όλοι οι έποικοι και οι μαχητές απομακρύνονται και οι οικισμοί ισοπεδώνονται. Στις 12 Σεπτεμβρίου όλες οι ισραηλινές ένοπλες δυνάμεις αποχωρούν, και οι δυνάμεις της παλαιστινιακής αρχής εισέρχονται στη Γάζα, την ώρα που οπαδοί της Χαμάς πανηγυρίζουν τη «νίκη» τους.

λογος τρόπος ώστε να επιδειχθεί πρόοδος σε σχέση με τους Παλαιστίνιους και να μειωθούν οι εντάσεις μεταξύ του Ισραήλ και των συμμάχων του.

Όμως η εκκένωση των εβραϊκών οικισμών στη Λωρίδα της Γάζας οδήγησε σε σοβαρή συγκρουσιακή πολιτική. Αξίζει να προσέξει κανείς τα σχόλια του αριστερού σχολιαστή Uri Avnery, χρόνιου επικριτή της ισραηλινής κατοχής:

Η παρούσα σύγκρουση είναι μια μορφή εμφυλίου πολέμου, ακόμα και αν –και πάλι σαν σε θαύμα– δεν χυθεί καθόλου αίμα. Οι Yesha [το κίνημα των εποίκων] είναι ένα επαναστατικό κίνημα. Ο πραγματικός τους στόχος είναι να ανατρέψουν το δημοκρατικό σύστημα και να επιβάλουν την κυριαρχία των ραβίνων τους. Όποιος έχει μελετήσει ιστορία των επαναστάσεων γνωρίζει πως ο ρόλος του στρατού είναι ο αποφασιστικός παράγοντας. Όσο ο στρατός βρίσκεται πίσω από το καθεστώς, η επανάσταση είναι καταδικασμένη σε αποτυχία. Μόνο αν ο στρατός αποδιοργανωθεί ή προσχωρήσει στις τάξεις των εξεγερμένων μπορεί να επικρατήσει η επανάσταση (<http://zope.gush-shalom.org/home/en/channels/avnery/1123967824>).

Στις πραγματολογικές της λεπτομέρειες, η εκστρατεία των εποίκων είχε λίγα κοινά σημεία με τα υποκείμενα, τις δράσεις και τους στόχους των κοινωνικών κινημάτων που έχουν απασχολήσει το μεγαλύτερο μέρος της αμερικανικής και ευρωπαϊκής έρευνας. Όμως εμπεριείχε πολλές όψεις της διαδικασίας συγκρότησης ταυτοτήτων που συναντήσαμε και αλλού. Κατά την αποχώρησή τους, οι έποικοι δεν κυμάτιζαν μόνο ισραηλινές σημαίες, αλλά μερικοί βιάζονταν έχοντας καρφισώσει στα ρούχα τους το κίτρινο άστρο του Δαβίδ, όπως τα θύματα των στρατοπέδων συγκέντρωσης καθ' οδόν προς τον θάνατο. Η κίνηση αυτή σκανδάλισε τους περισσότερους ισραηλινούς καθώς υπαινισσόταν έναν παραλληλισμό των ισραηλινών ενόπλων δυνάμεων και των χιτλερικών SS. Στο πλαίσιο πράξεων ανυπακοής, η κίνηση αυτή ύψωσε ένα διαχωριστικό όριο ταυτότητας το οποίο είχε ήδη γίνει οδυνηρά κρίσιμο.

Αυτά τα άστρα του Δαβίδ δεν ήταν βέβαια απλώς διακοσμητικά. Επρόκει-

το ακριβώς για τελετουργικά που ήθελαν να τονίσουν το διαχωριστικό όριο ανάμεσα στην πλειοψηφία των ισραηλινών που υποστήριζαν την κίνηση Σαρρόν και την αποφασισμένη μειοψηφία που ήταν αντίθετη. Μέλη αυτής της μειοψηφίας παρεισέφρυσαν στη Γάζα από οικισμούς της Δυτικής Όχθης με στόχο να οργανώσουν αντίσταση. Άλλοι οργάνωσαν προσευχές στον Δυτικό Τοίχο του κατεστραμμένου εβραϊκού ναού της Ιερουσαλήμ. Οι εντεινόμενες οριοθετήσεις προκάλεσαν και τη συμμετοχή κανονικών ομάδων πίεσης και πολιτικών, όπως ο υπουργός οικονομικών Βενιαμίν Νετανιάχου, ο οποίος παραιτήθηκε με δραματικό τρόπο υποδηλώνοντας έτσι σαφώς την επιδίωξή του να αντικαταστήσει τον Σαρρόν ως ηγέτης του κόμματος Λικούντ. Ο ίδιος ο Σαρρόν παραιτήθηκε από το κόμμα στην ίδρυση του οποίου είχε πρωτοστατήσει και δημιούργησε ένα νέο κεντρώο κόμμα επιφέροντας έτσι μια κρίσιμη ανακατάταξη στην ισραηλινή πολιτική κονίστρα. Καθώς οι διαφορές των εποίκων με τον Σαρρόν εντάθηκαν, ενεργοποίησαν ένα νέο διαχωριστικό όριο μεταξύ θρησκευτικού και ρεαλιστικού σιωνισμού και πιθανώς μετρίασαν τον διαχωρισμό μεταξύ του Σαρρόν και παλαιών αριστερών αντιπάλων. Η εκκένωση της Λωρίδας της Γάζας οδήγησε στη ενεργοποίηση και απενεργοποίηση διαχωριστικών ορίων στο εσωτερικό της ισραηλινής κοινωνίας.

9. ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΕΠΙΚΛΗΣΕΙΣ

Δεν καταλήγουν βέβαια όλες οι μορφές συγκρουσιακής πολιτικής σε τόσο απότομες και ριζικές ανακατατάξεις ταυτοτήτων. Όμως οι πολιτικές ταυτότητες αποκτούν τη σημασία τους από τις συγκρουσιακές αλληλεπιδράσεις: απευθύνουμε αιτήματα προς εκείνους. Και εκείνοι συχνά απαντούν με αντι-αιτήματα: εμείς διεκδικούμε τα δικαιώματά μας, αλλά το κράτος απαντά πως δεν έχουμε δικαιώματα. Οι Αρμένιοι του Καραμπάχ υποστήριζαν ότι είχαν δικαιώματα πολιτικής αυτονομίας, μέχρι και απόσχισης από το αρμενικό κράτος. Όμως οι ηγέτες του Αζερμπαϊτζάν αντίτειναν ότι το Καραμπάχ και οι πληθυσμοί του ανήκαν σε ανεξάρτητη αζερική επικράτεια. Αργότερα ο αρμενικός στρατός παρείχε κάλυψη στο αίτημα καταλαμβάνοντας το τμήμα του Αζερμπαϊτζάν μεταξύ Αρμενίας και Καραμπάχ. Βρίσκεται εκεί μέχρι και σήμερα, σύμφωνα με τους όρους της εκεχειρίας του 1994, με αμφότερες τις χώρες να διεκδικούν τη συνοριακή λωρίδα και το Καραμπάχ. Στα σύνορα Αρμενίας-Αζερμπαϊτζάν, η συγκρουσιακή αλληλεπίδραση συνεχίζεται.

Τα συλλογικά αιτήματα μπορούν να καταταγούν σε τρεις κατηγορίες: ταυ-

τότητα, υπόσταση, πρόγραμμα. Επικλήσεις ταυτότητας αναγγέλλουν την ύπαρξη ενός δρώντος υποκειμένου. Αν και τα πολιτικά υποκείμενα συχνά υπογραμμίζουν μια μορφή επίκλησης εις βάρος των άλλων, λίγες είναι οι περιπτώσεις μιας «καθαρής» πολιτικής ταυτοτήτων, μιας αποκλειστικής *identity politics*. Το πρώτο που έκαναν οι Ζαπατίστας ήταν να κερδίσουν τη διεθνή προσοχή επικαλούμενοι απλά και μόνο την ύπαρξή τους. Με την εκτενή διακήρυξη που απηύθυναν την πρωτοχρονιά του 1994, στην πραγματικότητα έλεγαν: «Προσέξτε μας διότι είμαστε ένα νέο δρων υποκείμενο, είμαστε αποφασισμένοι για δράση και το διαχωριστικό όριο μεταξύ σε μας και εσάς έχει σημασία».

Οι επικλήσεις *υπόστασης* διατείνονται ότι το υποκείμενο ανήκει σε μια συγκροτημένη κατηγορία εντός του καθεστώτος και, κατά συνέπεια, δικαιούται της υπόληψης που και τα άλλα μέλη αυτής της κατηγορίας απολαμβάνουν. Οι Ζαπατίστας έθεσαν μια σειρά ζητημάτων υπόστασης, όμως το πιο βασικό ήταν γνήσια εκπροσώπηση των ιθαγενών πληθυσμών της Τσιάπας. (Αργότερα ορισμένοι ιθαγενείς ηγέτες στην Τσιάπας το αμφισβήτησαν.) Επιπλέον, υπογράμμισαν την υπόστασή τους αρνούμενοι ότι ήταν «διακινητές ναρκωτικών, ναρκο-αντάρτες, ληστές ή οποιονδήποτε άλλο χαρακτηρισμό ενδέχεται να χρησιμοποιήσουν οι εχθροί μας».

Οι *προγραμματικές* επικλήσεις απευθύνουν έκκληση στους αποδέκτες τους να δράσουν κατά συγκεκριμένους τρόπους. Οι Ζαπατίστας ζητούσαν από τη μεξικανική κυβέρνηση όχι μόνο να αναγνωρίσει την ταυτότητα και την υπόστασή τους ως γνήσιων αντιπροσώπων των ιθαγενών πληθυσμών αλλά και να αλλάξει την πολιτική της προς τους πληθυσμούς αυτούς –προστατεύοντας τη γη τους και προασπίζοντάς τους από άπληστους παρείσακτους. Σε άλλες μορφές συγκρουσιακής πολιτικής τα προγράμματα καλύπτουν εξαιρετικά ευρύ φάσμα αιτημάτων, για παράδειγμα:

1. ανατρέψτε την κυβέρνηση
2. υποστηρίξτε τον υποψήφιό μας στις δημοτικές εκλογές
3. εμποδίστε την κατασκευή του δρόμου που κόβει τη γειτονιά μας στα δύο
4. δώστε στους συμπολίτες μας που λιμοκτονούν τροφή
5. υποχρεώστε τα αφεντικά μας να μας χορηγούν αξιοπρεπείς μισθούς
6. εξολοθρεύστε τους εχθρούς μας.

Αιτήματα και αντι-αιτήματα δεν εκδηλώνονται βέβαια τυχαία. Οι κρατικές αρχές επιχειρούν να τα περιορίσουν με τέσσερις διαφορετικούς τρόπους. Εν πρώτοις, όπως έχουμε ήδη επισημάνει, κανένα πολιτικό υποκείμενο δεν είναι

δυνατόν να προβεί σε αποτελεσματικές προγραμματικές επικλήσεις αν δεν απολαμβάνει τουλάχιστον έναν βαθμό αναγνώρισης της ταυτότητας και της υπόστασής του (εκτός βέβαια αν δεν αποσκοπεί παρά στην τοποθέτηση βομβών). Σε κάθε καθεστωτικό διακανονισμό, τόσο οι αρχές, όσο και άλλα θεσμοθετημένα πολιτικά υποκείμενα ασκούν σημαντική επιρροή ως προς το ποιο νέο πολιτικό υποκείμενο θα βρεθεί σε θέση να διατυπώσει δημόσια αιτήματα. Για παράδειγμα, στο ξεκίνημα της κινητοποίησης οι μεξικανικές αρχές αρνήθηκαν ότι ο υποδιοικητής Μάρκος και οι οπαδοί του είχαν αναγνωρίσιμη ταυτότητα ή υπόσταση. Μόνο η υποστήριξη από άλλα ισχυρά υποκείμενα μέσα και έξω από το Μεξικό επέτρεψε στους Ζαπατίστας να εισέλθουν στη μεξικανική πολιτική κόνιστρα με τα ριζοσπαστικά προγραμματικά τους αιτήματα.

Δεύτερον, η ΔΠΕ επηρεάζει το ποια αιτήματα είναι δυνατά, καθορίζοντας αν και κατά πόσον θεσμοθετημένα πολιτικά υποκείμενα είναι ή όχι διαθέσιμα για συμμαχίες με νέα πολιτικά υποκείμενα όπως οι Ζαπατίστας. Αν σε ένα καθεστώς υπάρχουν πολλαπλά ανεξάρτητα κέντρα εξουσίας (κάτι που, υπό την έννοια αυτή, συνεπάγεται σχετικά ανοιχτή ΔΠΕ), οι πιθανότητες αυξάνουν ότι τουλάχιστον κάποιο κέντρο εξουσίας θα παράσχει υποστήριξη και επικύρωση σε επικλήσεις ταυτότητας, υπόστασης ή προγράμματος. Αν οι πολιτικές ομαδοποιήσεις μεταβάλλονται ταχέως, οι διεκδικητές έχουν περισσότερες πιθανότητες να συμμετέχουν σε συνασπισμούς και να αποφύγουν την καταστολή.

Τρίτον, κάθε καθεστώς διαχωρίζει τις διεκδικητικές συμπεριφορές που του είναι γνωστές σε ενδεικνυόμενες, ανεκτές και απαγορευμένες, και τα διεκδικητικά υποκείμενα σε νόμιμα, ενδιάμεσα (ημι-νόμιμα) και έκνομα. Οι κυβερνήσεις προσπαθούν να επιβάλλουν τις ενδεικνυόμενες συμπεριφορές, να διευκολύνουν ή τουλάχιστον να μην παρεμποδίσουν τις ανεκτές και καταστέλλουν τις απαγορευμένες. Η ενθουλακωμένη συγκρουσιακότητα ανακύπτει εντός των ορίων που προσδιορίζονται από τις ενδεικνυόμενες και τις ανεκτές συμπεριφορές. Η υπερβατική συγκρουσιακότητα ξεπερνά αυτά τα θεσμικά όρια προς απαγορευμένες και άγνωστες περιοχές. Όπως και το μεξικανικό, έτσι και όλα σχεδόν τα κράτη μέσης και υψηλής δυνατότητας απαγορεύουν τη δημιουργία υποκειμένων με αυτόνομη στρατιωτική ισχύ αντάρτικων ομάδων, πολιτοφυλακών κλπ. Στα περισσότερα καθεστώτα, τις περισσότερες φορές οποιαδήποτε ομάδα αποφασίζει να διατυπώσει ανεξάρτητα αιτήματα με την ισχύ των όπλων, γρήγορα βρίσκεται αντιμέτωπη με σκληρή καταστολή. Από την άλλη, οι κρατικές αρχές επιδιώκουν να κατευθύνουν τα

αιτήματα που αναδύονται προς το άκρο των ενδεικνυόμενων συμπεριφορών του διεκδικητικού συνεχούς. Οποιαδήποτε κυβέρνηση κινητοποιεί πολίτες για πατριωτικές επετείους, για παράδειγμα, αναλαμβάνει ένα ρίσκο διασάλεψης της τάξης, με ενδεχόμενη προβολή προκλητικών συνθημάτων ή και επίθεσης εναντίον της πολιτικής ηγεσίας. Καθώς τα καθεστώτα διαφέρουν σημαντικά ως προς το ποιες μορφές διεκδικήσεων ανέχονται και ποιες απαγορεύουν, η συστηματική διύλιση των αιτημάτων είναι κάτι που συμβαίνει διαρκώς.

Τέταρτον, από κάτω προς τα πάνω, το διαθέσιμο διεκδικητικό ρεπερτόριο θέτει σοβαρούς περιορισμούς στα είδη αιτημάτων που οι πολίτες μπορούν να προβάλλουν προς τις αρχές. Κανείς δεν γνώριζε πώς να οργανώσει μια διαδήλωση προτού τα κοινωνικά κινήματα γίνουν η κύρια μορφή συγκρουσιακής πολιτικής –ακριβώς όπως και κανείς δεν γνώριζε πώς μοιάζει ένα σωματείο κατά της δουλοκτησίας προτού ο Clarkson ιδρύσει το πρώτο. Στις μέρες μας η τεχνολογία των ΜΜΕ έχει μετατρέψει τις διαδηλώσεις σε γνώριμη εικόνα σε όλα τα μήκη και πλάτη της υφηνλίου. Από την άλλη, οι αποστολές αυτοκτονίας ανήκουν στο ρεπερτόριο εξαιρετικά μικρών τρομοκρατικών κύκλων σε ελάχιστες περιοχές του πλανήτη. Όπως και η διαδήλωση, έτσι και οι αποστολές αυτοκτονίας, όμως, προϋποθέτουν συλλογική γνώση πολύπλοκων σχέσεων και επαναλαμβανόμενων πρακτικών. Το ίδιο ισχύει και για άλλες πρακτικές και ρεπερτόρια, συμπεριλαμβανομένων ακόμη και των απαγωγών, των βομβιστικών επιθέσεων και του αντάρτικου έτσι όπως γίνεται σήμερα στην Τσετσενία και την Κολομβία. Όσοι μετέχουν στην εκεί συγκρουσιακή πολιτική προτιμούν αυτές τις πρακτικές και όχι –τουλάχιστον όχι ακόμη– τις διαδηλώσεις και τις αποστολές αυτοκτονίας. Τα συγκρουσιακά ρεπερτόρια αποκλείουν τις περισσότερες μορφές δράσης που, τεχνικά μιλώντας, θα ήταν δυνατόν να αναληφθούν στα αντίστοιχα περιβάλλοντα. Η συγκρουσιακή σχέση λαμβάνει χώρα μέσα στο πλαίσιο που διαμορφώνεται από τη ΔΠΕ, τους κρατικούς ελέγχους και τα διαθέσιμα ρεπερτόρια.

10. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από το κίνημα κατά της δουλοκτησίας που ίδρυσε ο Clarkson τη δεκαετία του 1780, τη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης και την καμπάνια των Ζαπατίστας στη δεκαετία του 1990, μέχρι το κίνημα των εποίκων της Γάζας το 2005, διακρίνουμε ένα φάσμα επεισοδίων συγκρότησης, ενεργοποίησης και

επεξεργασίας ταυτοτήτων. Από τις ιστορίες στις οποίες αναφερθήκαμε αποκομίζουμε τα ακόλουθα συμπεράσματα:

Πρώτον, κοιτάζοντας τις ιστορίες μας μέσα στον χρόνο, διακρίνουμε μια βελτίωση στην ευκολία με την οποία αναδύονται νέες πολιτικές ταυτότητες. Εκεί που ο Clarkson και οι συνεργάτες του ήταν υποχρεωμένοι να εργαστούν για χρόνια προκειμένου να αναδείξουν την ταυτότητα του «ακτιβιστή κατά της δουλοκτησίας», οι μαχητές των Ζαπατίστας, οι οπαδοί των αποσχίσεων στις μετασοβιετικές δημοκρατίες και οι εβραίοι έποικοι ήταν σε θέση να κινητοποιήσουν σχετικά γρήγορα τα σύμβολα της ιθαγενούς ταυτότητας, της καυκάσιας εθνοτικής ταυτότητας και της ταυτότητας των επιζώντων του εβραϊκού Ολοκαυτώματος.

Δεύτερον, και οι τέσσερις ιστορίες που παρακολουθήσαμε δείχνουν ότι η επισταμένη διερεύνηση των ταυτοτήτων όχι μόνο δεν αντιτίθεται στη διερεύνηση «δομών», αλλά αποτελεί συστατικό της στοιχείο. Οι δομές πολιτικών ευκαιριών και απειλών και ενδυναμώνουν και περιορίζουν την εξεργασία συγκρότησης ταυτοτήτων. Εστιαζόμενοι στις διαδικασίες συγκρότησης, ενεργοποίησης και διαχείρισης των πολιτικών ταυτοτήτων συνδέουμε δομή και κουλτούρα.

Τρίτον, η πολιτική των ταυτοτήτων έχει και εσωτερική και σχεσιακή διάσταση. Κάθε πρόταση που ξεκινά με το «Μιλώντας με την ιδιότητά μου ως...» είναι ταυτόχρονα σχολιασμός ενός υφιστάμενου, επιδιωκόμενου ή επαπειλούμενου διαχωριστικού ορίου.

Τέτατον, αν θέλουμε να εντάξουμε τη μελέτη των ταυτοτήτων στη μελέτη της συγκρουσιακής πολιτικής, θα πρέπει να τις εξετάσουμε σε σχέση με τα πολιτικά καθεστώτα, τις δομές ευκαιριών και τις σχέσεις τους με άλλα υποκείμενα στο εσωτερικό αυτών των καθεστώτων.

Είναι σαφές ότι απαιτείται ακόμα πολλή δουλειά πάνω στο πώς λειτουργούν οι ταυτότητες.

Μετάφραση: Σεραφείμ Ι. Σεφεριάδης

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- BEISSINGER, M.R. (2002), *Nationalist Mobilization and the Collapse of the Soviet State*, Cambridge University Press, Cambridge.
- BILLIG, M. (1995), «Rhetorical Psychology, Ideological Thinking, and Imagining Nationhood», στο H. Johnston - B. Klandermans (επιμ.), *Social Movements and Culture*, University of Minnesota Press, Minneapolis/St. Paul.
- HELLMAN, J. (1999), «Real and Virtual Chiapas: Magic Realism and the Left», στο L. Panitch - C. Leys (επιμ.), *Socialist Register 2000: Necessary and Unnecessary Utopias*, Merlin Press, Λονδίνο.
- HOCHSCHILD, A. (2005), *Bury the Chains: Prophets and Rebels in the Fight to Free an Empire's Slaves*, Houghton Mifflin, Βοστώνη.
- MCADAM, D. - TARROW, S. - TILLY, C. (2001), *Dynamics of Contention*, Cambridge University Press, Cambridge.
- MCCARTHY, J.D. - ZALD, M.N. (1978), «Resource Mobilization and Social Movements: A Partial Theory», *American Journal of Sociology*, τχ. 82, σ. 1212-1241.
- MELUCCI, A. (1995), «The Process of Collective Identity», στο H. Johnston - Bert Klandermans (επιμ.), *Social Movements and Culture*, University of Minnesota Press, Minneapolis/St. Paul.
- OLESEN, T. (2005), *International Zapatismo: The Construction of Solidarity in the Age of Globalization*, ZED Books, Λονδίνο.
- PRUNIER, G. (1995), *The Rwanda Crisis. History of a Genocide*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη.
- SCHNAPPER, D. (1994), *La communauté des citoyens: Sur l'idée moderne de nation*, Gallimard, Παρίσι.
- SWIDLER, A. (1995), «Cultural Power and Social Movements», στο H. Johnston - Bert Klandermans (επιμ.), *Social Movements and Culture*, University of Minnesota Press, Minneapolis/St. Paul.
- TARROW, S. (2005), *The New Transnational Activism*, Cambridge University Press, Cambridge.
- TILLY, C. - TARROW, S. (2006), *Contentious Politics*, Paradigm Press, Boulder CO.
- WALZER, M. (1992), «The New Tribalism: Notes on a Difficult Problem», *Dissent*, τχ. 39, σ. 164-171.

ΜΚΟ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΠΟΛΙΤΩΝ,
ΜΙΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗ ΣΧΕΣΗ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ
ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΜΗ ΚΥΒΕΡΝΗΤΙΚΩΝ
ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΩΝ ΟΡΓΑΝΩΣΕΩΝ

Ιωσήφ Α. Μποτετζάγιας*

Το παρόν άρθρο εξετάζει τον ρόλο των μη κυβερνητικών περιβαλλοντικών οργανώσεων (ΜΚ-ΠΟ) ως δρώντων της κοινωνίας πολιτών (ΚΠ). Αρχικά υποστηρίζεται ότι οι αυξημένοι αριθμοί και δραστηριότητα των ΜΚ-ΠΟ δεν πρέπει να εξισώνονται αυτόματα με την ενδυνάμωση της ΚΠ καθώς μπορεί να οφείλονται και σε ηγεμόνευση του χώρου από μια ομάδα «επαγγελματικών» οργανώσεων, εξέλιξη που όντως παρατηρείται για τις ελληνικές ΜΚ-ΠΟ. Εν συνεχεία εξετάζονται οι δράσεις των σημαντικότερων ελληνικών ΜΚ-ΠΟ ως δρώντων της ΚΠ. Υποστηρίζεται ότι για να χαρακτηριστούν ως τέτοιες, οι οργανώσεις οφείλουν να θεωρούν ότι είναι υπόχρεες μιας ευρύτερης, «κοινωνικής λογοδοσίας» των δράσεών τους: αυτή η αντίληψη πρέπει να πραγματώνεται σε θέματα και στάσεις διαφάνειας, εκπροσώπησης και νομιμοποίησης. Η εργασία συμπεραίνει ότι οι σημαντικές ελληνικές ΜΚ-ΠΟ αντιλαμβάνονται τον ρόλο τους μάλλον διαδικαστικά, ως ομάδες παροχής δημόσιων υπηρεσιών, και ως εκ τούτου η δράση τους δεν ενισχύει τον συγκεκριμένο τομέα της ΚΠ.

---

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Με τον όρο «κοινωνία πολιτών» παρουσιάζονται στη διεθνή βιβλιογραφία τρεις διαφορετικές –αν και όχι αμοιβαία αποκλειόμενες– σημασίες (Edwards, 2004): (α) η ΚΠ ως «κοινωνικό συνεταιρίζεσθαι» –το (νεο-) τοκβιλιανό υπόδειγμα, όπου η έμφαση δίνεται στη δυνατότητα των πολιτών να συνεργάζο-

* Ο Ιωσήφ Α. Μποτετζάγιας είναι Λέκτορας στο Τμήμα Περιβάλλοντος του Πανεπιστημίου Αιγαίου. Ευχαριστίες οφείλονται στους Στέλιο Αλεξανδρόπουλο και Μωυσή Μπουντουρίδη για τα σχόλιά τους και στον Mark Warren για τη χορήγηση της υπό δημοσίευση εργασίας του.

νται, πέρα από τη θεσμοθετημένη πολιτική αρένα και τις οικονομικές σχέσεις της αγοράς, για την παραγωγή του «κοινού καλού»¹ (β) η ΚΠ ως «καλή κοινωνία», ειδικά σε χώρες που βρίσκονται σε διαδικασία εκδημοκρατισμού, όπου η έμφαση δίνεται στην επικράτηση αξιών όπως η μη βία, η εξάλειψη των διακρίσεων, η εμπιστοσύνη, η συνεργασία, η ανεκτικότητα και, φυσικά, η δημοκρατία και (γ) η ΚΠ ως «δημόσια σφαίρα», όπου τονίζεται ο ρόλος της ως χώρου δημόσιας διαβούλευσης για κοινωνικές διαφορές και προβλήματα, κυβερνητικές πολιτικές και στρατηγικές, θέματα κοινοτικού, πολιτισμικού και αξιακού ενδιαφέροντος.

Οι περισσότερες αποτιμήσεις της ισχύος της ελληνικής ΚΠ επικεντρώνονται στα ποσοτικά χαρακτηριστικά της, με τη μελέτη του μεγέθους του «κοινωνικού συνεταιρίζεσθαι».² Σημαντικό ρόλο στη συγκεκριμένη θεώρηση έπαιξε ο Putnam ο οποίος τόνισε τη σημασία, μεταξύ άλλων, των διαφόρων δικτύων εθελοντικής οργάνωσης των πολιτών στην παραγωγή του «κοινού καλού» (Putnam, 2001· Putnam - Leonardi - Nanetti, 1993).³ Εξ αυτού φαίνεται να πηγάζει η γενικευμένη πίστη ότι όσο μεγαλύτερα (ή πυκνότερα) τα δίκτυα εθελοντικής συνεργασίας των πολιτών τόσο καλύτερη (ή ισχυρότερη) η ΚΠ. Παραδείγματος χάριν, ο Λιοναράκης (2004), τότε πρόεδρος της Επιτροπής για τις ΜΚΟ στο υπουργείο Εξωτερικών, εκπλήσεται ευχάριστα για τις 31.585 ΜΚΟ που κατέγραψε έρευνα του υπουργείου και μιλά για ένα «έναν καινούργιο κόσμο», για «μια κοινωνία που αλλάζει», προφανώς μάλιστα προς το καλύτερο, καθώς, συντασσόμενος με τη θεώρηση Putnam, υποστηρίζει ότι το κοινωνικό κεφάλαιο αυξάνει «όταν στις κοινωνίες πολλαπλασιάζονται μορφές φαινομενικά άσχετες με την πολιτική. Οι μη κυβερνητικές οργανώσεις. Τα δίκτυα πολιτών που δρουν στον δημόσιο χώρο [...] Η ανάπτυξη όλων αυτών [...] “εξασφαλίζει χειροπιαστά ωφελήματα” για την κοινωνία. Που μπορούν να αποτιμηθούν σε χρήμα ή να συνδεθούν με το good governance» (Λιοναράκης, 2005). Αντίστροφα, τα μικρά μεγέθη «ξορκίζο-

1. Υπέρ της συμπερίληψης των αγορών στην ΚΠ, βλ. Keane (2005) και σχολιασμούς από Kaldor (2005) και Kocka (2005). Υπέρ της συμπερίληψης της «πολιτικής κοινωνίας» στην ΚΠ, ειδικά σε χώρες που αντιμετωπίζουν προβλήματα εκδημοκρατισμού, βλ. Cohen - Arato (1992).

2. Αντιπαράβαλλε, όμως, μεταξύ άλλων, Μουζέλης - Παγουλάτος (2003).

3. Βασικό ρόλο στη θεώρηση του Putnam παίζει η έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου «ως μια σχέση που αναφέρεται σε χαρακτηριστικά της κοινωνικής οργάνωσης, όπως η εμπιστοσύνη [trust], οι κανόνες της αμοιβαιότητας [norms of reciprocity] και τα δίκτυα εθελοντικής συμμετοχής των πολιτών [networks of civic engagement], τα οποία μπορούν να αυξήσουν την κοινωνική αποτελεσματικότητα, διευκολύνοντας τις συνεργασιακές και συντονισμένες δράσεις» (Αλεξανδρόπουλος, 2004).

νται» ως δείκτες αδυναμίας της ΚΠ: έτσι, ο Σωτηρόπουλος (2003, σ. 146) θεωρεί ότι η πιθανολογούμενη ατροφία της ελληνικής ΚΠ πρέπει να αποσυνδεθεί από την απουσία μετρήσιμων δεδομένων, καθώς υποστηρίζεται η συνύπαρξη της θεσμοθετημένης ΚΠ με μια μη μετρήσιμη, ανεπίσημη, αφανή κοινωνία πολιτών. Η Παναγιωτίδου (2002) αναφέρει ότι «υπάρχουν αποδείξεις για την ανάπτυξη της ελληνικής κοινωνίας πολιτών» για να συμπληρώσει: «Η παραπάνω διαπίστωση δεν επιχειρεί να εξιδανικεύσει την πραγματικότητα, η οποία είναι ότι η εθελοντική συμμετοχή των ελλήνων πολιτών σε οργανώσεις είναι η χαμηλότερη των χωρών-μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης». Επιγραμματικά, η συγκεκριμένη προσέγγιση θεωρεί, καταρχάς, ότι το «πλούσιο» κοινωνικό κεφάλαιο, με τη μεγάλη εμπιστοσύνη, αμοιβαιότητα και συμμετοχή, διευκολύνει τις «συνεργασιακές και συντονισμένες δράσεις», αυξάνοντας έτσι την αποτελεσματικότητα των κοινωνικών δράσεων: μια θέση που μπορεί να γίνει δεκτή χωρίς πολλές αντιρρήσεις.⁴

Συνήθως, όμως, η συγκεκριμένη θέση συνοδεύεται από την άποψη ότι επιπλέον αποτέλεσμα αυτής της ποσοτικής αύξησης είναι η «καλή διακυβέρνηση» –το *good governance*– ή, ευρύτερα, το «κοινό καλό». Δεν είναι δυνατόν να αναλυθεί εδώ η πλούσια, τόσο σε ιδέες όσο και στατιστική τεκμηρίωση, συζήτηση για το *πώς* κάτι τέτοιο συμβαίνει, τόσο στο μικρο- όσο και στο μακρο-επίπεδο. Ενδιαφέρει, μάλλον, *τι* ακριβώς κάνουν αυτά τα δίκτυα εθελοντικής οργάνωσης και *πώς* οι συγκεκριμένες δράσεις ισχυροποιούν την ΚΠ. Εστιάζουμε την προσοχή μας σε αυτό ειδικά το σημείο διότι πιστεύουμε, σε αντίθεση με το νεο-τοκβιλανό υπόδειγμα Putnam, ότι η αυξημένη δραστηριότητα στο κοινωνικό επίπεδο δεν αποτελεί, *per se*, ούτε προϋπόθεση ούτε εγγύηση παραγωγής ενός γενικού «κοινού καλού»: το να υποθέτουμε ότι η δημιουργία της «καλής κοινωνίας» εξαρτάται *μόνο* από τα χαρακτηριστικά των δημιουργών της είναι ένα μεγάλο αυτο-da-fe (απλουστευτικά, «αρκεί να μην είναι κρατικοί/πολιτικοί ή οικονομικοί φορείς και ό,τι και να κάνουν είναι για το καλύτερο»). Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται,

την αρχική περίοδο της έρευνας που επρόκειτο να οδηγήσει στο *Bowling Alone*, το blockbuster του Robert Putnam [...] οργανώθηκε στη Σχολή Θεολογίας του Χάρβαρντ ένα σεμινάριο με θέμα το κοινωνικό κεφάλαιο. Ο Putnam, όπως ήταν αναμενόμενο, εξήρε τις αρετές των εκκλησιαστικών

4. Αν και αξίζει να μας προβληματίσει ότι στην κλασική ανάλυση του Putnam για το κοινωνικό κεφάλαιο οι δείκτες που μετρούν αφενός τα αίτια και αφετέρου τα αποτελέσματά του φαίνονται να επικαλύπτονται –τουλάχιστον μερικώς (βλ. Portes, 1998).

χορωδιών, των χορωδιακών ομάδων και των άλλων εθελοντικών οργανώσεων, ώσπου κάποιος από το ακροατήριο ξεφούρνιασε την εξής ερώτηση: «Αλλά, Μπομπ, τι τραγουδάει η χορωδία;» (Edwards, 2003, σ. 42).

Θα μπορούσε να είχε προσθέσει και «*πώς τραγουδάει*». Αυτές τις δύο παραμέτρους θα εξετάσει η παρούσα εργασία, η οποία επικεντρώνεται σε έναν μικρό τομέα της ελληνικής ΚΠ, αυτόν που ασχολείται με την προστασία του φυσικού περιβάλλοντος, και εντός αυτού σε μία συγκεκριμένη ομάδα, αυτή των μη κυβερνητικών περιβαλλοντικών οργανώσεων (ΜΚ-ΠΟ). Καθώς το αντικείμενο της έρευνας είναι πολύ συγκεκριμένο και μικρό, τονίζεται εξαρχής ότι η ανάλυση που ακολουθεί δεν θα πρέπει να θεωρηθεί αντιπροσωπευτική της ελληνικής ΚΠ και των δικτύων εθελοντικής συμμετοχής των Ελλήνων, γενικότερα.

Υποστηρίζεται ότι, στον συγκεκριμένο τομέα, η *a priori* παραδοχή ότι «αυξημένη δραστηριότητα» (ή μεγάλος αριθμός οργανώσεων) ισούται με «ισχυροποίηση της ΚΠ» μας οδηγεί σε λανθασμένα συμπεράσματα για τη λειτουργία, τον ρόλο και τη δυνατότητα δράσης των συγκεκριμένων οργανώσεων ως φορέων κοινωνικής αλλαγής.⁵ Η εργασία οργανώνεται σε τρεις ενότητες: η πρώτη υποστηρίζει ότι, παρότι οι ελληνικές ΜΚ-ΠΟ μεγάλωσαν σε αριθμό και σε μέλη, αυτή η αύξηση δεν πρέπει να ερμηνευθεί ως γενικότερη ενίσχυση της ελληνικής ΚΠ. Ο λόγος είναι ότι το δίκτυο των συγκεκριμένων οργανώσεων χαρακτηρίζεται από λίγες σημαντικές ομάδες και πλήθος μικρών και περιφερειακών. Σημαντικότερο είναι το γεγονός ότι μεταξύ αυτών των δύο υπο-ομάδων δεν υπάρχει συνεργασία: οι σημαντικότερες ομάδες συνεργάζονται, περιστασιακά, μόνο μεταξύ τους ενώ ακολουθούν στρατηγική περιθωριοποίησης των μικρότερων.

Οι λόγοι των συγκεκριμένων πρακτικών αναλύονται στη δεύτερη ενότητα: καταρχάς, οι ΜΚ-ΠΟ τείνουν, με την πάροδο του χρόνου, να «επαγγελματοποιούνται», να στηρίζονται δηλαδή σε έμμισθη και επαγγελματική εργασία και να υιοθετούν ιεραρχικές δομές. Ο λόγος είναι ότι έτσι δύνανται να καταστούν προνομιακοί συνομιλητές των κρατικών φορέων και υπηρεσιών καθώς, εξαιτίας του φαινομένου της «ομοφιλίας» [homophily], διευκολύνεται η συνεργασία ομάδων κοινής διάρθρωσης. Στο ίδιο φαινόμενο οφείλεται και η προτίμηση που δείχνουν οι μεγάλες ελληνικές ΜΚ-ΠΟ για συνεργασία μόνον εντός της ομάδας τους. Από την άλλη πλευρά, όταν μη κερδοσκοπικοί οργανισμοί αντιμετωπίζουν τον ανταγωνισμό άλλων για περιορισμένους δια-

5. Συνεπώς διαφωνώ και με την «ποσοτική» και υπεραισιόδοξη άποψη του Close (1999) ότι η εμφάνιση «περιβαλλοντικού κινήματος» πιστοποιεί μια ισχυροποίηση της ελληνικής ΚΠ.

θείσιμους πόρους (όπως μέλη, χρηματοδότηση, προγράμματα, θεσμική συμμετοχή) επιχειρούν να μονοπωλήσουν το πεδίο, υποβαθμίζοντας και περιθωριοποιώντας τους πιθανούς ανταγωνιστές. Το συγκεκριμένο φαινόμενο ονομάζεται «διαφοροποίηση» [differentiation] και βάσει αυτού μπορεί να ερμηνευθεί η προσπάθεια περιθωριοποίησης των μικρότερων ΜΚ-ΠΟ που παρατηρείται στην ελληνική περίπτωση.

Στην τελευταία ενότητα επιχειρείται να εκτιμηθεί κατά πόσον η παρούσα δραστηριότητα των σημαντικότερων ελληνικών ΜΚ-ΠΟ ενισχύει τον συγκεκριμένο τομέα της ΚΠ. Για τον σκοπό αυτό αναλύονται οι πρακτικές (μέσα από συγκεκριμένες ενέργειες και δράσεις) και οι θέσεις (όπως εμφανίζονται σε σχετικά κείμενα) των οργανώσεων σε θέματα διαφάνειας (λειτουργίας), εκπροσώπησης (κοινωνικών συμφερόντων) και νομιμοποίησης (δράσης). Η ανασκόπηση των συγκεκριμένων δεικτών αναδεικνύει μία φορμαλιστική αντίληψη εκ μέρους των ΜΚ-ΠΟ και του ρόλου τους ως δρώντων της ΚΠ, αντίληψη που πηγάζει από μια φορμαλιστική ιδέα περί λογοδοσίας [accountability]: οι οργανώσεις θεωρούν ότι οι όποιες «υποχρεώσεις» απορρέουν από τις δράσεις τους εξαντλούνται προς τα μέλη τους, προς κάποια ανώτερη επιβλέπουσα αρχή ή προς κάποιες γενικές αρχές, και δεν αφορούν ούτε διαχέονται σε ολόκληρη την κοινωνία. Βάσει αυτών των δεδομένων, η εργασία συμπεραίνει ότι η παρούσα διάρθρωση και οι συγκεκριμένες πρακτικές του δικτύου των ΜΚ-ΠΟ αδυνατούν να ενισχύσουν το συγκεκριμένο τμήμα της ελληνικής ΚΠ.

2. ΤΟ ΔΙΚΤΥΟ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΜΚ-ΠΟ: ΠΟΣΟΤΙΚΗ ΑΥΞΗΣΗ ΚΑΙ ΑΠΟΥΣΙΑ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑΣ

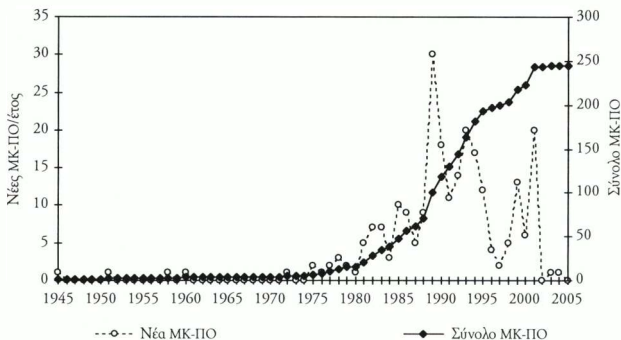
Ο αριθμός των ελληνικών ΜΚ-ΠΟ αυξάνει σταθερά τα τελευταία 30 χρόνια, όπως προκύπτει από τις σχετικές μελέτες του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ, 1997, 2005).

Επιπλέον, οι ΜΚ-ΠΟ έφτασαν να αποτελούν το πλέον διεκδικητικό κομμάτι του ελληνικού περιβαλλοντικού κινήματος: ενώ το 1988 ο λόγος των περιβαλλοντικών διαμαρτυριών οι οποίες ξεκίνησαν από –ή στις οποίες συμμετείχαν– ΜΚ-ΠΟ προς αυτές που ξεκίνησαν από –ή στις οποίες μετείχαν– ομάδες βάσης [citizen community] ήταν 1 προς 3, το 1997 πλησίασε τη μονάδα (Kousis, 2003).⁶

6. Ας σημειωθεί ότι, διαχρονικά, ο απόλυτος αριθμός των περιβαλλοντικών διαμαρτυριών μειώθηκε.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

Αριθμός ελληνικών ΜΚ-ΠΟ

Στο συγκεκριμένο δίκτυο οργανώσεων υπάρχουν έντονες διαφοροποιήσεις. Αφενός, την τεράστια πλειονότητα των ελληνικών ΜΚ-ΠΟ αποτελούν μικρές, περιφερειακές οργανώσεις, χωρίς ανθρώπινους ή οικονομικούς πόρους. Αφετέρου υπάρχει μια ομάδα περίπου δέκα «σημαντικών» οργανώσεων – «κεντρικές» οργανώσεις ή «πυρήνας» [core] του δικτύου–, οι οποίες έχουν μεγάλο αριθμό μελών και εργαζομένων.⁷ Οι συγκεκριμένες διαφορές μεταξύ των δύο ομάδων παρουσιάζονται στους παρακάτω πίνακες (Πίνακες 1 και 2).⁸

Επιπλέον, υπάρχουν σημαντικές διαφοροποιήσεις στην προέλευση των πόρων και στην εσωτερική λειτουργία των δύο υπο-ομάδων. Οι μεν περιφερειακές οργανώσεις εξαρτώνται σχεδόν εξ ολοκλήρου από τις συνδρομές των μελών τους, τα οποία, συνήθως υπό την προϋπόθεση να είναι οικονομι-

7. Μποτετζάγιας (2005). Πρόκειται για τις Greenpeace, WWF, Ελληνική Εταιρία Προστασίας της Φύσης, Ελληνική Εταιρία, ΜΟΜ-Σύλλογος Προστασίας της Μεσογειακής Φώκιας, Νέα Οικολογία [έχει πλέον αδρανήσει], Σύλλογος Προστασίας Θαλάσσιας Χελώνας, Μεσόγειος SOS, Αρκτούρος και Ορνιθολογική Εταιρία.

8. Δεδομένα από την έρευνα του ΕΚΚΕ (1998) για το έτος 1996 και από Καλαμάρας (2002), για το έτος 2001. Οι τιμές είναι ενδεικτικές καθώς δεν συμπεριλαμβάνονται όλες οι ΜΚ-ΠΟ («κεντρικές» ή μη).

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Μέσος αριθμός μελών των ελληνικών ΜΚ-ΠΟ

	1996	2001
«Περιφερειακές» ΜΚ-ΠΟ	542 (αριθμός ΜΚ-ΠΟ, N=182)	Μη διαθέσιμο
«Κεντρικές» ΜΚ-ΠΟ	5.967 (N=10)	6.080 (N=7)

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Διάμεσος αριθμός εργαζομένων επί πληρωμή σε ελληνικές ΜΚ-ΠΟ

	1996	2001
«Περιφερειακές» ΜΚ-ΠΟ	0 (N=185)	Μη διαθέσιμο
«Κεντρικές» ΜΚ-ΠΟ	11 (N=10)	21 (N=7)

κώς εντάξει, έχουν όλα δικαίωμα ψήφου. Αντίθετα, σημαντική πηγή εσόδων για τις κεντρικές οργανώσεις είναι τα διάφορα προγράμματα (τύπου LIFE)⁹ ή οι κρατικές επιδοτήσεις (π.χ. ΕΤΕΡΠΣ)¹⁰ (βλ. Πίνακας 3), ενώ πολύ λίγα μέλη τους έχουν δικαίωμα ψήφου.¹¹

Η διαφοροποίηση μεταξύ των οργανώσεων δεν σταματά στις διαφορές μεγέθους, προέλευσης πόρων και εσωτερικής δημοκρατίας: πλέον σημαντική, για την εν δυνάμει επίδρασή τους στην ελληνική ΚΠ, είναι η απουσία συνεργασίας μεταξύ αυτών των δύο κόσμων. Όπως προκύπτει, από εφαρμογή μεθόδων ανάλυσης κοινωνικών δικτύων (ΑΚΔ), στις αλληλεπιδράσεις

9. Τα προγράμματα LIFE εγκαινιάστηκαν το 1992 και είχαν ως στόχο τη μερική χρηματοδότηση περιβαλλοντικών δράσεων στη Μεσόγειο και τη Βαλτική (για την Ελλάδα καλύπτεται συνήθως το 75% του συνολικού κόστους). Την περίοδο 1992-2005, ορισμένες «κεντρικές» ΜΚ-ΠΟ εξασφάλισαν 19 προγράμματα LIFE-Φύση, συνολικού ύψους 17,1 εκατ. ecu –ή 87% του συνολικού ποσού που απέσπασαν όλες οι ελληνικές ΜΚ-ΠΟ (Πηγή: Ιστοσελίδα LIFE).

10. Ειδικό Ταμείο Εφαρμογής Ρυθμιστικών & Πολεοδομικών Σχεδίων, το οποίο υπάγεται στο ΥΠΕΧΩΔΕ. Την περίοδο 2004-2006 το ΕΤΕΡΠΣ χρηματοδότησε μερικώς –μέσω των προγραμμάτων (α) Διαχείριση Προστατευόμενων Περιοχών (Ζετές και ετήσιο) (β) Εθελοντισμός και Περιβάλλον και (γ) Περιβαλλοντική Προστασία και Βιώσιμη Ανάπτυξη– ορισμένες των «κεντρικών» ΜΚ-ΠΟ που εξετάζουμε με 1,8 εκατ. ecu –ή 68% του συνολικού ποσού που απέσπασαν όλες οι ελληνικές ΜΚ-ΠΟ (Πηγή: κοινοποίηση στοιχείων από ΕΤΕΡΠΣ).

11. Π.χ. για το WWF και τη MOM, τα ποσοστά «υποστηρικτών» με δικαίωμα ψήφου είναι 0,002% και 0,037% αντίστοιχα για το 2004 (Πηγή: Κοινοποίηση από οργανώσεις).

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Συμβολή ευρωπαϊκών ενισχύσεων στα έσοδα ορισμένων ΜΚ-ΠΟ

	1998*	2001**	2004*
MOM	48%	40%	27,1%
Ελληνική Ορνιθολογική Εταιρία (ΕΟΕ)	83%	55%	<i>Δεν απάντησε</i>
Σύλλογος Προστασίας Θαλάσσιας Χελώνας (ΣΠΘΧ)	Τα στοιχεία δεν κοινοποιούνται	60%	<i>Δεν απάντησε</i>
Greenpeace	0%	0%	<i>Δεν απάντησε</i>
WWF	27%	4,4%	15,8%
Αρκτούρος	–	60%	<i>Δεν απάντησε</i>

* ποσοστά επί των εσόδων.

** ποσοστά επί του προϋπολογισμού.

Πηγή ανά έτος: για το 1998: Μ. Kousis-Dimoroulou (2000)¹ για το 2001: Καλαμάρας (2002)² για το 2004: κοινοποίηση από οργανώσεις.

μεταξύ των 196 ελληνικών ΜΚ-ΠΟ, μέχρι και το 1996,¹² οι οργανώσεις χωρίζονται σε δύο υπο-ομάδες ανάλογα με την «κεντρικότητά» τους (το «πόσο σημαντικές είναι/θεωρούνται» εντός του δικτύου): από τη μία πλευρά, βρίσκουμε το πλήθος των μικρών και περιφερειακών ΜΚ-ΠΟ και από την άλλη την ομάδα των 10 οργανώσεων του «πυρήνα». Αν και γενικά το δίκτυο «παρουσιάζει πολύ χαμηλά ποσοστά συνεργασίας (πυκνότητα δικτύου 0,01),¹³ αυτό δεν ισχύει για τις κεντρικές οργανώσεις, οι οποίες συνεργάζονται μεταξύ τους (πυκνότητα υπο-ομάδας 0.44), με υψηλά επίπεδα ικανοποίησης μάλιστα, όπως φαίνεται από το Γράφημα 1.

Είναι, επίσης, σημαντικό να σημειώσουμε ότι οι κεντρικές οργανώσεις συνεργάζονται μόνο μεταξύ τους και όχι με το υπόλοιπο δίκτυο, όπως προκύπτει από τον Πίνακα 4.

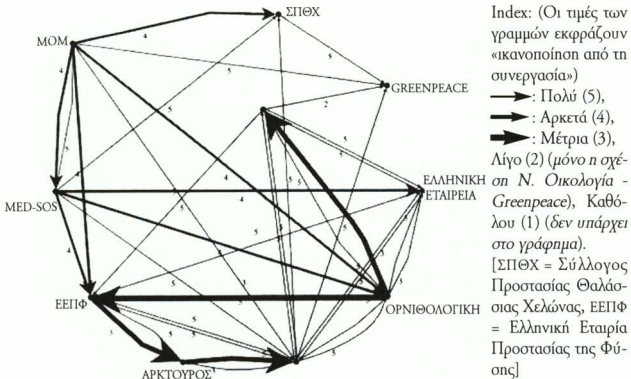
Το πρακτικό αποτέλεσμα αυτής της διάστασης είναι ότι τα δύο τμήματα του δικτύου δομούνται και ενεργούν αυτόνομα. Έτσι, ενώ οι ΜΚ-ΠΟ του πυρήνα συνεργάζονται μεταξύ τους, καμία δεν συμμετείχε ποτέ στο Πανελ-

12. Ι. Botetzagias, «Patterns of Networking and Interaction for Greek ENGOS», εισήγηση στο ECPR, Joint Sessions, Κοπεγχάγη, 14-19 Απριλίου 2000.

13. Η «πυκνότητα» στην ΑΚΔ περιγράφει τη γενικότερη εσωτερική συνοχή του δικτύου: λαμβάνει τιμές από 0 (καμία οργάνωση δεν συνδέεται με οποιαδήποτε άλλη) έως και 1 (κάθε μία συνδέεται με όλες τις υπόλοιπες).

ΓΡΑΦΗΜΑ 1

Σχέσεις μεταξύ ΜΚ-ΠΟ του πυρήνα (έως τα μέσα δεκαετίας 1990)

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Επαφές ΜΚ-ΠΟ του πυρήνα με λοιπές ΜΚ-ΠΟ (έξω-βαθμός)*

	Συνολικός αριθμός επαφών στο δίκτυο	Αριθμός επαφών με άλλες ΜΚ-ΠΟ του πυρήνα
Αρκτούρος	3	2
Greenpeace	0	0
WWF	10	7
Μεσόγειος-SOS	10	6
Ελληνική Εταιρία	9	4
Ελλ. Εταιρία Προστασίας της Φύσης	4	3
ΕΟΕ	9	4
MOM	6	6
ΝΕΑ ΟΙΚΟΛΟΓΙΑ	6	5
ΣΠΘΧ	4	2

* Ο «έξω-βαθμός» [outdegree] στην ΑΚΔ αναφέρεται στον αριθμό των επαφών/συνεργασιών που εκκινούν από την οργάνωση Α και καταλήγουν στις υπόλοιπες οργανώσεις. Στην περίπτωση του Πίνακα 4, π.χ. ο Αρκτούρος έχει εκκινήσει επαφή/συνεργασία με τρεις συνολικά ΜΚ-ΠΟ (1η στήλη πίνακα). Από αυτές, οι δύο είχαν ως αποδέκτες κεντρικές ΜΚ-ΠΟ (2η στήλη πίνακα).

λίνιο Δίκτυο Οικολογικών Οργανώσεων (ΠΑΝ.Δ.ΟΙΚ.Ο.).¹⁴ Έχει μάλιστα υποστηριχθεί ότι «οι [κεντρικές] αθηναϊκές οργανώσεις πολέμησαν το Δίκτυο –τουλάχιστον σε έναν βαθμό» (Δ. Τσαντίλης, τότε εκπρόσωπος της ΝΕΑΣ ΟΙΚΟΛΟΓΙΑΣ, όπως παρατίθεται στο Alexandroulos - Serdedakis, 2000). Γενικά, οι οργανώσεις του πυρήνα έχουν τους δικούς τους ειδικούς λόγους να μην μετέχουν στο ΠΑΝΔΟΙΚΟ. Στα προβλήματα που επισημαίνουν περιλαμβάνονται οργανωτικές αδυναμίες, ελλιπής επιστημονική τεκμηρίωση των δράσεων που αναλαμβάνονται και απουσία αλληλεγγύης ανάμεσα στις οργανώσεις που συμμετέχουν. Ίσως πιο σημαντικό είναι όμως ότι καταλογίζουν στο Δίκτυο την ανάπτυξη στενών σχέσεων με το ΥΠΕΧΩΔΕ, ιδιαίτερα στην υπόθεση του Σχοινιά, όπου [το ΠΑΝΔΟΙΚΟ] συμμετέχει στον φορέα διαχείρισης του βιοτόπου. Ορισμένες οργανώσεις στέκονται εμφαντικά (και ανοιχτά) στο ζήτημα των μεγάλων διαφορών που τις χωρίζουν με τις μικρότερες, περιφερειακές οργανώσεις: «Τη στιγμή που δεν υπάρχει δυνατότητα διαφοροποίησης στις ψήφους και στη λήψη των αποφάσεων είναι αδύνατη η συμμετοχή μας (άποψη Αρκτούρου στο Καλαμάρας, 2002, σ. 46-47).¹⁵ Επιπλέον στοιχείο που αποτρέπει τη συμμετοχή των «κεντρικών» οργανώσεων στο ΠΑΝΔΟΙΚΟ, είναι οι διαδικασίες μέσα από τις οποίες επιλέγονται οι αντιπρόσωποί του. «Αλλά ακόμη και το γεγονός ότι υπάρχουν αντιπρόσωποι, δεν ενθαρρύνει την όποια συμμετοχική διάθεση των οργανώσεων. Οι οργανώσεις απορρίπτουν την ιδέα να αντιπροσωπεύονται οι ίδιες από ένα σχήμα στο οποίο θα έχουν ελεγχόμενη επιρροή» (Καλαμάρας, ό.π.).

3. ΟΜΟΦΙΛΙΑ ΚΑΙ ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΣΗ

Το γεγονός ότι μία οργάνωση επιλέγει να συνεργάζεται με όμοιές της αποτελεί το γνωστό φαινόμενο της «ομοφιλίας», σύμφωνα με το οποίο η δομική και ιδεολογική ομοιότητα και ταύτιση παίζουν σημαντικότερο ρόλο στη συνεργασία μεταξύ οργανώσεων (McPherson - Smith-Lovin - Cook, 2001). Συνεπώς είναι αναμενόμενο οι «επαγγελματικές» οργανώσεις να συνεργάζονται μεταξύ τους και όχι με τις υπόλοιπες. Αξίζει, επίσης, να σημειωθεί ότι

14. Botetzagias, 2000, σ. 27-28. Μια οργάνωση ομπρέλα των περιφερειακών ελληνικών ΜΚ-ΠΟ (57 μέλη το 2005) που επιχορηγείται μερικώς από το ΥΠΕΧΩΔΕ.

15. Ας σημειωθεί ότι εντός του ΠΑΝΔΟΙΚΟ κάθε οργάνωση έχει μία ψήφο. Οι αποφάσεις λαμβάνονται με πλειοψηφία 50%+1 ενώ οι μειοψηφούσες απόψεις μπορούν να δημοσιοποιούνται.

και η ίδια η «επαγγελματοποίηση» [professionalisation] των οργανώσεων εξηγείται εν μέρει από το ίδιο φαινόμενο: καθώς οι κρατικοί φορείς προτιμούν και επιλέγουν να συνεργάζονται με «τυποποιημένες» [formal] περιβαλλοντικές ομάδες παρά με εθελοντικές,¹⁶ οι ΜΚ-ΠΟ, ειδικά όσες δεν έχουν κινηματική προϊστορία, τείνουν να υιοθετούν «επαγγελματικές» και «γραφειοκρατικές» δομές που θα τους επιτρέψουν την καλύτερη συνεργασία με τις –αντίστοιχα οργανωμένες– κρατικές υπηρεσίες. Μακροπρόθεσμα, είναι οι συγκεκριμένες ομάδες που εξασφαλίζουν πόρους και πρόσβαση στα κέντρα λήψης αποφάσεων, με αντάλλαγμα τον μετασχηματισμό τους σε «λόμπι δημοσίου συμφέροντος», «έναν πολιτικό οργανισμό διοικούμενο από προσωπικό επαγγελματιών, με αδύναμες τάσεις συμμετοχής και έμφαση σε παραδοσιακές τεχνικές άσκησης πίεσης» (Diani - Donati, 1999).

Υπό το πρίσμα των παραπάνω πρέπει να ερμηνευτεί η (άτυπη) ομαδοποίηση των μεγαλύτερων ελληνικών ΜΚ-ΠΟ, την οποία έχουν καταδείξει όλοι οι ερευνητές (Botetzagias, 2000· Kousis - Dimopoulou, 2000· Kousis, 2003· Μποτετζάγιας, 2005) και που οι ίδιες οι οργανώσεις παραδέχονται (Καλαμάρας, 2002, σ. 47-48). Όμως στο πλαίσιο της υπόθεσης για την πιθανή ισχυροποίηση της ΚΠ μέσα από την αυξημένη δράση των οργανώσεων, η συγκεκριμένη τάση αποκτά, εν δυνάμει, αρνητικό πρόσημο: όχι επειδή η ισχυρή ΚΠ (οφείλει να) είναι ένας χώρος όπου όλοι οι δρώντες ομονοούν και συνεργάζονται αρμονικά μεταξύ τους,¹⁷ αλλά γιατί οι υπάρχουσες ανισότητες ως προς την ισχύ, την προβολή –από τα ΜΜΕ– και την πρόσβαση –στα κέντρα λήψης αποφάσεων– των διαφόρων δρώντων μπορούν, πολύ εύκολα, να οδηγήσουν στην επιβολή των απόψεων του ισχυρότερου, του πλέον προβεβλημένου και του πλέον δικτυωμένου επί των υπολοίπων (Edwards, 2004, σ. 68-69).

Η προτίμηση συνεργασίας με ομοειδείς οργανώσεις (ομοφιλία) μπορεί να εξηγήσει τη συνεργασία μεταξύ των κεντρικών ελληνικών ΜΚ-ΠΟ αλλά δεν ερμηνεύει την αποστροφή και αντίθεσή τους σε συνεργασίες με περιφερειακές ομάδες. Είναι προφανές ότι θα ήταν προς το γενικότερο όφελος του περιβαλλοντικού κινήματος και θα ενδυνάμωνε περισσότερο τον συγκεκριμένο τομέα της ΚΠ, μια πιο γενικευμένη και θεσμοθετημένη συνεργασία. Το «παράδοξο» αυτό μπορεί να ερμηνευθεί ως μια συγκεκριμένη στρατηγική συμπερι-

16. Βλ. σχετικά J. Dryzek - D. Downs - H.-K. Hernes - D. Schlosberg (2003) για τις περιπτώσεις της Μ. Βρετανίας (σ. 93-94), της Νορβηγίας (σ. 94-95), των ΗΠΑ (σ. 95-96) και της Γερμανίας (σ. 97-99).

17. Το αντίθετο μάλλον: μια ισχυρή ΚΠ, ως «δημόσια οφάιρα», χρειάζεται την ένταση, τον αντίλογο και τη διαφωνία ως μέσα *ειρηνικής* διευθέτησης των αντιθέσεων.

φορά μη κερδοσκοπικών οργανισμών (όπως οι ΜΚ-ΠΟ) όταν αντιμετωπίζουν ανταγωνισμό άλλων οργανώσεων: η στρατηγική αυτή ονομάζεται «*διαφοροποίηση*» και συνίσταται στην προσπάθεια των συγκεκριμένων οργανώσεων να πείσουν τους υπόλοιπους δρώντες ότι οι ίδιες, και όχι οι ανταγωνιστές τους, αξίζουν τους διαθέσιμους πόρους (Barman, 2002). Σε ένα πεδίο με πολλούς δρώντες και λίγους διαθέσιμους πόρους οι οργανώσεις προσπαθούν να «υπογραμμίσουν τη μοναδικότητα και την ανωτερότητά τους έναντι των ανταγωνιστών τους κατασκευάζοντας ιεραρχικές σχέσεις μεταξύ εαυτών και των υπολοίπων» (Barman, 2002, σ. 1191). Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, είναι καταλλήλο να προκριθεί μια συμπεριφορά ανταγωνισμού παρά συνεργασίας.

Στην Ελλάδα έχουμε περιπτώσεις που συνηγορούν υπέρ της άποψης ότι οι κεντρικές ΜΚ-ΠΟ, αφού κατάφεραν, για μια σειρά λόγους, να ξεχωρίσουν από τις υπόλοιπες ομάδες προχώρησαν σε «*διαφοροποίηση*», προσπαθώντας να ελέγξουν το συγκεκριμένο πολιτικό πεδίο. Έτσι, σε μία συνάντηση, υπό την αιγίδα του ΥΠΕΧΩΔΕ, δέκα ΜΚ-ΠΟ για να αποφασιστεί η ελληνική συμμετοχή στη Συνδιάσκεψη του Γιοχάνεσμπουργκ το 2000, η υποψηφιότητα του ΠΑΝΔΟΙΚΟ καταψηφίστηκε μέσω της στρατηγικής ψήφου των εκπροσώπων ορισμένων κεντρικών ΜΚ-ΠΟ.¹⁸ Στον ορισμό εκπροσώπων ΜΚ-ΠΟ για την επιτροπή «*Φύση 2000*» (2002) οι οργανώσεις του πυρήνα συμφώνησαν μεταξύ τους για τους δύο εκπροσώπους ΜΚ-ΠΟ που θα μετείχαν στην Επιτροπή.¹⁹ Πριν από τον ορισμό των Διοικητικών Συμβουλίων των 25 νέων Φορέων Διαχείρισης Προστατευόμενων Περιοχών (2003) οι κεντρικές οργανώσεις (πλην Greenpeace και Νέας Οικολογίας, η οποία έχει πλέον αδρανήσει) απέστειλαν κοινή επιστολή στο ΥΠΕΧΩΔΕ, υποδεικνύοντας τους φορείς στους οποίους θα ενδιαφέρονταν να συμμετάσχουν (σε 22 από του 25).²⁰ Οι ίδιες οργανώσεις κατήγγειλαν την περιβαλλοντική πολιτική της κυβέρνησης,²¹ ενώ μετά την απομάκρυνση της Γενικής Επιθεωρήτριας Περιβάλλοντος, κάποιες εξ αυτών απέστειλαν κοινή επιστολή διαμαρτυρίας στο ΥΠΕΧΩΔΕ.²²

18. Τηλεφωνική συνέντευξη με εκπρόσωπο ΠΑΝΔΟΙΚΟ, Γ. Ζήση, 11.12.2003.

19. Καραμάρας (2002, σ. 48). Στην επιτροπή δεν μετείχαν εκπρόσωποι του ΠΑΝΔΟΙΚΟ.

20. Κοινή Επιστολή προς την υπουργό ΠΕΧΩΔΕ Β. Παπανδρέου (14.01.2003), *Συμμετοχή περιβαλλοντικών μη-κυβερνητικών οργανώσεων σε φορείς διαχείρισης προστατευόμενων περιοχών*.

21. Εφημερίδες *Ελευθεροτυπία* και *Τα Νέα*, 16.03.2005.

22. Κοινό Δελτίο Τύπου, 28.07.2005. Η ανακοίνωση του ΠΑΝΔΟΙΚΟ ακολούθησε μία μέρα αργότερα.

Οι παραπάνω περιπτώσεις αναφέρονται απλώς ως ενδεικτικές της τάσης των κεντρικών ΜΚ-ΠΟ να «διαφοροποιηθούν» από τις υπόλοιπες οργανώσεις. Σε μια μικρή «αγορά», όπου, διαχρονικά, πολύ μικρό ποσοστό πολιτών συμμετέχει σε οργανώσεις και όπου η συνεχής ανάληψη νέων προγραμμάτων καθορίζει, ακόμη, σε μεγάλο βαθμό την οικονομική βιωσιμότητα μιας οργάνωσης (Botetzagias, 2001, σ. 297· Μποτετζιάγιας, 2005, σ. 406-407) είναι επιτακτική ανάγκη για μια οργάνωση να καθιστά συνεχώς σαφές, με την κατάλληλη χρήση των ΜΜΕ (Παναγιωτοπούλου, 2003, σμ. 31), τόσο προς τους πολίτες όσο και προς την πολιτεία, ότι είναι η μόνη «κατάλληλη» υποψήφια για να χειριστεί το συγκεκριμένο θέμα, περιθωριοποιώντας τους όποιους ανταγωνιστές.

4. Η ΛΟΓΟΔΟΣΙΑ ΤΩΝ ΜΚ-ΠΟ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΚΠ: ΔΙΑΦΑΝΕΙΑ, ΕΚΠΡΟΣΩΠΗΣΗ ΚΑΙ ΝΟΜΙΜΟΠΟΙΗΣΗ

Έχει ήδη καταδειχθεί ότι οι αυξήσεις αριθμού, μεγέθους και δραστηριότητας των ΜΚ-ΠΟ δεν μπορούν να θεωρηθούν *ipso facto* ενδείξεις ενδυνάμωσης του συγκεκριμένου τμήματος της ΚΠ καθώς ο χώρος «ελέγχεται» από μια μικρή ομάδα οργανώσεων που για συγκεκριμένους δομικούς λόγους περιθωριοποιεί τις υπόλοιπες. Ερευνητές όπως ο Putnam θα ερμήνευαν αρνητικά μια τέτοια κατάσταση, καθώς γι' αυτούς μια ισχυρή ΚΠ στηρίζεται σε δίκτυα γενικευμένης συνεργασίας. Όπως αναφέρθηκε και στην εισαγωγή, θεωρώ ότι μια τέτοια προσέγγιση υπερτονίζει το ποσοτικό σε βάρος του ποιοτικού: το θέμα δεν είναι αν υπάρχουν Ν ή Ν+10 οργανώσεις, ούτε αν αυτές συνεργάζονται πολύ ή λίγο, αλλά μάλλον αν οι *υπάρχουσες* οργανώσεις και οι *υπάρχουσες* μορφές συνεργασίας ενισχύουν την ΚΠ ως χώρο κατάθεσης προβληματισμών, διαβούλευσης, ανταλλαγής πληροφοριών και –εν τέλει– επίλυσης *συγκεκριμένων* προβλημάτων δημόσιας πολιτικής στο *συγκεκριμένο* πολιτικό πλαίσιο και τη *συγκεκριμένη* χρονική περίοδο. Εξάλλου, το υψηλό «κοινωνικό κεφάλαιο» δεν έχει, αφ' εαυτού, πάντοτε θετικές συνέπειες: διάφοροι ερευνητές το έχουν συνδέσει με τη, συχνά αποκαλούμενη, «σκοτεινή πλευρά» της ΚΠ (Warren, 2006).

Το ζητούμενο, λοιπόν, είναι να αξιολογήσουμε αν η συγκεκριμένη δομή των ελληνικών ΜΚ-ΠΟ ενισχύει τον αντίστοιχο τομέα της ΚΠ ως «δημόσια σφαίρα». Για μια τέτοια αξιολόγηση βασικό ρόλο παίζει η έννοια της «λογοδοσίας». Έχει ορθά επισημανθεί ότι «καθώς οι ΜΚ-ΠΟ μεγαλώνουν σε μέγε-

θος είναι πιο πιθανό να γίνονται αντιληπτές ως τμήμα των δομών εξουσίας τις οποίες αρκετοί πολίτες (ειδικά οι παραδοσιακοί υποστηρικτές των ΜΚ-ΠΟ) δεν εμπιστεύονται. Η πρόκληση για τις μεγάλες ΜΚ-ΠΟ είναι να δείξουν στις δημόσιες ομάδες υποστήριξής τους [constituencies] και στην κοινωνία γενικότερα ότι δεν έχουν ξεπουληθεί» (Jepson, 2005, σ. 523). Αυτή η υποχρέωση-απαιτήση για *δημόσια* λογοδοσία εκ μέρους των ΜΚ-ΠΟ εξειδικεύεται περαιτέρω ως απαντήσεις στα «βασικά ερωτήματα “για ποιο πράγμα;”, “σε ποιον;” και “πώς;” πρέπει [οι ΜΚ-ΠΟ] να λογοδοτούν» (Jepson, 2005, σ. 522). Στις δύο επόμενες υπο-ενότητες εξετάζονται οι «απαντήσεις» των κεντρικών ελληνικών ΜΚ-ΠΟ σε αυτά τα ερωτήματα «νομιμοποίησης», «εκπροσώπησης» και «διαφάνειας» μέσα από τις συγκεκριμένες πρακτικές και θέσεις τους: θεωρούμε εξ αρχής ότι οι συγκεκριμένες οργανώσεις είναι δρώντες της ΚΠ και αξιολογείται κατά πόσον οι δράσεις τους ενισχύουν τον συγκεκριμένο τομέα της.

5. Η ΔΙΑΦΑΝΕΙΑ ΤΩΝ ΜΚ-ΠΟ ΩΣ ΔΗΜΟΣΙΑ ΛΟΓΟΔΟΣΙΑ

Με την πάροδο του χρόνου οι περισσότερες, και πλέον επιτυχημένες και αναγνωρίσιμες, ΜΚ-ΠΟ αρχίζουν να αποκτούν επαγγελματικά χαρακτηριστικά (π.χ. Diani - Donati, 1999). Στο εξωτερικό, ειδικά στις ΗΠΑ, βασική πηγή πόρων υπήρξαν οι χρηματοδοτήσεις από ιδιωτικούς φορείς, γεγονός με πολλαπλά αρνητικά αποτελέσματα. Σχετικές έρευνες έχουν δείξει ότι «με στόχο να διασφαλίσει τη συνεχιζόμενη ροή πόρων από τα ιδρύματα, η ΜΚ-ΠΟ τείνει να ακολουθεί τις εκπεφρασμένες επιθυμίες των εκπροσώπων του ιδρύματος» (Colwell, 1993, σ. 105). Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, η οργάνωση πιέζεται να εγκαταλείψει τη σύγκρουση και τη διαμαρτυρία και να μετακινηθεί προς μη προκλητικές θέσεις τις οποίες μάλιστα θα προωθεί με μη συγκρουσιακές πρακτικές. Οργανώσεις που συνεχίζουν να χρησιμοποιούν τακτικές σύγκρουσης διακινδυνεύουν την περικοπή της χρηματοδότησής τους (Jenkins, 1987, σ. 301) ενώ υπάρχουν και συγκεκριμένες περιπτώσεις όπου οργανώσεις αναγκάστηκαν να αλλάξουν το ρεπερτόριο δράσης τους εξαιτίας της πίεσης των ιδρυμάτων (Brulle - Caniglia, 2000).

Για τις περισσότερες ελληνικές κεντρικές ΜΚ-ΠΟ, αντίθετα, σημαντικότερη πηγή πόρων υπήρξαν διαχρονικά τα προγράμματα LIFE τα οποία «όχι μόνο επιτρέπουν στη συγκεκριμένη οργάνωση να προσλάβει περισσότερα (και πιο ειδικευμένα) άτομα, αυξάνοντας έτσι την αποτελεσματικότητα και αποδο-

τικότητά της, αλλά έχουν επίσης και την παράπλευρη συνέπεια να αυξάνουν τη δημόσια αναγνωρισιμότητα της οργάνωσης, μέσω της «υποχρεωτικής και προπληρωμένης» διαφήμισης των προγραμμάτων» (Μποτετζάγιας, 2005, σ. 407). Αυτό το γεγονός, που δεν είναι άσχετο με την επιτυχία των συγκεκριμένων οργανώσεων να προκριθούν έναντι των υπολοίπων, είχε σαν τίμημα την υπερ-εξάρτηση των οργανώσεων από τη συνεχή ροή προγραμμάτων, σε σημείο που για ορισμένες η όποια αναστάτωση να ισοδυναμεί με οικονομική κρίση (βλ. τις περιπτώσεις της ΕΟΕ και της Νέας Οικολογίας στο Καλαμάρας, 2002, σ. 21).

Όμως, η σύνδεση της οικονομικής βιωσιμότητας μιας οργάνωσης της ΚΠ τόσο από ευρωπαϊκά προγράμματα όσο και από άλλους φορείς, πέρα από τα μέλη της, θέτει ένα πρόβλημα ηθικής τάξεως. «Ενώ είναι βεβαίως δυνατόν για μια ΜΚ-ΠΟ να παραμένει ουδέτερη στις κρίσεις και προτάσεις της, η σύλληψη ορισμένων δράσεων ως συνάρτηση της πιθανής τους χρηματοδότησης αποτελεί πρόβλημα, σχεδόν στον βαθμό που κάποιος οφείλει να αναρωτιέται ποιος κάνει lobbying σε ποιον» (Chartier - Deleage, 1998, σ. 32). Υπό την οπτική αυτή, την ατζέντα της δημόσιας διαβούλευσης εντός της ΚΠ δεν τη διαμορφώνουν μόνο οι πολίτες (μέσω της υποστήριξης των οργανώσεων στις οποίες μετέχουν), αλλά και οι κρατικοί φορείς και τα διάφορα ιδρύματα, μέσω των χρηματοδοτήσεων. Παρότι αυτή είναι μια συνηθισμένη κριτική των οπαδών μιας «αγνής» ΚΠ –η οποία θα λειτουργεί ανεξάρτητα από τις «διαβρωτικές» δομές εξουσίας και χρηματικής ανταλλαγής–,²³ είναι ωστόσο δυνατόν να αποδέχεται κανείς ότι τόσο το κράτος όσο και η αγορά μπορούν να ενισχύσουν την ΚΠ, διαμορφώνοντας το κατάλληλο υποστηρικτικό πλαίσιο λειτουργίας και χρησιμοποιώντας τις ΜΚΟ ως ενδιάμεσους φορείς, ως «τίμιους μεσάζοντες», για τη δημιουργία της «καλής κοινωνίας».²⁴

23. «[...] η κρατική χρηματοδότηση των Μ.Κ.Ο. δείχνει να γεννά περισσότερα προβλήματα από όσα αντιμετωπίζει. Το φαινόμενο είναι το αντίστοιχο του ευτροφισμού στα φυσικά οικοσυστήματα [...] Αυτό ακριβώς παρατηρείται τώρα στο Μη Κυβερνητικό Οικοσύστημα της χώρας μας: η ποικιλότητα μειώνεται τάχιστα, καθώς όλο και περισσότερες Μ.Κ.Ο. προσαρμόζουν τη δράση τους, προκειμένου να ενταχθούν στα νέα πλαίσια χρηματοδότησης. [...] Όσο για τις υπάρχουσες οργανώσεις που δεν δέχονται –ή δεν μπορούν– να μεταλλαχθούν [...] αυτές θα μένουν όλο και πιο πολύ εκτός παιχνιδιού» (Δεληγιάννης, 2001).

24. Edwards (2003, σ. 50-52). Αντίστοιχα, εκπρόσωποι ελληνικών ΜΚΟ συμφωνούν ότι το κράτος πρέπει να χρηματοδοτεί της μη κυβερνητικές οργανώσεις. Αντιλαμβανόμενοι, όμως, τους υπέρποντες «πειρασμούς» προτείνουν ως λύση ένα πλαίσιο διαφάνειας (βλ. Παπαϊωάννου, 2001, και Νάντσου, 2001). Επίσης έχει υποστηριχθεί ότι οι ΜΚΟ πρέπει να χρηματοδοτούνται από το κράτος αντίστοιχα με τα πολιτικά κόμματα (Ανθόπουλος, 2002).

Οι ελληνικές κεντρικές ΜΚ-ΠΟ (ο κύκλος εργασιών ορισμένων εκ των οποίων έχει ξεπεράσει το 1 εκατομμύριο ευρώ ετησίως) ήδη χρησιμοποιούν ορκωτούς λογιστές που ελέγχουν τις οικονομικές τους χρήσεις ενώ οι ετήσιοι απολογισμοί αποστέλλονται στα μέλη τους. Επίσης, κάποιες έχουν αρχίσει, κατά την τελευταία διετία, να παρουσιάζουν με συνοπτικό τρόπο τα ετήσια οικονομικά τους αποτελέσματα στους διαδικτυακούς τόπους τους.²⁵ Παρότι αυτή η εξέλιξη είναι ενθαρρυντική, η συνολική κατάσταση απέχει από το να θεωρηθεί ικανοποιητική, όχι μόνο γιατί αυτή η πρακτική δεν είναι γενικευμένη ή γιατί τα δεδομένα κοινοποιούνται σε ένα μέσο επικοινωνίας με μικρή διείσδυση στην ελληνική κοινωνία, αλλά κυρίως διότι οι ελληνικές ΜΚ-ΠΟ φαίνεται να αντιλαμβάνονται αυτή τη διαδικασία ως κάτι που επαφίεται στη διακριτική τους ευχέρεια, ως απότοκο μιας «δομικής» [structural] λογοδοσίας (Jepson, 2005, σ. 520), όπου δομές και διαδικασίες είναι ξεκάθαρες και θεσμοθετημένες και όπου οι οργανώσεις (οφείλουν να) αναφέρουν τις δράσεις τους μόνο σε κάποια αναγνωρισμένη «αρχή» (τη «γενική συνέλευση» ή τα «μέλη» τους) και είναι υπόλογες μόνο σε αυτές. Διαβάζουμε σχετικά [έμφραση του γράφοντος]:

*Αγαπητά μέλη, με σεβασμό στις καταστατικές μας υποχρεώσεις, υποβάλλουμε και εφέτος σε συνοπτική μορφή το γραπτό οικονομικό απολογισμό της χρήσης που έκλεισε στις 31/12/2003, καθώς και τον προϋπολογισμό για την τρέχουσα χρήση του έτους 2004. (διαδικτυακός τόπος ΕΟΕ, πρόσβαση 19/1/2005).*²⁶

Στην Greenpeace [...] για λόγους διαφάνειας, τα οικονομικά μας ελέγχονται κάθε χρόνο από ορκωτούς λογιστές και δημοσιοποιούνται μέσω του ενημερωτικού μας τεύχους και του διαδικτύου. (διαδικτυακός τόπος Greenpeace, πρόσβαση 9/5/2005).

Αυτή η προσέγγιση είναι περιοριστική, αν όχι λανθασμένη, για μια οργάνωση της ΚΠ. Οι ΜΚ-ΠΟ δεν είναι (οικονομικές) εταιρίες για να λογοδοτούν μόνο στη συνέλευση των μετόχων και να δημοσιοποιούν τα αποτελέσματα «προς ενημέρωση»: η οικονομική τους ενίσχυση μάλιστα έχει συνδεθεί με την ιδιότητά τους να δρουν «ως φορείς που σφυρηλατούν τη δημοκρατία, ενδυναμώνοντας τη συμμετοχή των πολιτών στα κοινά και την ικα-

25. Κυρίως οι Greenpeace και WWF και σε μικρότερο βαθμό η ΕΟΕ και ο Αρκτούρος (για τις δύο τελευταίες οι σχετικές συνδέσεις δεν ήταν πλέον διαθέσιμες στις 22.12.2005)

26. Η σύνδεση δεν είναι πλέον [20.12.2005] ενεργή.

νότιπα της κοινωνίας να ανταποκρίνεται στις σύγχρονες προκλήσεις» (Νά-ντσου, 2001) και με την αναλογία τους, ως φορέων κοινωνικής εκπροσώπησης, προς τα κόμματα (Ανθόπουλος, 2002). Η υποχρέωση λογοδοσίας τους είναι, συνεπώς, πολύ ευρύτερη.

6. ΕΚΠΡΟΣΩΠΗΣΗ ΚΑΙ ΝΟΜΙΜΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΜΚ-ΠΟ ΩΣ ΔΗΜΟΣΙΑ ΛΟΓΟΔΟΣΙΑ

Οι ΜΚ-ΠΟ δεν είναι υπόλογες μόνο στα μέλη τους ούτε δέσμιες κάποιων γενικών (και μόνον) αρχών διαφάνειας. Το αγαθό με το οποίο ασχολούνται, η προστασία του περιβάλλοντος, αποτελεί «δικαίωμα όλων των Ελλήνων» (άρθρο 24, Σύνταγμα της Ελλάδος 2001). Ως εκ τούτου, και στον βαθμό που επιθυμούν να δρουν ως οι «υπερασπιστές» του ελληνικού περιβάλλοντος, το κοινό στο οποίο απευθύνονται και οι συμμετοχοί [stakeholders] της δράσης τους είναι ολόκληρη η ελληνική κοινωνία στο σύνολό της και ο κάθε Έλληνας πολίτης ξεχωριστά. Τούτου δοθέντος, τόσο οι πηγές χρηματοδότησής τους όσο και ο γενικότερος τρόπος λειτουργίας τους (κατανομή κονδυλίων, εκστρατείες, δράσεις πολιτικής) οφείλουν, σε πρώτο επίπεδο, να είναι εύκολα διαθέσιμα στο ευρύ κοινό. Υπό αυτό το πρίσμα, προβληματίζει το γεγονός ότι σε σχετική έρευνα του γράφοντος τον Φεβρουάριο 2005 για τις πηγές πόρων των ελληνικών ΜΚ-ΠΟ (με ερωτηματολόγιο που στάλθηκε σε όλες τις ελληνικές ΜΚ-ΠΟ τις οποίες έχει καταγράψει το ΕΚΚΕ) ανταποκρίθηκαν μόνο 16 από τις 246. Είναι πλέον ανησυχητικό ότι από τις κεντρικές ΜΚ-ΠΟ απάντησαν μόνο το WWF και η MOM.

Το πρόβλημα, όμως, δεν επιλύεται με τη θεσμοθέτηση μεγαλύτερης διαφάνειας και ευρύτερης πρόσβασης στα οικονομικά και τις δράσεις των οργανώσεων: πέρα από τη «δομική» λογοδοσία υπάρχει και η «δημόσια» ή «ηθική» λογοδοσία, που είναι η ευθύνη μιας ΜΚ-ΠΟ «απέναντι στην αποστολή, τις αξίες και το προσωπικό της καθώς και τις κοινωνικές αξίες και στις δημόσιες ομάδες υποστηρικτών. Και αυτό διότι η έννοια της «λογοδοσίας» προς όσους οι δράσεις της οργάνωσης αφορούν [stakeholders] είναι σαφέστατα ευρύτερη από αυτήν της «εκπροσώπησης» των μετόχων [shareholders] καθώς «όλες οι ΜΚ-ΠΟ στηρίζονται και αντιλούν τη νομιμοποίησή τους από τα κοινωνικά κινήματα τα οποία από τον 19ο αιώνα προσπάθησαν να αναπτύξουν και να στηρίξουν (μερικές φορές να επιβάλλουν) αξίες στην κοινωνία ως προς τη σχέση ανθρώπου-φύσης [...] Εν τέλει, τα διοικητικά συμβούλια

των ΜΚ-ΠΟ πρέπει να λογοδοτήσουν για τη συνεχιζόμενη συνάφεια, ακεραιότητα και αντίκτυπο του περιβαλλοντικού κινήματος, που νομιμοποιούν την εμπλοκή μιας ΜΚ-ΠΟ στη διαμόρφωση της πολιτικής και στην παροχή υπηρεσιών» (Jepson, 2005, σ. 523).

Η έννοια της νομιμοποίησης δεν χρησιμοποιείται εδώ με τη στενά νομική της διάσταση, θέμα που έχει, μερικώς, επιλυθεί με τη Σύμβαση του Άρχους και τη σχετική Οδηγία 2003/35 Ε.Ε. Μάλλον αναφέρεται στην κοινωνική νομιμοποίηση, που δεν εξαρτάται από το ποσοτικό μέγεθος της εκπροσώπησης (δηλαδή από το αν μια ΜΚ-ΠΟ έχει 10 ή 1010 μέλη) αλλά από τη δράση και τη δικτύωση της συγκεκριμένης οργάνωσης εντός της ΚΠ. Αυτή η διάκριση είναι πολύ σημαντική καθώς το είδος της δράσης μιας ΜΚ-(Π)Ο έχει αναχθεί από ερευνητές σε χαρακτηριστικό γνώρισμα της ταυτότητάς της ως δρώντα ή μη της ΚΠ (Edwards, 2003, σ. 63-64· Diani, 2004, σ. 2-4). Έτσι μια ΜΚ-ΠΟ θεωρείται «οργάνωση κοινωνικού κινήματος» [social movement organisation] –και όχι π.χ. «οργάνωση δημοσίου συμφέροντος»– όταν «σχετίζεται *πρακτικά και συναισθηματικά* με άλλες ομάδες που επιδιώκουν παρόμοιους στόχους» (Diani, 2004, σ. 3, η έμφαση του γράφοντος).

Το γεγονός ότι για την ελληνική περίπτωση υπάρχει απουσία τέτοιας συσχέτισης πιστοποιεί μια στρεβλή αντιμετώπιση, εκ μέρους των οργάνώσεων, του ρόλου τους ως δρώντων της ΚΠ. Αυτό που αναδεικνύει η σημερινή πραγματικότητα είναι μια αντίληψη που θέλει τις ΜΚ-ΠΟ να λειτουργούν είτε ως εταιρίες «κοινωνικής ευθύνης» που παράγουν αγαθά για προσωπική ή εταιρική χρήση είτε ως υποκατάστατο των κρατικών υπηρεσιών, αντίδοτο στις όποιες κρατικές ελλείψεις.

Ως προς το πρώτο, μπορεί κανείς να αναφέρει ότι οι διαχειριστικές μελέτες πλήθους ελληνικών προστατευόμενων περιοχών και απειλούμενων ειδών στο πλαίσιο των προγραμμάτων LIFE (δεκάδων εκατομμυρίων ευρώ) διέπονται από ένα καθεστώς όπου «τα έγγραφα, οι δυνάμενες να κατοχυρωθούν ή κατοχυρωμένες με διπλώματα ευρεσιτεχνίες και η εμπειρογνωμοσύνη που προκύπτουν από το έργο, ανήκουν στον δικαιούχο ή/και στους εταίρους του» (LIFE-Φύση, Καθιερωμένες διαχειριστικές διατάξεις 2000, Άρθρο 15.2).²⁷ Ακόμη πιο ανησυχητικό είναι το γεγονός ότι από τις ελληνικές ΜΚ-ΠΟ με τις οποίες επικοινωνήσαμε (2001) ζητώντας να κοινοποιήσουν τις σχετικές μελέτες ανταποκρίθηκαν μόνο το WWF και η Άμεση Επέμβαση για

27. Γεγονός που ξενίζει, ειδικά αν το αντιπαραβάλλει κανείς με την Οδηγία 2003/4/ΕΚ «Πρόσβαση του κοινού σε περιβαλλοντικές πληροφορίες» η μη μεταφορά της οποίας έχει ξεσπκώσει –και δικαίως– τις ΜΚ-ΠΟ.

την Προστασία της Άγριας Φύσης (και όχι η ΜΟΜ, ο ΣΠΘΧ, η ΕΟΕ, ο Αρκτούρος και το Μουσείο Φυσικής Ιστορίας Γουλιανδρή). Αν επιθυμούμε να ενισχύσουμε τη δημόσια διαβούλευση για το περιβάλλον, εντός της ελληνικής ΚΠ και όχι σε διαχειριστικό επίπεδο,²⁸ θα έπρεπε να μπορεί κανείς να διαχειριστεί τη συγκεκριμένη πληροφορία και γνώση ως δημόσιο –και όχι ως ατομικό– κεφάλαιο.

Ως προς τη δεύτερη διάσταση του προβλήματος, αρκεί να διαβάσει κανείς τις απόψεις των οργανώσεων. Έτσι, οι εκπρόσωποι του ΣΠΘΧ σε διεθνές συνέδριο απάντησαν ως εξής στη ρητορική ερώτηση: «Γιατί το έργο προετοιμασίας διαχειριστικών σχεδίων “έπεσε” σε μια ΜΚΟ;» (αναφέρονται στα προγράμματα LIFE και στην οργάνωσή τους):

Το έργο δημιουργίας του δικτύου NATURA 2000 ήταν τεράστιο. Το πολιτικό κλίμα που επικρατούσε προσέφερε μηδενική υποστήριξη για μια μεγάλης κλίμακας αύξηση του προσωπικού των δημόσιων υπηρεσιών. Έτσι η Ε.Ε. και το ΥΠΕΧΩΔΕ δεν είχαν πού αλλού να στραφούν παρά στις ΜΚΟ. Ευτυχώς, υπήρχαν αρκετές εθνικές ΜΚΟ με υφιστάμενα μακροχρόνια προγράμματα και σημαντική εμπειρία τόσο επί των θεμάτων όσο και επί των τοποθεσιών. [...] Για τις θαλάσσιες χελώνες, τις αμμοθίνες και γενικά για τη διαχείριση παράκτιων περιοχών ο ΣΠΘΧ αναγνωρίζεται ως η κύρια αυθεντία στην Ελλάδα (Irvine - Margaritoulis - Arapis, 1999).

Αντίστοιχα, η ΜΟΜ σχολιάζει την καθυστέρηση επιλογής του κατάλληλου υποψηφίου που «θα εκπροσωπήσει κατάλληλα τα συμφέροντα προστασίας [της φώκιας *monachus-monachus*]» στο ΔΣ του Φορέα Διαχείρισης του Θαλάσσιου Πάρκου Βορείων Σποράδων, ως εξής:

Το ΥΠΕΧΩΔΕ συνεχίζει να υπεκφεύγει –παρότι η επιλογή υποψηφίου φαίνεται αρκετά λογική στους περισσότερους εξωτερικούς παρατηρητές. Η ηγετική ΜΚΟ, η ΜΟΜ, εφάρμοξε συστηματικά και επί σειρά ετών διαχειριστικές δράσεις στο Θαλάσσιο Πάρκο, συμπεριλαμβανομένων της φύλαξης και παρακολούθησης, της εκπαιδευτικής και δημόσιας ευαισθητοποίησης, διάσωσης και αποκατάστασης –κατ’ ουσίαν εκπληρώνοντας της ευθύνες της κυβέρνησης (Monachus Guardian, 2002).

Γενικότερα:

28. Καθώς τόσο το ΥΠΕΧΩΔΕ όσο και η Ε.Ε. (LIFE 2000 Άρθρο 15.3) λαμβάνουν ούτως ή άλλως τις αναφορές των προγραμμάτων.

Τις τελευταίες δεκαετίες οι περιβαλλοντικές οργανώσεις ή, τουλάχιστον, κάποιες από τις πολλές του χώρου, είναι δυστυχώς οι μόνοι σταθεροί υπερασπιστές της ελληνικής φύσης. Καλύπτουν το τεράστιο κενό επιστημονικής γνώσης και διαχειριστικής δράσης για οικοτόπους και είδη... Σε πολλές περιπτώσεις, η επιστημονική δραστηριότητα περιβαλλοντικών οργανώσεων «ξελασπώνει» το ΥΠΕΧΩΔΕ, καθώς έτσι η χώρα μας παρουσιάζει περιβαλλοντικό έργο στις εθνικές αναφορές προς την Ευρωπαϊκή Επιτροπή (Νάντσου, 2005).

Το πρακτικό αποτέλεσμα μιας τέτοιας θεώρησης και λειτουργίας είναι ότι οι οργανώσεις παύουν να αισθάνονται και να λειτουργούν ως μέρος ενός ευρύτερου κοινωνικού δικτύου, ως φορείς ενός κοινωνικού κινήματος, και μεταλλάσσονται σε αυτόνομες, διαχειριστικές μονάδες. Υπό το πρίσμα της ΚΠ, ως χώρου διαβούλευσης και συμμετοχής των πολιτών, μια τέτοια κατάσταση είναι προβληματική. Και αυτό διότι, η παραγωγή εξειδικευμένης γνώσης, το «ξελάσπωμα» των κρατικών υπηρεσιών και η επιλεκτική, αν και μειοψηφική και κενή ουσίας, συμμετοχή σε διάφορες θεσμοθετημένες επιτροπές (π.χ. Φορείς Διαχείρισης, Επιτροπή Φύση 2000 κ.ο.κ.)²⁹ μπορεί να καλλωπίζει τη δημόσια εικόνα της κρατικής μηχανής, διαχρονικά όμως υπονομεύει το δυναμικό αντίστασης της ΚΠ στην πολιτική εξουσία. Όταν ο χώρος αποψιώνεται από τις μικρότερες ομάδες βάσης εξαιτίας της, εκούσιας ή ακούσιας, τακτικής μιας ομάδας οργανώσεων να δρουν ως οι μόνοι «νόμιμοι», «κατάλληλοι» ή «θεσμοθετημένοι» συνομιλητές της κρατικής εξουσίας, ουσιαστικά αίρονται οι όποιες δυνατότητες γενικευμένης, κοινωνικής, αντίστασης στις παρεκτροπές αυτής της εξουσίας, κάτι που έγινε επώδυνα εμφανές με τη χαμηλή λαϊκή συμμετοχή στην εκστρατεία κατά της αναθεώρησης του άρθρου 24, το 2000 (Botetzagias, 2001, σ. 313).

7. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΑ

Στην παρούσα εργασία, χρησιμοποιώντας ως παράδειγμα το «οικοσύστημα» των ελληνικών μη κυβερνητικών περιβαλλοντικών οργανώσεων (ΜΚ-ΠΟ), καταδείχτηκε ότι η αυξημένη δραστηριότητα εθελοντικών οργανώσεων δεν

29. Όπως προκύπτει από τις καταγγελίες των ίδιων των συμμετεχουσών οργανώσεων. Βλ. Ανακοίνωση 7 ΜΚ-ΠΟ, *Αναφορά για την κατάσταση των προστατευόμενων περιοχών στην Ελλάδα*, 2005.

μπορεί να εξισωθεί με κάποια γενικόλογη ισχυροποίηση της ΚΠ. Σημασία δεν έχει μόνο *πόσες* οργανώσεις δραστηριοποιούνται αλλά και *πώς* δραστηριοποιούνται. Δεν είναι όλες οι οργανώσεις εξίσου ικανές να συμμετάσχουν στη συνδιαμόρφωση της δημόσιας διαβούλευσης: οι πιο ισχυρές έχουν και τα μέσα και την προδιάθεση να μονοπωλήσουν τον χώρο και να επιβάλουν μακροπρόθεσμα τις δικές τους προτεραιότητες. Επανερχόμενοι στο ανέκδοτο σχετικά με τις απόψεις Putnam που αναφέρθηκε παραπάνω, το ζήτημα δεν είναι *πόσα μέλη* έχει η χορωδία: μια χορωδία 100 μελών δεν τραγουδά απαραίτητως καλύτερα από μια χορωδία 80 μελών. Επίσης, όπως αποπειραθήκαμε να δείξουμε, η όποια μεταβολή του αριθμού των μελών της χορωδίας δεν πρέπει να υποβαθμίζει το γεγονός ότι κάποιοι θα είναι οι σολίστ ενώ κάποιοι άλλοι θα κρατούν το τέμπο.

Το ουσιαστικό πρόβλημα παρουσιάζεται εξαιτίας της αντίληψης που έχουν για την αποστολή τους και, κατά συνέπεια, και για τις μορφές δράσης που οφείλουν να αναλάβουν, οι κεντρικές ελληνικές ΜΚ-ΠΟ. Οι συγκεκριμένες οργανώσεις αντιλαμβάνονται τον ρόλο τους μάλλον ως «διαδικαστικό»: ανάλυση προγραμμάτων, παραγωγή εξειδικευμένης γνώσης, συμβουλευτικός ρόλος, συμμετοχή σε θεσμοθετημένες επιτροπές. Έτσι αποκόπτονται διαχρονικά τόσο από το ευρύτερο δίκτυο όσο και από τις κοινωνικές τους ρίζες. Αντιλαμβάνονται τις όποιες απαιτήσεις «νομιμοποίησης», «εκπροσώπησης» και «λογοδοσίας» εντός ενός φορμαλιστικού πλαισίου (είτε προς τα μέλη είτε προς μια επιβλέπουσα αρχή). Αυτή η προσέγγιση θα ταίριαζε περισσότερο σε ένα Νομικό Πρόσωπο Δημοσίου ή Ιδιωτικού Δικαίου ή σε μία ΔΕΚΟ παρά σε μια οργάνωση της κοινωνίας πολιτών. Και αυτό διότι μια οργάνωση της ΚΠ, όπως επαγγέλλονται και οι ίδιες οι κεντρικές ΜΚ-ΠΟ, δεν νοείται αποκομμένη από το ευρύτερο οικοσύστημά της. Αν οι περιβαλλοντικές οργανώσεις λειτουργούν αυτόνομα και αποκομμένες, απλώς προστατεύοντας μέσω των δράσεων τους το ευρύτερο περιβαλλοντικό αγαθό, σε τι θα διέφεραν από έναν σύνδεσμο εταιριών για την προώθηση των φωτοβολταϊκών, των υβριδικών οχημάτων ή των βιολογικών προϊόντων; Το πρακτικό αποτέλεσμα είναι η μεσοπρόθεσμη νάρκωση του συγκεκριμένου τμήματος της ΚΠ, που παύει να λειτουργεί ως πεδίο δημόσιας διαβούλευσης, παύει να είναι «δημόσια σφαίρα» και καταλήγει χώρος παραγωγής περιβαλλοντικών υπηρεσιών. Ακόμη χειρότερα, η συνεχής υποβάθμιση και απέκδυση της κινηματικής/κοινωνικής τους διάστασης εκ μέρους των οργάνωσεων, εκτιμούμε ότι κινδυνεύει να οδηγήσει σε μια κατάστασηπραγμάτων, όπου

[...] τα σχήματα που μιλούν στο όνομα της προστασίας του φυσικού περιβάλλοντος επινοούν, συσκευάζουν και εκπέμπουν μια νέα μορφή ρύπου, «εισαγγελικής» υφής και εφήμερης ανάλωσης, με τον θόρυβο που αφειδώλευτα προκαλούν, χωρίς ακριβώς να αντιλαμβάνονται ότι αποτελούν το φολκλορικό συμπλήρωμα του κυρίαρχου τρόπου ανάπτυξης στον τόπο τους. Δηλαδή εξελίσσονται σε «ιδιωτικές τυραννίες» παράπλευρα από την ηγεμονεύουσα «πολιτική λογική», χωρίς ποτέ να συγκροτήσουν έναν αξιόπιστο εναλλακτικό πυρήνα αντίστασης σε αυτήν. Πρόκειται για τα «απόβλητα» κατά την καύση αναπαραγωγής του υπάρχοντος «συστήματος» (Νούτσος, 2005).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΣ, ΣΤ. (2004), «Περί Εμπιστοσύνης. Από την Πολιτιστική Παράδοση στη Θεσμική Πολιτική», *Κοινωνία Πολιτών*, τχ. 10, σ. 37-48.
- ALEXANDROPOULOS, ST. - SERDEDAKIS, N. (2000), «Greek Environmentalism: From the status nascendi of a movement to its integration», εισήγηση στο ECPR, Joint Sessions, Κοπεγχάγη, 14-19 Απριλίου 2000.
- ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ 7 ΜΚ-ΠΟ, *Αναφορά για την κατάσταση των προστατευόμενων περιοχών στην Ελλάδα*, 2005 στο <http://www.wwf.gr/images/stories/docs/05may%20rpt-common%20ngos%20pas-gr.pdf> (πρόσβαση στις 27 Φεβρουαρίου 2006).
- ΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ Χ. (2002), «Πολιτικά Κόμματα και Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις: Ρόλοι συμπληρωματικοί ή αναπληρωματικοί;», *Κοινωνία των Πολιτών*, τχ. 8, στο <http://www.paremvassi.gr/art83.htm> (πρόσβαση 20.02.2005).
- BARMAN, E. (2002), «Asserting Difference: The Strategic Response of Nonprofit Organisations to Competition», *Social Forces*, τόμ. 80, τχ. 4, σ. 1191-1222.
- ΒΟΤΕΤΖΑΓΙΑΣ, Ι. (2000), «Patterns of Networking and Interaction for Greek ENGOs», εισήγηση στο ECPR, Joint Sessions, Κοπεγχάγη, 14-19 Απριλίου 2000.
- ΒΟΤΕΤΖΑΓΙΑΣ, Ι. (2001), «The environmental movement in Greece», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Keele University.
- BRULLE, R.J. - CANIGLIA, B.S. (2000), *Money for Nature: A Network Analysis of Foundations and U.S. Environmental Groups*, Working Paper and Technical Report Series, No. 2000-01, University of Notre Dame, Department of Sociology.

- CHARTIER, D. - DELEAGE, J.P. (1998), «The International Environmental NGOs: From the Revolutionary Alternative to the Pragmatism of Reform», *Environmental Politics*, τόμ. 7, τχ. 3, σ. 26-41.
- CLOSE, D. (1999), «Environmental Movements and the Emergence of Civil Society in Greece», *Australian Journal of Politics and History*, τόμ. 45, τχ. 1, σ. 52-64.
- COHEN, J. - ARATO, A. (1992), *Civil Society and Political Theory*, MIT Press, Cambridge.
- COLWELL, M. (1993), *Private Foundations and Public Policy: The Political Role of Philanthropy*, Garland Publishing, Νέα Υόρκη.
- ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗΣ, ΑΛ. (2001), «Πρέπει οι μη κυβερνητικές οργανώσεις να χρηματοδοτούνται ΚΑΙ από κρατικούς πόρους;», ένημετο Δαίμων της Οικολογίας, *Κυριακάτικη Αυγή*, τχ. 4, Μάιος, σ. 30-31.
- DIANI, M. - DONATI, R. (1999), «Organisational Change in Western European Environmental Groups: A Framework for Analysis», *Environmental politics*, τόμ. 9, τχ. 1, σ. 13-34.
- DIANI, M. (2004), «Do we still need SMOs? Organizations in civil society networks», εισήγηση στο ECPR Joint Sessions, Ουψάλα, 13-18 Απριλίου 2004.
- DRYZEK, J. - DOWNS, D. - HERNES, H.-K. - SCHLOSBERG, D. (2003), *Green States and Social Movements : Environmentalism in the United States, United Kingdom, Germany, and Norway*, Oxford University Press, Οξφόρδη.
- EDWARDS, M. (2004), *Civil Society*, Polity Press, Cambridge.
- IRVINE, CH. - MARGARITOULIS, D. - ARAPIS, TH. (1999), «The Role of a Non-Governmental Organisation in Sea Turtle Conservation and Management Planning in Greece», *Proceedings of the Nineteenth Annual Symposium on Sea Turtle Biology and Conservation*, σ. 49-52.
- JENKINS, J.C. (1987), «Nonprofit Organisations and Policy Advocacy», στο W. Powell (επιμ.), *The Nonprofit Sector: A Research Handbook*, Yale University Press, New Haven.
- JEPSON, P. (2005), «Governance and Accountability of environmental NGOs», *Environmental Science & Policy*, τχ. 8, σ. 515-524.
- ΚΑΛΑΜΑΡΑΣ, Η. (2002), «Περιβαλλοντικές μη κυβερνητικές οργανώσεις στην Ελλάδα: Επισημαίνοντας θετικά σημεία και αδυναμίες στο δρόμο προς την ωριμότητα», αδημοσίευτη διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- KALDOR, M. (2005), «Commentary on Keane: 'Eleven Theses on Markets and Civil Society'», *Journal of Civil Society*, τόμ. 1, τχ. 1, σ. 43-44.
- KEANE, J. (2005), «Eleven Theses on Markets and Civil Society», *Journal of Civil Society*, τόμ. 1, τχ. 1, σ. 25-34.
- KOCKA, J. (2005), «Commentary on Keane: 'Eleven Theses on Markets and Civil Society'», *Journal of Civil Society*, τόμ. 1, τχ. 1, σ. 35-38.
- ΚΟΙΝΗ ΕΠΙΣΤΟΛΗ προς υπουργό ΠΕΧΩΔΕ Β. Παπανδρέου (14.01.2003), Συμμε-

- τοχή περιβαλλοντικών μη-κυβερνητικών οργανώσεων σε φορείς διαχείρισης προστατευόμενων περιοχών.
- KOUSIS, M. - DIMOPOULOU, L. (2000), «Environmental Movement Organisations in Greece in the 1990s: A preliminary assessment», εισήγηση στο ECPR Joint Sessions, Κοπεγχάγη, 14-19 Απριλίου 2000.
- KOUSIS, M. (2003), «Greece», στο Chr. Rootes (επιμ.), *Environmental Protest in Western Europe*, Oxford University, Οξφόρδη.
- ΛΙΟΝΑΡΑΚΗΣ, Ν. (2004), «Οι διεθνείς μη κυβερνητικές οργανώσεις στην Ελλάδα», *Επενδυτής*, 28.02.2004.
- ΛΙΟΝΑΡΑΚΗΣ, Ν. (2005), «Κοινωνικό κεφάλαιο εναντίον κομματικού κεφαλαίου», *Μεταρρύθμιση*, τχ. 1, σ. 70-72.
- MCPHERSON, M.L. - SMITH-LOVIN, L. - COOK, J.M. (2001), «Birds of a feather: Homophily in social networks», *Annual Review of Sociology*, τχ. 27, σ. 415-444.
- MONACHUS GUARDIAN (2002), «A question of management», τόμ. 5, τχ. 2, σ. 13.
- ΜΟΥΖΕΛΗΣ, Ν. - ΠΑΓΟΥΛΑΤΟΣ, Γ. (2003), «Κοινωνία πολιτών και ιδιότητα του πολίτη στη μεταπολεμική Ελλάδα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 22, σ. 5-29.
- ΜΠΟΤΕΤΖΑΓΙΑΣ, Ι. (2005), «Το Ελληνικό Περιβαλλοντικό Κίνημα», στο Μ. Καΐλα (επιμ.), *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση, Ερευνητικά Δεδομένα και Εκπαιδευτικός Σχεδιασμός*, Ατραπός, Αθήνα.
- ΝΑΝΤΣΟΥ, Θ. (2001). «Πρέπει οι Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις να χρηματοδοτούνται ΚΑΙ από κρατικούς πόρους;», ένθετο Δαίμων της Οικολογίας, *Κυριακάτικη Αυγή*, Μάιος, τχ. 4, σ. 30-31.
- ΝΑΝΤΣΟΥ, Θ. (2005), «Διεδικώντας την Ελληνική Φύση», παρουσίαση στα Σεμινάρια της Ερμούπολης, *Η Πολιτική Οικολογία στην Ελλάδα*.
- ΝΟΥΤΣΟΣ, Π. (2005), «Πάθη και παθήματα οικολόγων», *Το Βήμα*, 16.01.2005.
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΟΥ, ΕΙΡ. (2002), «Πού Πότε και Γιατί αναπτύσσεται η Κοινωνία των Πολιτών», *Κοινωνία των Πολιτών*, τχ. 8, στο <http://www.paremvasi.gr/art84.htm> (πρόσβαση 20.10.2005).
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ, Ρ. (2003), «Εθελοντικές και μη κυβερνητικές οργανώσεις στην Ελλάδα και ολυμπιακός εθελοντισμός», στο Χρ. Βερναρδάκης (επιμ.), *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα*, VPRC, Αθήνα.
- ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ, Κ. (2001), «Πρέπει οι μη κυβερνητικές οργανώσεις να χρηματοδοτούνται ΚΑΙ από κρατικούς πόρους;», ένθετο Δαίμων της Οικολογίας, *Κυριακάτικη Αυγή*, τχ. 4, Μάιος, σ. 30-31.
- PORTES, A. (1998), «Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology», *Annual Review of Sociology*, τχ. 24, σ. 1-24.
- PUTNAM, R. (2001), *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*, Simon & Schuster, Νέα Υόρκη.
- PUTNAM, R. - LEONARDI, R. - NANETTI, R.Y. (1993), *Making Democracy Work*:

Civic Traditions in Modern Italy, Princeton University Press, New Jersey.

ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ, Δ. (2003), *Η άγνωστη Κοινωνία των Πολιτών*, Ποταμός, Αθήνα.

WARREN, M. (2006), «The Nature and Logic of Bad Social Capital», στο D. Castiglione - J. van Deth (επιμ.), *The Oxford Handbook of Social Capital*, Oxford University Press, Οξφόρδη.

ΣΤΕΛΙΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΣ

1951-2006

Η Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης πενθεί για τον αδόκτο και πρόωρο χαμό του αγαπητού συναδέλφου Στέλιου Αλεξανδρόπουλου, Αναπληρωτή Καθηγητή στο Πανεπιστήμιο Κρήτης. Ο Στέλιος πέθανε ξαφνικά την Τετάρτη 3 Μαΐου στις επάλξεις του ακαδημαϊκού του καθήκοντος.

Ως ελάχιστο φόρο τιμής στην προσωπικότητα και το έργο του, το συνέδριο *Συλλογικές δράσεις και κοινωνικά κινήματα στον 21ο αιώνα* –στην οργανωτική επιτροπή του οποίου συμμετείχε– αφιερώνεται στη μνήμη του.

Μάρω Παντελίδου Μαλούτα

1956

1975

2006

ΜΙΣΟΣ ΑΙΩΝΑΣ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑΣ ΨΗΦΟΥ
ΜΙΣΟΣ ΑΙΩΝΑΣ ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΣΤΗ ΒΟΥΛΗ

ΙΔΡΥΜΑ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ
FOR THE FOUNDATION OF THE HELLENIC PARLIAMENT

Κεντρική Διάθεση

Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία

Β. Σοφίας 11, 6ος όροφος

<http://foundation.parliament.gr>

και

Βιβλιοπωλείο του Μορφωτικού Ιδρύματος της Εθνικής Τραπέζης Ελλάδος
Αμερικής 13

ΤΟ ΕΘΝΙΚΟ-ΛΑΪΚΙΣΤΙΚΟ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑ: ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΣΥΝΑΝΤΗΣΕΙΣ ΣΤΟ ΕΔΑΦΟΣ ΤΟΥ ΣΥΝΤΗΡΗΤΙΣΜΟΥ

Γιάννης Μπαλαμπανίδης*

Το άρθρο αυτό μελετά τις πολλαπλές συγκλίσεις δύο ετερογενών περιπτώσεων ιδεολογικού λόγου στην Ελλάδα της δεκαετίας του 1990 αλλά και μέσα και ενάντια στις συνθήκες της υπό διαμόρφωση νέας παγκοσμιοότητας. Παρακολουθώντας τον δημόσιο λόγο που διατυπώνουν το ΚΚΕ και η Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδας, διαπιστώνουμε καταρχήν την κοινή εκφορά ενός εθνικο-λαϊκιστικού επιχειρήματος. Επιχείρημα που, στη συνέχεια, διασυνδέεται με μία παραδοσιοκρατική στροφή, συγκροτώντας έτσι το πεδίο διαμόρφωσης ενός λόγου αντιθετικού προς το κυβερνητικό εκουγχρονιστικό πρόγραμμα, το οποίο, παράλληλα, συναντά τα όρια της δικής του εργαλειακότητας. Το άρθρο καταλήγει με τη διαπίστωση ότι οι συγκλίσεις των δύο υπό εξέταση φορέων επισυμβαίνουν στο έδαφος ενός αναδυόμενου συντηρητισμού ο οποίος επικαθορίζει κλασικές διχοτομίες του πολιτικού πεδίου (όπως Αριστερά-Δεξιά) και τελικά ευνοεί τη δημόσια παρέμβαση των παραδοσιακά συντηρητικών πολιτικών και κοινωνικών δυνάμεων, όπως εδώ η ορθόδοξη εκκλησία.

---

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το ερευνητικό διάβημα της εργασίας που ακολουθεί εκκινεί από τη σκέψη ότι, στη δεκαετία του 1990, παρατηρούνται πολλαπλές συγκλίσεις δύο ετερογενών παραδειγμάτων ιδεολογικού λόγου: του πολιτικού ριζοσπαστισμού που εκφράζει το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας και της θρησκευτικής παράδοσης που έχει ως φορέα την ελληνική ορθόδοξη εκκλησία. Δύο ριζικά διαφορετικής προέλευσης παραδείγματα που φαίνεται σήμερα να διασταυρώνονται στο έδαφος μιας επιστροφής στον εθνικό ορίζοντα, μέσα (και ενάντια) στις

* Ο Γιάννης Μπαλαμπανίδης είναι μεταπτυχιακός φοιτητής στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου.

συνθήκες της υπό διαμόρφωση νέας παγκοσμιότητας. Η διαπίστωση μπορεί να φαντάζει εξίσου προκλητική και κοινότοπη. Κυριότερη πρόθεση του κειμένου που ακολουθεί είναι να παρακολουθήσει συγκριτικά τις δύο διαφορετικές περιπτώσεις πολιτικο-ιδεολογικού λόγου, προκειμένου να διαπιστώσει τις τομές, τις συγκλίσεις αλλά και τις αποκλίσεις τους, επιχειρώντας ταυτόχρονα μια ερμηνεία των συμπτώσεων, τοποθετώντας τις στο πλαίσιο ευρύτερων ιδεολογικών, πολιτικών και κοινωνικών τάσεων του καιρού μας.

2. ΔΥΟ ΕΤΕΡΟΓΕΝΕΙΣ ΕΘΝΙΚΟ-ΛΑΪΚΙΣΜΟΙ

Η θέση που καταρχήν επιχειρούμε να τεκμηριώσουμε είναι η εξής: οι αντιστάσεις που αναπτύσσουν απέναντι στη νέα παγκοσμιότητα δύο θέσει ετερόκλητοι κοινωνικοί δρώντες, η Εκκλησία της Ελλάδας και το πολιτικά ριζοσπαστικό ΚΚΕ, τέμνονται στο έδαφος ενός αναφανόμενου εθνικο-λαϊκιστικού λόγου. Τα επιχειρήματα που εισφέρουμε αγκιστρώνονται στα πορίσματα μιας ανάλυσης του δημόσιου λόγου που εκφέρουν οι δύο σχηματισμοί κατά την περίοδο 1995-2004. Στην περίπτωση της Εκκλησίας της Ελλάδας, χρησιμοποιήσαμε επίσημα κείμενα του οργανισμού καθώς και άρθρα, ομιλίες και συγγραφικά πονήματα του προκαθήμενού της κ. Χριστόδουλου, γραμμένα πριν αλλά και μετά την ενθρόνισή του στον αρχιεπισκοπικό θρόνο (1998).¹ Σε ό,τι αφορά το ΚΚΕ, ανατρέξαμε σε επίσημα κείμενα των τριών τελευταίων συνεδρίων (αντίστοιχα: 15ο συνέδριο-1996, 16ο συνέδριο-2000 και 17ο συνέδριο-2005), σε δημόσιες τοποθετήσεις της γενικής γραμματέως του, Αλέκας Παπαρήγα, και σε δημόσιες, κομματικές ανακοινώσεις.²

1. Για τα επίσημα κείμενα της Εκκλησίας της Ελλάδας και για τις ομιλίες του αρχιεπισκόπου, που καλύπτουν την περίοδο 1999-2004, ανατρέξαμε στον επίσημο δικτυακό τόπο της Εκκλησίας της Ελλάδος (www.ecclesia.gr). Για τις συγγραφικές και δημόσιες παρεμβάσεις του αρχιεπισκόπου χρησιμοποιήσαμε τα εξής βιβλία: *Ο τέταρτος πυλώνας*, Κάκτος, Αθήνα 1997· *Η Ευρώπη των πνευματικών αξιών και ο ρόλος των ελλήνων ορθοδόξων και της παιδείας*, Παρουσία, Αθήνα 2000· *Από χώμα και ουρανό*, Καστανιώτης, Αθήνα 1999 – το τελευταίο καλύπτει τη δημόσια παρέμβαση και αρθρογραφία του κ. Χριστόδουλου ως Μητροπολίτη Δημητριάδος στην εφημερίδα *Το Βήμα* την περίοδο 1991-1999.

2. Αναλυτικότερα, οι πηγές μας για την περίπτωση του ΚΚΕ είναι: *15ο συνέδριο του ΚΚΕ, ντοκουμέντα*, 1996. Οι Θέσεις της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ για το 16ο συνέδριο και οι Εισηγήσεις για το 17ο συνέδριο, από τον επίσημο δικτυακό τόπο του κόμματος (www.kke.gr). Ανακοινώσεις του κόμματος και ομιλίες της γ.γ. Αλέκας Παπαρήγα, που καλύπτουν την περίοδο 1996-2004, από την επίσημη ιστοσελίδα του ΚΚΕ και από το δημοσιογραφικό όργανο του κόμματος, την εφημερίδα *Ριζοσπάστης*.

Η αντίσταση της πίστης

Στην περίοδο που εξετάζουμε, η Εκκλησία της Ελλάδας αναζητεί και πετυχαίνει μια ανανέωση της εικόνας της και μια δυναμικότερη παρέμβαση στα δημόσια πράγματα. Εκκινώντας από τους κραδασμούς που φέρνει στην παγκόσμια σκηνή και στην ελληνική κοινωνία η παγκοσμιοποίηση και το πρόγραμμα του εκουγχρονισμού, η εκκλησία, με προεξάρχοντα τον επικεφαλής της, αρθρώνει έναν δημόσιο λόγο που αναπαράγει ένα πάγιο σχήμα κατανόησης του ελληνικού έθνους, πρωταρχικά πολιτισμικής υφής.³ Σταθερή είναι η αναφορά στο δίδυμο που συνθέτουν ο ελληνοισμός και η ορθοδοξία, ως «οι δύο θεμελιακές ιδιότητες» των Ελλήνων,⁴ το «ελληνορθόδοξο ήθος» και ο «ελληνοχριστιανισμός» ως «δομικά στοιχεία για την εικόνα του ελεύθερου και σκεπτόμενου [έλληνα] πολίτη».⁵ Καθώς διακηρύσσεται ότι η ορθοδοξία «έχει πολιτογραφηθεί ως μόνιμο στοιχείο της εθνικής μας ταυτότητας»⁶ και εγγυάται «αυθεντικά» τη διαχρονική «διάρκεια» του ελληνοισμού, γίνεται σαφές ότι «για αιώνες ορθοδοξία και γένος ταυτίζονται»⁷ και το αναντίρρητο πλέον ζεύγμα της ελληνορθοδοξίας συνδέει «φυσικά»⁸ τη σημερινή Ελλάδα με το ένδοξο παρελθόν της και το αρχαίο πνεύμα. Η σταθερή ύπαρξη και συνοχή του ελληνοισμού υπό την αιγίδα της ορθοδοξίας οδηγεί αναπόφευκτα σε μια αντίληψη περί έθνους στηριγμένη αποφασιστικά σε πολιτισμικούς και καταγωγικούς πυλώνες: ο ελληνοισμός, «η ελληνική ταυτότητα έχει περιεχόμενο πολιτιστικό και όχι φυλετικό» αφού ήδη με τον Μέγα Αλέξανδρο θα εκπολιτίσει τους λαούς,⁹ αλλά ταυτόχρονα «το αίμα των γονιών μας» και «ο χτύπος στο στήθος μας»,¹⁰ η κοινή «καταγωγή» μαζί με μια κοινή κουλτούρα είναι αδιάψευστα τεκμήρια της ελληνικότητας.

Ενώ τα υπόλοιπα έθνη σχηματίζονται μόλις πριν από μερικούς αιώνες,

3. Η διάκριση μεταξύ εθνικής/πολιτισμικής και πολιτικής πρόσληψης του εθνικού φαινομένου διατρέχει σταθερά την ανάλυση που ακολουθεί. Για μια επίκαιρη και ευκρινή διαπραγμάτευση της διάκρισης παραπέμπουμε ενδεικτικά στο Dominique Schnapper, *Η κοινωνία των πολιτών, Δοκίμιο πάνω στην ιδέα του σύγχρονου έθνους*, Gutenberg, Αθήνα 2000, 1-διαίτερα σ. 53 κ.ε., 95 κ.ε., 161 κ.ε.

4. Χριστόδουλος, *Ο τέταρτος πυλώνας*, ό.π., σ. 7.

5. Στο ίδιο, σ. 12.

6. Χριστόδουλος, *Από χώμα και ουρανό*, ό.π., σ. 146.

7. Στο ίδιο, σ. 173.

8. Χριστόδουλος, *Η Ευρώπη των πνευματικών αξιών*, ό.π., σ. 24.

9. Χριστόδουλος, *Ο τέταρτος πυλώνας*, ό.π., σ. 42.

10. Χριστόδουλος, ομιλία στη Ναυτιλιακή Λέσχη Πειραιώς, 19.6.2001.

στην περίπτωση των Ελλήνων «ο Όμηρος μας διδάσκει από τα βήθη των αιώνων ότι είμαστε ένα και ενιαίο έθνος».¹¹ Καθίσταται σαφές, λοιπόν, ότι οι Έλληνες «έχουμε μια εντελώς διαφορετική εμπειρία», μια κληρονομιά «μοναδική στον κόσμο», που δεν είναι άλλη από τη μακραίωνη, αδιάρρηκτη παράδοση πολιτισμού και αυτοχθονίας που συνιστά τελικά την «ιδιοπροσωπία μας».¹² Η «ιδιοπροσωπία», που σημαίνει «την ξεχωριστή πίστη, γλώσσα και ιστορικότητα» των λαών, επανέρχεται συνεχώς ως δεσπόζουσα έννοια αυτού του παραδειγματικού λόγου, συνηχώντας σημασιολογικά με μια μοναδική, ιδιαίτερη πολιτισμική εθνική ταυτότητα. Αυτή η τελευταία προϋποθέτει «διαχωρισμό των εθνών, σύνορα που προστατεύουν την ιδιαιτερότητά μας, λαούς με διαφορετική γλώσσα, με άλλο τρόπο ζωής».¹³ Είναι ακριβώς αυτή η διαφοριστική αντίληψη που εμφανίζεται απειλούμενη από την «πολιτοποίηση» που φέρνει μαζί της η «παγκοσμιοποίηση, η συγκέραση των λαών», εξαιτίας της οποίας «αποσύρεται η ανάγκη της ιδιοπροσωπίας των λαών». Η ιδιοπροσωπία, ως διαδήλωση ενός «δικαιώματος στη διαφορά ταυτόχρονα με ένα καθήκον να διαφέρουμε»,¹⁴ απειλείται από την ευθραυστότητα των ορίων μεταξύ των πολιτισμών, των γλωσσών, των εθνών: «Πρώτος και μεγάλος εχθρός είναι ο συγκρητισμός».¹⁵ Η ανάμιξη, η πολιτισμική επιμειξία αναγορεύονται σε μείζονα κίνδυνο στο πλαίσιο μιας ρητορικής που αποκαλύπτει έναν έρποντα διαφοριστικό ρατσισμό, όπως τον ορίζει ο Pierre-André Taguieff,¹⁶ που υπονοείται χωρίς να δηλώνεται ανοικτά. Ιδιαίτερα μέσα στη «χοάνη των ευρωπαϊκών εθνοτήτων στα πλαίσια της Ευρωπαϊκής Ένωσης» οι κίνδυνοι για την καθαρότητα του έθνους επιτείνονται. Σε αυτό το απειλητικό περιβάλλον, ως μοναδικό εχέγγυο αγχώδους «επιβίωσης» προτάσσεται η υπεράσπιση της «ιδιοπροσωπίας», μόνη εγγύηση «αυτεπίγνωσης», «αυτονομίας», «αυτενέργειας».

Ωστόσο, αυτή η περί έθνους ρητορική δεν αρκεί για να θεμελιώσει ένα πρόγραμμα δημόσιας, πολιτικής τελικά, παρέμβασης. Χρειάζεται να απευθυνθεί σε ένα υποκείμενο που θα αναλάβει να δώσει σάρκα στον λόγο. Το συλ-

11. Στο ίδιο.

12. Χριστόδουλος, *Ο τέταρτος πυλώνας*, ό.π., σ. 7.

13. Στο ίδιο, σ. 45.

14. Pierre-André Taguieff, *Ο ρατσισμός*, εκδ. Π. Τραυλός, Αθήνα 1998, ιδιαίτερα σ. 119-121.

15. Χριστόδουλος, *Ο τέταρτος πυλώνας*, ό.π., σ. 48.

16. Βλ. Pierre-André Taguieff, ό.π. αλλά και του ίδιου, *La force du préjugé*, Gallimard, Παρίσι 1990, και *Face au racisme*, τόμοι 1 και 2, Seuil, Παρίσι 1993.

λογικό υποκειμένο που εγκυβητείται εδώ είναι ένας αδιαφοροποίητος «λαός» που δυνάμει ταυτίζεται αδιαχώριστα με το σύνολο των πιστών της εκκλησίας και ταυτίζει το σύνολο αυτό με το σύνολο των Ελλήνων. Η απεύθυνση στον «λαό» είναι συνεχής και εξίσου δεσπόζουσα με την κλίτευση του έθνους ή του γένους. Καθώς λοιπόν «το έθνος μας έχει την ευλογία να διαθέτει θρησκευτική και πολιτισμική ομοιογένεια»¹⁷ και αυτή η ομοιογένεια απειλείται, ο «λαός» είναι αυτός που καλείται τώρα να τη διασώσει. Ο στόχος της απειλής αναδιπλασιάζεται, το έθνος αλλά και «ο λαός μας απειλείται», με τρόπο που και το υποκειμένο που καλείται να αντιπαλέψει την απειλή γίνεται διφυές: είναι οι Έλληνες, τώρα «ως έθνος και ως λαός».¹⁸ Όμως, μια λαϊκιστικής απόχρωσης έγκληση μορφοποιείται σε αντιπαράθεση με μια απειλή έξωθεν, ξένη προς τον «λαό», εκπορευόμενη από κάποιο συγκρότημα εξουσίας, υλικής ή συμβολικής, αλλότριο και αλλοτριωμένο. Η απειλή είναι, κατά περίπτωση, σκοτεινά «ξένα κέντρα»,¹⁹ η μνησικάκη Δύση – παραδοσιακή καταφυγή του έθνους όταν αυτό αναζητεί εχθρούς έξω από αυτό– για την οποία «είναι γνωστό ότι [...] πήρε τρόπον τινά τη revanche [sic] έναντι της ελληνορθοδοξίας και του λαού μας μετά την απελευθέρωση [ενν. του 1821]»²⁰ ή το εγχώριο, ελληνικό συγκρότημα εξουσίας, η «ιθύνουσα πολιτική και πνευματική τάξη» της χώρας. Με μεγάλη συχνότητα επιστρατεύονται και αλλά τυπικά λαϊκιστικά στοιχεία, όπως οι βολές κατά της «πλουτοκρατίας», όταν για παράδειγμα ο αρχιεπίσκοπος αναρωτιέται «ποιοι λοιπόν θα ελέγχουν την πολιτιστική μας ζωή; Κάποιοι πλούσιοι τραπεζίτες μήπως;»²¹ ή μια αντι-ελιτιστική ρητορική που βάζει στο στόχαστρο τη φιλοδυτική «ελληνική διανοηση», τους «εμπαθείς κουλτουριάρηδες», τους «φωταδιστές» που νιώθουν «μειονεξία για την ελληνική τους καταγωγή». Απέναντι σε αυτές τις απειλές, ο λόγος της εκκλησίας εγκυβητεί τον λαό με το σύνθημα: «Να αντισταθούμε». Ο λαός και το έθνος μετασχηματίζονται τώρα σε μια συμπαγή κοινότητα «αντίστασης», ανασύρεται μάλιστα μία αντιστασιακή παράδοση και εμπειρία που αποδίδεται στον ελληνικό «λαό», ο οποίος, με διαχρονικές «επίτες αντίστασης», «έχει αποδείξει ότι διαθέτει αποθέματα καρτερίας και ελπίδας».²² Η α-

17. Χριστόδουλος, *Ο τέταρτος πυλώνας*, ό.π., σ. 31.

18. Στο ίδιο, σ. 23.

19. Χριστόδουλος, «Europa Nostra», ομιλία στο Πανεπιστήμιο της Κραϊόβα, 1.6.2003.

20. Χριστόδουλος, *Η Ευρώπη των πνευματικών αξιών*, ό.π., σ. 15.

21. Χριστόδουλος, ομιλία στη συνάντηση των Αθηνών 1999 με τίτλο «Το μέλλον του κράτους και της εθνικής ταυτότητας», 1.1.1999.

22. Χριστόδουλος, *Από χόμα και ουρανό*, ό.π., σ. 197.

νάσυρση παραδειγμάτων δράσης και λόγου όπως ο Μακρυγιάννης, φέρνει την ιστορική επιβεβαίωση της αντιστασιακής δεινότητας του «λαού», θεμελιώνοντάς τη στην «πίστη και την πατρίδα». Η αντίσταση του λαού-έθνους δεν διεκδικείται, όμως, ως πολιτική, δεν αυτοπροσδιορίζεται ως «εθνικισμός», ο οποίος στιγματίζεται ως «πολιτική αντίληψη», αλλά θα είναι έκφραση αγωνίας για την πατρίδα, «πατριωτισμός», δηλαδή η άμεση, αδιαμεσολάβητη «φωνή του γένους»,²³ η φωνή του λαού-έθνους που αντηχεί και την αφουγκράζεται προνομιακά η εκκλησία. Εδώ, επομένως, ο «λαός» δεν είναι πολιτικό υποκείμενο, είναι ο λαός των πιστών. Η εκκλησία, αν και εμφανώς διεκδικεί πολιτική παρέμβαση στην πράξη, όσον αφορά στην απεύθυνσή της στο υποκείμενο «λαός» υιοθετεί μια προ-πολιτική χροιά: «Η εκκλησία δεν πρέπει να υποχωρήσει στον πειρασμό να μπει στην πολιτική. Αν κρατηθεί μακριά, θα μπορέσει να φέρει την πολιτική στον δικό της χώρο»,²⁴ δηλαδή στον χώρο της πίστης, του «λαού» των πιστών, της πατρίδας και της καταγωγικής, πολιτισμικής ταυτότητας που κωδικοποιείται στον όρο «ελληνορθοδοξία».

Η πίστη στην αντίσταση

Η περίπτωση του ΚΚΕ είναι διαφορετική. Η ιδεολογική αμηχανία στην οποία περιέρχεται το κόμμα μετά την απόσυρση του διπολικού κόσμου, θα εκβάλει σε μια αντιφατική διαχείριση των νέων δεδομένων, στα πλαίσια της οποίας η διεθνιστική συνθηματολογία αποδυναμώνεται ενώ ενισχύεται μια εθνοκεντρική κοσμοαντίληψη. Δεν πρόκειται εδώ τόσο για αναπαραγωγή ενός εθνοτικού λόγου περί έθνους όσο για μια γραμμή υπεράσπισης της εθνικής κυριαρχίας μέσα στον παγκοσμιοποιημένο κόσμο.

Ο δημόσιος κομματικός λόγος υποδέχεται τις διαδικασίες της νέας παγκοσμιοότητας ως μια εξαρχής εκπορευόμενη από τον διεθνή ιμπεριαλισμό απειλή για τη κρατικοεθνική κυριαρχία: «Η ύπαρξη παγκόσμιας καπιταλιστικής αγοράς, η ενσωμάτωση στο ιμπεριαλιστικό σύστημα με όρους εξάρτησης... πλήττουν κάθε έννοια εθνικής κυριαρχίας».²⁵ Η ένταξη «εθνών» και «λαών» στο νέο παγκόσμιο σύστημα περιγράφεται με όρους «εξάρτησης» και «υποταγής». Ο κόσμος μοιάζει να χωρίζεται σε «κράτη καταπιεστές και έθνη

23. Χριστόδουλος, «Πόνος πατρίδος», ομιλία στα Καλάβρυτα, 4.8.2001.

24. Χριστόδουλος, *Ο τέταρτος πυλώνας*, ό.π., σ. 49.

25. *15ο συνέδριο ΚΚΕ, ντοκουμέντα*, Έκδοση της ΚΕ του ΚΚΕ, Αθήνα, 1996, Εισήγηση της ΚΕ του ΚΚΕ, σ. 17.

καταπιεζόμενα»,²⁶ ενώ με την πρόοδο του χρόνου η αγωνία για τη διατήρηση των ορίων, των συνόρων και του άλλοτε κραταιού δόγματος της κρατικο-εθνικής κυριαρχίας γίνεται πιο πιεστική: «Θα θέλαμε μια απάντηση στο αν υπάρχει η έννοια κυριαρχικά δικαιώματα. Η έννοια σύνορα υπάρχει; Θα συνεχίσουμε να ζούμε με χάρτες χωρίς σύνορα;» αναρωτιέται στο Κοινοβούλιο η γενική γραμματέας του κόμματος, Αλέκα Παπαρήγα.²⁷ Το αντιθετικό σχήμα είναι ήδη υπό κατασκευή. Από τη μια πλευρά «οι διεθνείς καπιταλιστικοί οργανισμοί και ενώσεις», «οι σύγχρονοι μηχανισμοί επέμβασης και καταπίεσης» που κομίζουν «νέα δεσμά εξάρτησης»,²⁸ «το μεγάλο κεφάλαιο και τα διεθνή μονοπώλια» που επιδίδονται εκ νέου σε «καταλήστευση» των λαών. Απέναντι βρίσκονται «οι λαοί» που παρακολουθούν να «περιορίζεται σε πολλές χώρες η εθνική ανεξαρτησία». ²⁹ Η ίδια η Ελλάδα είναι άμεσα εκτεθειμένη στις απειλές, κινδυνεύει να γίνει «υπηρέτης των ιμπεριαλιστικών σχεδίων»³⁰ καθώς ο «ελληνικός καπιταλισμός» κατέχει «ενδιάμεση, εξαρτημένη θέση στο παγκόσμιο σύστημα του ιμπεριαλισμού».³¹

Οι πλανητικά κυρίαρχοι, «η Ε.Ε. μαζί με τους Αμερικανούς»,³² «αμφισβητούν» τα κυριαρχικά δικαιώματα της χώρας, τα οποία η ελληνική πολιτική ηγεσία «παραδίδει έμπρακτα στο έλεος της νέας τάξης», μια άνευ όρων «πάρδοση» που εξικνείται μέχρι την «πλήρη αμερικανοποίηση του Αιγαίου».³³ Εκτός από την εθνική κυριαρχία, απειλείται και η οικονομία της χώρας με «υποδούλωση [...] στο ξένο κεφάλαιο, στις αμερικανικές και νατοϊκές επιδιώξεις».³⁴ Τέλος, είναι κρίσιμο να σημειώσουμε τις όχι σπάνιες αναφορές στην «ιμπεριαλιστική επιθετικότητα... στον πολιτιστικό τομέα»³⁵ και στο κρίσιμο ζήτημα «του πολιτισμού, των παραδόσεων, της γλώσσας μας».³⁶ Σε αυτό το σημείο, η αναδίπλωση σε μια άνευ όρων υπεράσπιση της εθνικής κυ-

26. Θέσεις ΚΚΕ για το 16ο Συνέδριο του κόμματος.

27. Ομιλία σε συζήτηση στη Βουλή για την Ευρωπαϊκή Ένωση, 22.10.2003.

28. 15ο συνέδριο ΚΚΕ, ό.π. σ. 15.

29. Εισήγηση της Κ.Ε. του ΚΚΕ για το 15ο Συνέδριο του κόμματος, σ. 15.

30. 15ο συνέδριο ΚΚΕ, Πρόγραμμα, σ. 163.

31. 15ο συνέδριο ΚΚΕ, Εισήγηση ΚΕ του ΚΚΕ, σ. 22.

32. Ανακοίνωση ΚΚΕ 14.11.1998. Η ίδια φράση επαναλαμβάνεται στερεοτυπικά σε πολλά κείμενα του κόμματος.

33. Ανακοίνωση του πολιτικού Γραφείου του ΚΚΕ για τη Σύνοδο Κορυφής της Ε.Ε. στο Ελσίνκι, 10 και 11.12.1999.

34. 15ο συνέδριο ΚΚΕ, Εισηγητική ομιλία της γ.γ. του κόμματος, σ. 65.

35. Θέσεις ΚΚΕ για το 16ο συνέδριο.

36. 15ο συνέδριο ΚΚΕ, Πρόγραμμα, σ. 169.

ριαρχίας και ανεξαρτησίας απέναντι στην «ισοπέδωση» και «διάβρωση» που επιφέρουν οι παγκοσμιοποιητικές διαδικασίες φαίνεται να προσλαμβάνει πολιτισμικής υφής συνδολώσεις. Μάλιστα, ιχνηλατείται εμβόλιμα μια διαφοριστική πρόσληψη της ελληνικής πολιτισμικής ταυτότητας: μια υποτιθέμενη ιστορικά ιδιαίτερη «πολιτισμική ταυτότητα της χώρας μας» και ένας ελληνότροπος «λαϊκός πολιτισμός»³⁷ που πρέπει να προστατευθούν έναντι της ισοπεδωτικής υπαγωγής των διακριτών εθνικών πολιτισμών σε ένα ενιαίο, παγκοσμιοποιημένο και δη «δυτικό» ή «αμερικανικό» πολιτιστικό πρότυπο.

Καθώς, λοιπόν, αναζητείται μια «εθνική αμυντική πολιτική» που δεν θα νομιμοποιεί «καμία εκχώρηση κυριαρχικών δικαιωμάτων στα όργανα του ιμπεριαλισμού», το «εθνικό επίπεδο παραμένει αφετηρία»³⁸ αγώνων και αναγορεύεται σε εστία αντίστασης. Τα «καταπιεζόμενα έθνη» απέναντι στις απειλές των «ιμπεριαλιστικών κέντρων» καλούνται να αμυνθούν, να συσπειρωθούν αναγκαστικά γύρω από το πεδίο του εθνικού, προασπιζόμενα ταυτόχρονα την εθνική τους κυριαρχία και την πολιτισμική τους ταυτότητα και διαφορά.

Κατά παράλληλο τρόπο με την περίπτωση του εκκλησιαστικού δημόσιου λόγου, αυτή η αναζωπύρωση προταγμάτων υπεράσπισης της εθνικής ανεξαρτησίας-κυριαρχίας αλλά και μιας εθνικής πολιτισμικής ιδιαιτερότητας (λαϊκές παραδόσεις, γλώσσα, κουλουρά) έχει ανάγκη από ένα συλλογικό υποκείμενο που θα ενσαρκώσει αυτή την ιδεολογική γραμμή. Υποκείμενο της άμυνας ενάντια στις απειλές του νέου, παγκοσμιοποιημένου περιβάλλοντος θα γίνει μια κοινότητα αντίστασης που εγκალείται παραδοσιακά από τον κομματικό λόγο του ΚΚΕ. Είναι ο «λαός» ή, σε μια εκδοχή περισσότερο εναρμονισμένη με πάγια διεθνιστικά προτάγματα, οι «λαοί». Μάλιστα, μία κρίσιμη πρώτη τομή είναι η αύξουσα διασπορά, στον κομματικό λόγο, αναφορών στον «λαό», σε βάρος των ρηματικών εγκλίσεων στην άλλοτε κεντρική έννοια της «εργατικής τάξης».

Καθώς λοιπόν διακηρύσσεται ο «αντιλαϊκός» χαρακτήρας «κατευθύνσεων και μέτρων» που προωθούν τα «ιμπεριαλιστικά κέντρα»,³⁹ μέτρα που προσλαμβάνονται ως «επίθεση κατά των λαών»,⁴⁰ το αντιθετικό σχήμα έχει δια-

37. Ν. Μπατισιάτος, «Δυτικοευρωπαϊκή καπιταλιστική ολοκλήρωση», στο *Για την ευρωπαϊκή καπιταλιστική ενοποίηση: συλλογή κριτικών σημειωμάτων*, έκδοση της ΚΕ του ΚΚΕ, Αθήνα, 1994, σ. 148.

38. Τοποθέτηση της γ.γ. του ΚΚΕ στη συνεδρίαση της ομάδας της Ευρωπαϊκής Ενωτικής Αριστεράς, Ριζοπάστης, 12.4.1998.

39. Για παρόμοιες αναφορές, βλ. τις Θέσεις του ΚΚΕ για το 17ο συνέδριό του.

40. Ανακοίνωση του ΚΚΕ για τη Σύνοδο Κορυφής στη Νίκαια, 11.12.2000.

σαφηνιστεί πλήρως. «Η διαμόρφωση της στρατιάς της επανάστασης βασίζεται στην αντίθεση μονοπώλια, ιμπεριαλισμός-Λαός». ⁴¹ Μάλιστα, ως γνήσια λαϊκιστική έγκληση, το προηγούμενο σχήμα θέτει «απέναντι» στον «λαό» ένα κυρίαρχο συγκρότημα εξουσίας, το οποίο συνιστούν οι «ιμπεριαλιστικές ενώσεις», η «ντόπια και ξένη πλουτοκρατία» που βλέπει τα «πλούτη και τα προνόμια της... να μεγαλώνουν» ⁴² και μια «επικίνδυνη κυβέρνηση που καθοδηγείται από το δόγμα του πλουτισμού και των κερδών του κεφαλαίου». ⁴³ Ένα σύμπλεγμα εξουσίας που υποστηρίζεται επιπλέον από μια διανοητική «ελίτ», η οποία μάλιστα καταγγέλλεται ως υποκριτικά αριστερόστροφη. Φράσεις όπως η ακόλουθη είναι ενδεικτικές στιγμές αυτής της ρητορικής: «Ο λαός θα χάσει από την ελπίστικη στάση ορισμένων που μιλάνε εξ ονόματος αριστερών συνθημάτων». ⁴⁴ Το σχήμα που προτείνει το ΚΚΕ είναι κατεξοχήν λαϊκιστικό, αντιπαραβάλλοντας τους «μικρούς» στους «μεγάλους», τους «από κάτω» στους «από πάνω».

Ο «λαός» συνεπώς, ως κύριος στόχος των απειλών αλλά και κατεξοχήν δυνητικό υποκείμενο αντίδρασης σε αυτές, τίθεται ενώπιον μιας μονόδρομης συνθηματικής επιλογής: «Έχουμε μόνο μία επιλογή: να ξεσηκωθούμε». ⁴⁵ Ο «λαός», στον οποίο επανανακαλύπτεται και επανεπιβεβαιώνεται μια κοινότητα δικαιωματικής αντίστασης, αφού «οι λαοί έχουν κάθε δικαίωμα να αντιστέκονται», ⁴⁶ ένα παραδοσιακά παρόν «αγωνιστικό πνεύμα όσων αντιδρούν στις ιμπεριαλιστικές επιλογές», ⁴⁷ καλείται «να καταγγείλει» ⁴⁸ με μια «παλλαϊκή κατακραυγή» ⁴⁹ τις διαδικασίες «εξαπάτησής» του, καλείται σε «άμεση κινητοποίηση» ⁵⁰ και «λαϊκό ξεσηκωμό», ⁵¹ κάτω από ένα πνεύμα «αντίστασης, απειθαρχίας, ανυπακοής». ⁵² Μάλιστα το ίδιο το κόμμα αυτοδιακηρύσσεται ως προνομιακός υποδοχέας των λαϊκών ευαισθησιών. «Ό,τι συγκινεί τον λαό

41. Βλ. 15ο συνέδριο ΚΚΕ, Εισηγητική ομιλία της γ.γ. του κόμματος, σ. 87.

42. Ανακοίνωση του ΚΚΕ για την ένταξη της Ελλάδας στην ΟΝΕ, 20.6.2000.

43. Ανακοίνωση του ΠΓ του ΚΚΕ για τη Σύνοδο Κορυφής της Ε.Ε. στο Ελσίνκι, 10 και 11.12.1999.

44. Απόσπασμα από ομιλία της γ.γ. του ΚΚΕ στη Βουλή σχετικά με τη Συνθήκη του Άμστερνταμ, 10.2.1999.

45. Βλ. ανακοίνωση του ΚΚΕ για τα γεγονότα στη Σερβία, 14.11.1998.

46. Βλ. ανακοίνωση του ΚΚΕ για την υπόθεση Οτσαλάν, 16.2.1999.

47. Βλ. ανακοίνωση του ΚΚΕ για την κατάσταση στα Βαλκάνια, 30.6.2001.

48. Στο ίδιο.

49. Βλ. ανακοίνωση του ΚΚΕ για τα γεγονότα στο Κοσοβοπέδιο, 15.6.1998.

50. Βλ. ανακοίνωση του ΚΚΕ για τα Βαλκάνια, 30.6.2001.

51. Βλ. ανακοίνωση του ΚΚΕ για τα γεγονότα στη Σερβία, 14.11.1998.

52. Ανακοίνωση του ΚΚΕ για το Ευρωσύνταγμα, 19.6.2004.

μας είναι μεγάλο πρόβλημα. Θα ξεκινάμε από αυτό που βλέπει και νιώθει ο λαός»⁵³. Το κόμμα διαδηλώνει μεγαλόφωνα τη διάθεσή του να εκκινεί από τη «γνήσια» λαϊκή αισθαντικότητα απέναντι στα προβλήματα και τις απειλές, να τη δέχεται αδιαμεσολάβητα και να «δεσμεύεται μπροστά στον λαό»⁵⁴ για συνδυασμένη δράση «προς όφελος του λαού [και] της εθνικής ανεξαρτησίας».⁵⁵ Η ζεύξη λαϊκής αντίστασης και υπεράσπισης της εθνικής κυριαρχίας, αυτονομίας και ιδιαιτερότητας σε ένα ιδεολογικό και αγωνιστικό κάλεσμα έχει ολοκληρωθεί.

3. ΠΡΩΤΗ ΘΕΣΗ. ΕΝΑΣ ΤΟΠΟΣ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗΣ: Ο ΛΑΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΕΘΝΟΣ

Από την επεξεργασία των πρωτογενών πηγών επιβεβαιώνεται η υπόθεση ότι δύο ετερογενή πολιτικοκοινωνικά μορφώματα συναντώνται στο πεδίο ενός αναδυόμενου εθνικο-λαϊκιστικού ιδεολογικού λόγου με τον οποίο απευθύνονται στους πολίτες. Δύο διακριτές πορείες τέμνονται και η τομή επισυμβαίνει σε ένα περιβάλλον εντεινόμενης ανασφάλειας, απότοκο της υποχώρησης παγιωμένων βεβαιοτήτων.

Οι βεβαιότητες που κλονίζονται σήμερα είναι ακριβώς οι ιστορικές μορφές που θεμελίωσαν τη νεωτερική κατασκευή. Μάλιστα, γεννημένες οι ίδιες μέσα σε ένα περιβάλλον ανασφάλειας και εκριζώματος, των κραδασμών δηλαδή που είχε επιφέρει ο Διαφωτισμός στην προηγούμενη παραδεδομένη τάξη, έννοιες-μορφές όπως το έθνος, το κράτος, η τάξη λειτούργησαν εξομαλυντικά, ειρηνευτικά ως κυρίαρχα κενά (ή καινά) σημαίνοντα, εντός και χάρη στα οποία «κατασκευάστηκαν οι συλλογικές ταυτότητες της νεωτερικότητας».⁵⁶ Σήμερα όμως τα κλασικά ολιστικά σχήματα και ενοποιητικά μορφώματα της νεωτερικότητας, ιστορικά οχήματα αυτοκατανόησης του νεωτερικού ανθρώπου, μοιάζουν να κλονίζονται μέσα σε έναν «αστερισμό της πολυπλοκότητας, της εξατομίκευσης και της θραυσματοποίησης της ταυτότητας»,⁵⁷ αδειάζουν από το περιεχόμενό τους, απομένοντας μάλλον κενές (και όχι πια καινές) μορφές.

53. 15ο συνέδριο ΚΚΕ, Εισηγητική ομιλία Αλέκας Παπαρήγα, σ. 89.

54. Θέσεις του ΚΚΕ για το 16ο συνέδριο του κόμματος.

55. Ανακοίνωση του ΚΚΕ για τα γεγονότα στη Σερβία, 14.11.1998.

56. Jürgen Habermas, *Ο μεταεθνικός αστερισμός*, Πόλις, Αθήνα 2003, σ. 125 κ.ε., όπου και μια εναργής παρουσίαση της προβληματικής.

57. Μιχάλης Ψημίτης, «L'action collective en tant que facteur de redéfinition de l'identité collective: le cas du mouvement religieux en Grèce», *Esprit critique*, τχ. 06 (3), καλοκαίρι 2004.

Προνομιακό παράδειγμα αυτής της εξέλιξης είναι το έθνος, αυτή η σύμφωνα με τον Benedict Anderson ειδική επινόηση όπου μια ανθρώπινη κοινότητα φαντασιώνεται τον εαυτό της ως «πολιτική κοινότητα, εγγενώς οριοθετημένη και ταυτόχρονα κυρίαρχη» που συνενώνεται εσωτερικά χάρη σε ένα ιστορικά κατασκευασμένο συναίσθημα του ανήκειν.⁵⁸ Αυτό το ιδρυτικό στοιχείο της νεωτερικότητας που, όταν συνάπτεται με τα δημοκρατικά προτάγματα συστήνει το μοντέλο της εθνικής δημοκρατίας και της εθνικολαϊκής ή κρατικοεθνικής κυριαρχίας, το «έργο τέχνης, το αριστούργημα» της νεωτερικότητας, είναι αυτό που σήμερα «διαρρηγνύεται με την παγκοσμιοποίηση».⁵⁹ Στη μορφή-έθνος εγγράφεται αυτό που ο Ulrich Beck αποκαλεί «διχοτομημένη νεωτερικότητα»: το έθνος είναι ταυτόχρονα προϊόν της ταξινομητικής διάνοιας του νεωτερικού ορθολογισμού αλλά και φορέας αντινεωτερικών τάσεων, επαναμυθοποίησης του κόσμου μέσα από τις βεβαιότητες της φαντασιακής ομογενούς κοινότητας, μέσα από την κατασκευή μιας οικείας ταυτότητας του «εμείς» ριζικά διακρινόμενης από το εχθρικό «άλλο». Μέσα στους κραδασμούς της νέας παγκοσμιοποίησης, η αποσταθεροποίηση ενός δεδομένου κόσμου εξελίσσεται αδιαχώριστα με την αναζήτηση σταθερών σημείων αγκίστρωσης. Στην περίπτωση του έθνους, μέσα από τις ωδίνες του τοκετού ενός «μεταεθνικού αστερισμού» προβάλλει και το άλλο πρόσωπο μιας δίδυμης γέννας, η αναδίπλωση στον εθνικό ορίζοντα. Στην περίπτωση του έθνους, με τα λόγια του Beck, «η απομυθοποίηση και η επαναμυθοποίηση πηγαίνουν χέρι με χέρι».⁶⁰

Το εθνικό λοιπόν συρρικνώνεται αλλά δεν καταργείται. Στην περίπτωση που εξετάζουμε, οι δύο σχηματισμοί επαναφέρουν οξυμένες στον λόγο τους τις εθνοκεντρικές αναφορές, αναζητώντας στο έθνος ένα σημείο καταφυγής, στήριξης και σταθερότητας μέσα σε έναν κόσμο που αλλάζει, ανοίκειο και ασταθής. Και στις δύο περιπτώσεις, ωστόσο, η αναδίπλωση αυτή είναι αναγκαστικά αντιφατική: περνά μοιραία μέσα από τη «συμβολική ανάκληση και [τον] εξαγνισμό του παρελθόντος [...] για να επιβεβαιώσει μια αιώνια εθνική ψυχή, έναν σταθερό κοινωνικό-εθνικό χαρακτήρα»⁶¹ που λειτουργεί ως ανά-

58. Βλ. Benedict Anderson, *Φαντασιακές κοινότητες: στοχασμοί για τις απαρχές και τα ι-δεώδη του εθνικισμού*, Νεφέλη, Αθήνα 1997, σ. 26-27.

59. Ulrich Beck, *Η επινόηση του πολιτικού: για μια θεωρία του ανακλαστικού εκουγχρο-νισμού*, Νέα Σύνορα, Αθήνα 1996, σ. 154-155.

60. Στο ίδιο, σ. 148.

61. Ν. Δεμερτζής, *Ο λόγος του εθνικισμού: αμφίσημο σημασιολογικό πεδίο και σύγχρο-νες τάσεις*, Σάκκουλας, Αθήνα 1996, σ. 348.

χώρα ενάντια στις απειλές. Αν για την εκκλησία πρόκειται για μια ψυχή ορθόδοξη ενώ για το ΚΚΕ για μια ψυχή πατριωτική-αντιστασιακή, ωστόσο και για τους δύο η επικαλούμενη «ψυχή» είναι εγκλεισμένη στο έθνος, μάλιστα σε ένα ορισμένο έθνος που διαφοροποιείται πολιτισμικά και κοινωνικά από τα άλλα συγκαρινά του έθνη.⁶²

Ταυτόχρονα, η επιστροφή στον εθνικό ορίζοντα συμπορεύεται με ένα δραστικό λαϊκιστικό στοιχείο. Οι αναφορές σε έναν «λαό», κινητοποιούμενο από αγωνιστικά και δημοκρατικά προτάγματα, αδιαφοροποιίτο και νοούμενο ως οργανικό, συμπαγές σύνολο, είναι σταθερές και στα δύο παραδείγματα. Ωστόσο, όπως υποδεικνύει μια προσφυγή στην πρώιμη θεωρία του Ernesto Laclau περί λαϊκισμού,⁶³ απαιτείται ένα πρόσθετο στοιχείο πολεμικής συγκρότησης και δομής για την άρθρωση ενός λαϊκιστικού λόγου. Έτσι, το πλέγμα των λαϊκο-δημοκρατικών εγκλίσεων διατυπώνεται ως ανταγωνιστική επιλογή, αντιθετική προς την κυρίαρχη ιδεολογία και τα προτάγματά της, εν προκειμένω την παγκοσμιοποίηση που ισοδυναμεί κατά περίπτωση με πολιτισμική ισοπέδωση ή με επικυριαρχία των παγκόσμιων ιμπεριαλιστικών κέντρων, και τον εγχώριο, κυβερνητικά διακρουγμένο εκουγχερονισμό, ο οποίος θεωρείται ότι εξειδικεύει και υλοποιεί τον αφελληνισμό του ελληνικού πολιτισμού, της κοινωνίας ή της οικονομίας. Ο λαϊκιστικός λόγος υποδεικνύει έναν εχθρό, ένα καταπιεστικό κατεστημένο και μια έξοδο από ένα σύστημα σε οξεία κρίση.

Ωστόσο, η διπλή περίπτωση που εξετάζουμε εμφανίζει μια κρίσιμη διαφοροποίηση. Αξιοποιώντας την ιδεοτυπική διάκριση που εισηγείται ο Pierre-André Taguieff⁶⁴ μπορούμε να σημειώσουμε ότι ο εθνικοποιημένος λόγος του ΚΚΕ διασυνδέεται κυρίως με ένα ύφος πολιτικού λαϊκισμού διαμαρτυρίας. Αντίθετα, ο διπλημένος στο εθνικό φίλτρο εκκλησιαστικός λόγος εκφεύγει από το εννοιολογικό πεδίο ενός κλασικού λαϊκιστικού τύπου, προλαμβάνοντας στοιχεία ενός πολιτισμικού, μάλιστα διαφοριστικού, ταυτοτι-

62. Όπως σημειώνει ο Αντώνης Λιάκος, πρόκειται για μια τυπική «χρήση του παρελθόντος ως αποθέματος από το οποίο το έθνος αντιλεί διαφοροποιητικά (προς τα άλλα σύγχρονα έθνη) στοιχεία», στο Αντώνης Λιάκος κ.ά., *Ο Ιανός του εθνικισμού και η ελληνική βαλκανική πολιτική*, Πολίτης, Αθήνα 1993, σ. 25.

63. E. Laclau, *Πολιτική και ιδεολογία στη μαρξιστική θεωρία*, Σύγχρονα θέματα, Αθήνα 1983. Βλ. επίσης Γιάννης Σταυρακάκης, «Αντινομίες του φορμαλισμού: Η κατά Laclau θεώρηση του λαϊκισμού και ο ελληνικός θρησκευτικός λαϊκισμός», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τχ. 12, άνοιξη 2004.

64. Pierre-André Taguieff, *L'illusion populiste*, Berg, Παρίσι 2002, σ. 57 κ.ε., 95 κ.ε., 127-130, και του ίδιου, *Le retour du populisme*, Universalis, Παρίσι 2004, σ. 17-24 και 171 κ.ε.

κού νεο-λαϊκισμού.⁶⁵ Εδώ, η λαϊκή κινητοποίηση εκκινεί από μια λαϊκιστική έγκληση εδραιωμένη ταυτόχρονα σε μια κυρίαρχα πολιτισμική ιδιαιτεροκεντρική ταυτότητα, σε μια παλινδρόμηση στην παράδοση μιας διακριτής κοινότητας και σε μια απεύθυνση στο συναίσθημα. Ο «λαός» εδώ νοείται ως ερμηνευτικό υποκείμενο, εθνοτικά και πολιτισμικά προσδιορισμένο, κατανοείται με όρους που αποδρούν από το πολιτικό πεδίο και τείνουν προς μάλλον προπολιτικές θεωρήσεις.

Προχωρώντας πιο συγκεκριμένα, βλέπουμε ότι η Εκκλησία της Ελλάδας στη δημόσια παρέμβασή της υιοθετεί και αναπαράγει μια αντίληψη για το έθνος πολιτισμική, εθνοτική και κοινοτιστική. Διακρύπτει την αδιάρρηκτη συνέχεια και την «ιδιοπροσωπία» του ελληνικού πολιτισμού μαζί με το επίγειο της υπεράσπισής τους. Η ορθοδοξία αναγορεύεται σε διακριτό στοιχείο της ελληνικής «εθνικής ταυτότητας», σε δεσμό που συνέχει το αιώνιο, υπερϊστορικό «πρόσωπο» του ελληνικού πολιτισμού και εγγυάται τη διάρκειά του. Η μοναδικότητα του «ελληνορθόδοξου» πολιτισμού προπαγανδίζεται ως μοναδική υπόσχεση «σταθερότητας σε ένα έθνος ολοένα πιο ανασφαλές για την ταυτότητά του»,⁶⁶ μέσα στο κοσμοπολιτικό περιβάλλον που διαμορφώνουν η παγκοσμιοποίηση και η ευρωπαϊκή ενοποίηση. Αυτή η ταυτοτική πρόταση επιχειρεί να ενσωματώσει τα υποκείμενα, προσδιορίζοντάς τα αξεδιάλυτα ως έθνος, λαό ή γένος, σε μια ερμηνευτική κοινότητα πιστών μάλλον παρά πολιτών που μάχεται αμυνόμενη μέσα στα χαρακώματα της φαντασιακής πολιτισμικής της εξαίρεσης.

Στην περίπτωση του ΚΚΕ, η μετακίνηση προς έναν εθνικο-λαϊκιστικό λόγο συνδέεται βέβαια με τους κραδασμούς της παγκοσμιοποίησης αλλά επικαθορίζεται με κρίσιμο τρόπο από τις αναταράξεις που έχει δημιουργήσει προηγουμένως η κατάρρευση της ΕΣΣΔ. Η έκλειψη καθαρών αντιθετικών σχημάτων και η διεθνώς αύξουσα ανυποληψία του κομμουνιστικού οράματος απειλεί ανοιχτά την επιβίωση των ιδεολογικών επεξεργασιών του ΚΚΕ. Ωστόσο, η προηγούμενη αμετακίνητη κομμουνιστική ορθοδοξία των θέσεων και

65. Βλ. Α. Πανταζόπουλος, «Διαφοριστικός λαϊκισμός. Η ορθόδοξη κινητοποίηση για τις αστυνομικές ταυτότητες (Ιούνιος 2000)», στο *Νέα Εστία*, τχ. 1778, σ. 879-905, Μάιος 2005. Ο συγγραφέας αξιοποιεί μεταξύ άλλων επεξεργασίες του Pierre-André Taguieff, ενδεικτικά στο *L'illusion poluliste*, ό.π. Βλ. επίσης το άρθρο των Hans-Georg Betz - Carol Johnson, «Against the current-Stemming the tide», *Journal of political ideologies*, τόμ. 9 (3), σ. 311-327, Οκτώβριος 2004.

66. Nicos Chrysoloras, «Religion and Nationalism in Greece», *ECPR Conference*, Μπολόγια, 2004, σ. 22.

της κουλτούρας του οδήγησε σχεδόν αναγκαστικά σε μια περαιτέρω ιδεολογική αναδίπλωση του κόμματος, η οποία πέρασε μέσα από συγκεκριμένους διαύλους: την εχθρότητα απέναντι στην παγκοσμιοποίηση, αναδιπλασιασμένη από έναν οξυμένο αντιαμερικανισμό και αντιδυτικισμό εν γένει, αφού η παγκοσμιοποίηση θεωρήθηκε εκπορευόμενη μονόδρομα από τα διεθνή καπιταλιστικά κέντρα και, ειδικότερα, τα «αμερικανικά» και «δυτικά». Σε αυτό το πλέγμα αντιπαρατέθηκε ένας ιδιότυπος αριστερόστροφος εθνοκεντρισμός, ο οποίος μάλιστα ενσωμάτωνε κοινές, για μεγάλο τμήμα της ελληνικής Αριστεράς, «ιστορικές εμπειρίες, μυθολογίες και συλλογικές ψυχώσεις». ⁶⁷ Με τέτοιον τρόπο εδραιωμένος, ο δημόσιος λόγος του κόμματος απευθύνεται σε ένα κοινό με ανάλογα αντανακλαστικά, υιοθετώντας λαϊκιστικές εγκλήσεις, καλώντας τον «λαό» –ιδωμένο τώρα ως κοινότητα αντίστασης, πατριωτικής μνήμης και εθνικοαπελευθερωτικών αισθημάτων– σε άμεση κινητοποίηση και άμυνα ενάντια σε έξωθεν απειλές της εθνικής κυριαρχίας.

Είναι όμως κρίσιμο να σημειώσουμε και τις εσωτερικές αντινομίες αυτών των δύο ετερόκλητων εθνικο-λαϊκιστικών λόγων που συγκλίνουν. Παρατηρούμε λοιπόν ότι στην περίπτωση του ΚΚΕ η μετάσταση από έναν κυριαρχικά διεθνιστικό σε έναν πρωταρχικά εθνοκεντρικό λόγο δεν γίνεται χωρίς αντιφάσεις. Η παραδοσιακή κομμουνιστική ορολογία παραμένει, τώρα όμως δίπλα σε μια ηγεμονική ρητορική υπεράσπισης της εθνικής ανεξαρτησίας. Η «πάλη για τον σοσιαλισμό», η «άλλη κοινωνία», ο κομμουνισμός, η επανάσταση, ο διεθνισμός («προλεταριακός διεθνισμός», «διεθνιστική αλληλεγγύη») και ο αντιιμπεριαλισμός είναι λέξεις που οριοθετούν πάντοτε τα πλαίσια του κομματικού λόγου. Ωστόσο, στο κύριο σώμα του λόγου, αξιοποιούνται για να υποστηρίξουν εθνοκεντρικές αιχμές. Έτσι, αν και το κεντρικό στρατηγικό σύνθημα του κόμματος στη δεκαετία του 1990 είναι το «αντιιμπεριαλιστικό, αντιμονοπωλιακό, δημοκρατικό μέτωπο πάλης» ενάντια στον «κρατικομονοπωλιακό καπιταλισμό», ⁶⁸ ωστόσο η εξειδίκευσή του απολήγει πάντοτε σε ένα κάλεσμα προάσπισης των εθνικών κυριαρχικών δικαιωμάτων και της εθνικής αυτονομίας και ανεξαρτησίας. Το ΚΚΕ μοιάζει να κινείται πέραν των κλασικών πολιτικών προσδιορισμών του επαναστατικού κόμματος, πέραν του προτάγματος της εργατικής τάξης ως ιστορικό υποκείμενο. Έστω

67. Α. Στεργίου, «Ο λαϊκισμός στα εθνικά θέματα», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τχ. 12, άνοιξη 2004, σ. 132.

68. Βλ. ενδεικτικά τα ντοκουμέντα του 15ου συνεδρίου του ΚΚΕ και ιδίως την εισήγηση της Κ.Ε. του κόμματος, σ. 9-58. Πρβλ. επίσης τις θέσεις του ΚΚΕ και τις εισηγήσεις της Κ.Ε. του κόμματος για το 16ο και 17ο συνέδριό του.

και αν η κομμουνιστική Αριστερά μιλούσε πάντα στο όνομα του λαού, υπέτασσε ωστόσο τον λόγο της στην εργατική κληρονομιά. Στην περίπτωση του ΚΚΕ, ωστόσο, παρατηρούμε μια υποβάθμιση της ταξικής οπτικής, ώστε τελικά το κοινωνικό ζήτημα διπθείται πρωταρχικά στο φίλτρο του εθνικού, το κοινωνικό εθνικοποιείται, υπερπροσδιορίζεται από εθνικές και λαϊκιστικές αναγνώσεις του κόσμου. Έτσι εξηγείται και μια ορισμένη ολίσθηση από τα διεθνιστικά προτάγματα σε έναν λόγο εθνοκεντρικού κυριαρχισμού.

Επιπλέον, πλάι στις πολιτικές προτάσεις αναδύονται αιχμές με πολιτισμική συνδύλωση. Καθώς η ταυτισμένη με την αμερικανική καπιταλιστική μητρόπολη και τον παγκόσμιο ιμπεριαλισμό παγκοσμιοποίηση συνεπάγεται μια πολιτιστική τυποποίηση σε παγκόσμια κλίμακα, η αντίσταση στην οποία καλείται ο «λαός» αποκτά πολιτισμικές αποχρώσεις. Ξαναβρίσκουμε εδώ τα ίχνη ενός παλαιού, παραδοσιακού αριστερού αντιαμερικανισμού, άρρηκτα συνδεδεμένου με έναν προηγούμενο φιλοσοβιετισμό. Αυτός ο «ιδιότυπος» αντιαμερικανισμός φορτίστηκε πολιτικά αλλά και συναισθηματικά, ταύτισε την αμερικανική πολιτική με τις ΗΠΑ ως «έθνος, ιστορία, πολιτισμό και ιδέα»,⁶⁹ αποπλήγοντας σήμερα σε έναν υπερτροφικό πατριωτισμό συνδυασμένο με τη συνηγορία ενός εξιδανικευμένου ελληνικού λαϊκού πολιτισμού. Ενώπιον της «ισοπεδωτικής κουλτούρας» που προωθείται, η προάσπιση της εθνικής ανεξαρτησίας σημαίνει ταυτόχρονα και υπεράσπιση της εθνικής κουλτούρας, της ιδιαιτερότητας του, λαϊκού ιδίως, πολιτισμού και της διακριτής πολιτισμικής ταυτότητας της Ελλάδας. Η κεντρική πρόταση προάσπισης της εθνικής ανεξαρτησίας, σταθερά κάθε εθνικισμού, περνάει από τον δίαυλο της θεμελίωσης μιας εθνικής μοναδικότητας, η οποία όμως αναγκαστικά σχηματίζεται με όρους πολιτισμικούς, με μια διαφοριστική, διαφοροποιητική πρόσληψη της εθνικής κουλτούρας⁷⁰ έναντι άλλων εθνικών πολιτισμών. Έτσι, η αναδίπλωση στο εθνικό που προτείνει το ΚΚΕ έχει ήδη προσαρτήσει ίχνη ενός πολιτισμικά, εθνοτικά διαφορισμένου εθνικιστικού λόγου, του οποίου όμως προνομιακός εκφραστής είναι ήδη η ελληνική εκκλησία.

Αντίστροφα, η εκκλησία δανείζεται όρους και σχήματα από αυτόν τον αντιφαστικά εθνοκεντρικό αριστερόστροφο λόγο προκειμένου να υποστηρίξει το δικό της πρόγραμμα αμιγούς εθνοτικού εθνικισμού. Βλέπουμε, για παρά-

69. Σώτη Τριανταφύλλου, «Σημείωμα για τον αντιαμερικανισμό στην Ελλάδα», στο *Αντιαμερικανισμός: Οδηγίες Χρήσεως* [πρακτικά συνεδρίου, 26-27 Μαρτίου 1999], Πατάκας, Αθήνα 2002, σ. 18-19.

70. Βλ. σχετικά Παντελής Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία: πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, Κατάρτι, Αθήνα 1996, σ. 139-140.

δειγμα, τον αρχιεπίσκοπο να μιλάει για τον κίνδυνο «μετατροπής της χώρας σε προτεκτοράτο κάποιας υπερδύναμης»,⁷¹ για «εξαμερικανισμό των εθνών» ή για αντίσταση στον «αμερικανικό ιμπεριαλισμό»⁷² και στη «νέα τάξη πραγμάτων». Είναι σαφής η υιοθέτηση μιας συνθηματολογίας πιστωμένης στην πιο παραδοσιακή ριζοσπαστική Αριστερά (κυρίως, δηλαδή, στο ΚΚΕ) από τον δημόσιο λόγο της εκκλησίας, προκειμένου αυτή η τελευταία να απευθυνθεί στις μάζες και να στηρίξει τη δική της, ξεκάθαρα πολιτισμική, εκδοχή εθνοκεντρισμού.

Οι προηγούμενες διαπιστώσεις είναι ενδεικτικές της ποιότητας των συγκλίσεων που επισυμβαίνουν μεταξύ της εκκλησιαστικής παρέμβασης και ενός ορισμένου αριστερού λόγου στο έδαφος της επιστροφής στο εθνικό ζήτημα. Σε ένα πρώτο στάδιο συγκρότησης του επιχειρηματός μας, μπορούμε εδώ να προτείνουμε την ιδέα ότι, μέσα στη συνθήκη της παγκοσμιοποίησης του κόσμου μας, έχει συγκροτηθεί στην ελληνική πραγματικότητα ένα δημόσιο παράδειγμα ιδεολογικού λόγου και παρέμβασης που εκκινεί από την έκφραση της «εθniko-ελληνικής πολιτικο-πολιτισμικής “διαφοράς” ενισχύοντας διαπαρταξιακές και δι-ιδεολογικές ταυτίσεις».⁷³ Κλείνουμε με μια παρατήρηση στην οποία θα επανέλθουμε. Η επιστροφή στο έδαφος του εθνικού εναρμονίζεται απολύτως με μια προηγούμενη, διαχρονική ίσως, παράδοση της ελληνικής εκκλησίας, ενώ στην περίπτωση της κομμουνιστικής ελληνικής Αριστεράς αποκλίνει σαφώς από άλλοτε ιδεολογικές σταθερές του θεωρητικού της οπλοστασίου.

4. ΣΥΝΗΓΟΡΙΕΣ ΤΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ

Είδαμε μέχρι τώρα να μορφοποιείται ένας τόπος συνάντησης ετερόκλητων δυνάμεων. Στη συνέχεια θα επιχειρήσουμε να δείξουμε πώς αυτός ο λόγος εμπλουτίζεται και συμπληρώνεται από μια επανεπίνοηση και αξιοποίηση της παράδοσης και από μια απεύθυνση στο συναίσθημα, ως πρωτογενείς πηγές και ανεξάντλητα κοιτάσματα προ-πολιτικών ερεθισμάτων που μπορούν να εγκαινιάσουν συλλογικές ταυτίσεις και κινητοποιήσεις.

71. Χριστόδουλος, *Ο τέταρτος πυλώνας*, ό.π., σ. 36.

72. «Όσοι αντισταθούμε στη διάλυση των εθνικών ταυτοτήτων και γλωσσών, θα αντισταθούμε [...] στον αμερικανικό ιμπεριαλισμό», Χριστόδουλος, ομιλία στη συνάντηση των Αθηνών 1999, 1.1.1999.

73. Α. Πανταζόπουλος, *Η Δημοκρατία της συγκίνησης*, Πόλις, Αθήνα 2002, σ. 148.

Συνηγορία της ελληνοχριστιανικής παράδοσης

Στην περίπτωση της Εκκλησίας της Ελλάδας, η από μέρους της υπεράσπιση της «ελληνορθόδοξης» παράδοσης έχει στόχο να την ανασκευάσει και να την προσαρμόσει, ώστε να διασωθεί η εγκυρότητά της έναντι των απειλών που έρχονται από το νέο κοσμοπολιτικό περιβάλλον. Τα συγκροτητικά στοιχεία αυτής της παράδοσης προσδιορίζονται με σαφήνεια και ευκολία: «Αυτή είναι λοιπόν η παράδοσή μας: είμαστε ένας λαός που ταυτοτικά του στοιχεία έχει την κοινή πίστη, την κοινή γλώσσα και την κοινή παιδεία».⁷⁴ Αυτή η παράδοση είναι που κατασκευάζει την κοινότητα του ελληνορθόδοξου γένους, αυτή διασφαλίζει την ιδιαιτερότητά του, την «ιδιοπροσωπία» του, χτίζει τη φαντασική ενότητα του έθνους των πιστών στη βάση της διάκρισης φίλου-εχθρού,⁷⁵ απέναντι σε ένα υπαρξιακά διαφορετικό Άλλο.

Αυτή η παράδοση, η καταγωγική κοινότητα είναι που απειλείται σήμερα από «την ιστορία, από τις εξελίξεις», συνώνυμα εδώ των δυτικογενών προταγμάτων του Διαφωτισμού, μια οξυμένη μορφή των οποίων θεωρείται ότι εισκομίζει η παγκοσμιοποίηση. Ο «ορθολογισμός και ο ευδαιμονισμός» που κυριαρχούν «επί αιώνες... στις καρδιές των χριστιανών της Ευρώπης»,⁷⁶ οι «ακραίες αρχές του ορθού λόγου», εξακτινώνονται σε έννοιες όπως «η εξωστρέφεια, η πλεονεξία, ο καταναλωτισμός, η ευμάρεια»⁷⁷ και αποχαλινωμένες καθιστούν την εποχή μας μονόδρομα «τεχνοκρατική, οικονομική, συντεχνιακή, μαζική». Μέσα σε αυτή τη δυσοίωνη εξιστόρηση της εποχής κρινόμαστε όλοι, αφού «αρχίσαμε να βάζουμε ως πρώτη προτεραιότητα την “αύξηση του κατά κεφαλήν εισοδήματος” ωσάν και η ζωή μας να ήταν μια συνισταμένη αριθμών, λογαρίθμων, τιμαρίθμων και παραγωγής».⁷⁸

Η ήδη οικεία έννοια της «νέας τάξης πραγμάτων» επανέρχεται ως σύμβολο απόρριψης «κάθε αυθεντίας [και] των καθιερωμένων θεσμών, [ως] αποθέωση των δικαιωμάτων σε βάρος των υποχρεώσεων, [ως] μηχανοποίηση της ζωής μέσω της ηλεκτρονικής τεχνολογίας».⁷⁹ Αυτή η πυκνή διατύπωση,

74. Χριστόδουλος, ομιλία στη Ναυτιλιακή Λέσχη Πειραιώς, 19.6.2001.

75. Έχει ενδιαφέρον η καρλομιτανής έμπνευσης διατύπωση του αρχιεπισκόπου σε ομιλία του με τίτλο «Πόνος πατρίδος» στις 4.8.2001: «Στο τραπέζι της οικογένειας [...] μαθαίνουμε αιώνες τώρα ποιοι είναι οι ξένοι και ποιοι οι δικοί μας».

76. Χριστόδουλος, συνέντευξη στην εφημερίδα *Ταυτότητα*, 1.1.2001.

77. Χριστόδουλος, ομιλία «Παγκοσμιοποίηση: Νέοι ορίζοντες ή απόλεια προσανατολισμού», 29.5.2001.

78. Χριστόδουλος, *Από χόμα και ουρανό*, ό.π., σ. 79.

79. Στο ίδιο, σ. 202.

υπόμνηση της αποσάθρωσης των βεβαιωτήτων που επιφέρει η «νέα τάξη», υπονοεί μια κριτική στη δυτικογενή ιδέα των δικαιωμάτων του ατόμου, εισάγοντας έτσι μια πρόσθετη βαθμίδα συνηγορίας της παράδοσης. Πρόκειται για μια καταγγελία των διαδικασιών εξατομίκευσης. Καταγγέλλεται η «ισοπέδωση των πάντων μέσα από τον ατομικισμό»,⁸⁰ ο μαρξισμός που «ισοπέδωσε το πρόσωπο» και ο καπιταλισμός που «το μεταποίησε σε ατομισμό». Το «πρόσωπο», η εννοιολογική μονάδα της διακρυγμένης «ιδιοπροσωπίας» που υπερασπίζεται η εκκλησία, εμφανίζεται να συντρίβεται στις μυλόπετρες της «υποταγής του στην εξουσία, της υποδούλωσής του στην ηλεκτρονική τεχνολογία».⁸¹

Ταυτόχρονα, αυτό το σύμπλεγμα Διαφωτισμού, ορθολογισμού, τεχνοκρατίας και ατομικισμού εμφανίζεται χρεοκοπημένο, να «εξαντλεί τα όρια του», καθώς στην Ευρώπη «ο νους θριαμβεύει και η καρδιά λιμοκτονεί». Αυτόν τον σήμερα εντατικά εξορθολογισμένο και απομαγευμένο κόσμο η εκκλησία τον χαρακτηρίζει «παράλογο». Αυτόν τον κόσμο που πάσχει από έλλειμμα «νόηματος»⁸² υπόσχεται να ανανοηματοδοτήσει ο εκκλησιαστικός λόγος, διεκδικώντας για τον εαυτό του την ποιότητα ενός άλλου (όντως ορθού) λόγου, επανεισάγοντας το συναίσθημα, την «ελπίδα και την πίστη», τελικά «μια καρδιά και μια ψυχή» που διαπιστώνεται ότι χρειάζεται η Ευρώπη σήμερα.⁸³ Η εκκλησία υπόσχεται να επαναφέρει απωθημένες ως τώρα αξίες, μια «άλλη διάσταση της ζωής, την πνευματική, που μιλάει στις καρδιές». Πρόκειται για αξίες συναισθηματικής, θυμικής ποιότητας, συγκινησιακά αποθέματα και αισθαντικότητα, στοιχεία μυστικά και μυστικοποιημένα, κρυμμένα στα συνειδησιακά βάθη της ανθρώπινης ψυχής. Εννοείται ότι πρόκειται πρωταρχικά για μια γνήσια «ελληνική» ψυχή και το ορθόδοξο εκκλησιαστικό φρόνημα ως το «θεμελιώδες ψυχογραφικό στοιχείο»⁸⁴ της. Ψυχή ριζωμένη σε μια «φυσική και ιστορική» κοινότητα, σε μια ιδιαίτερη και μοναδική παράδοση που επιτρέπει στους Έλληνες –ακριβέστερα στους ελληνορθόδοξους– να επαναμαγεύσουν, με μια μυστική τέχνη που υποτίθεται ότι γενετικά κατέχουν, τον κόσμο (τους).

80. Χριστόδουλος, *Η Ευρώπη των αξιών*, ό.π., σ. 41.

81. Χριστόδουλος, *Ο τέταρτος πυλώνας*, ό.π., σ. 51.

82. «Η ζωή χωρίς τον Χριστό είναι χωρίς νόημα», στο Χριστόδουλος, *Από χάρμα και ουρανό*, ό.π., σ. 203.

83. Ανακοίνωση του συνεδρίου της Εκκλησίας της Ελλάδας, 4-6.5.2003.

84. Γεώργιος Μεταλληνός, «Ορθοδοξία και νεοελληνική ταυτότητα», ομιλία στο λαϊκό Πανεπιστήμιο της Εκκλησίας της Ελλάδας, 14.1.2004.

Ξανακάνοντας την επανάσταση μαγική

Το ΚΚΕ έχει μια διαφορετική παράδοση να υπερασπίσει, να ανακαινίσει, να προβάλλει. Μια παράδοση που συνδυάζει κλασικά προτάγματα μιας ορισμένης κομμουνιστικής κοσμοθεωρίας (διεθνιστική αλληλεγγύη, αντιιμπεριαλισμός) με αποχρώσεις πατριωτισμού, εθνικής ανεξαρτησίας αλλά και με στερεοτυπικά αντανακλαστικά όπως ο αντιαμερικανισμός. Αυτή ακριβώς την παράδοση έρχεται να επικυρώσει ξανά στη σημερινή συγκυρία, ταυτόχρονα με την επεξεργασία μιας γραμμής ολοκληρωτικής «ρήξης και σύγκρουσης με ό,τι σήμερα αντιπροσωπεύει η παγκοσμιοποίηση».⁸⁵

Παρά τις αναταράξεις που προκάλεσε η υποχώρηση του διπολικού κόσμου, το ΚΚΕ δηλώνει ότι, μετά το 1991, «κράτησε τη συνέχειά του»,⁸⁶ υπερασπίστηκε τη διαχρονική σταθερότητα των θέσεών του. Η κατηγορία της μη προσαρμογής στα νέα δεδομένα αντιστρέφεται σε περιφανή επιβεβαίωση μιας επώδυνης αλλά επιτυχούς ιδεολογικής συνέπειας, καθώς το κόμμα δεν ενέδωσε στον κίνδυνο «να υποκλιθούμε στις δυσκολίες, να γίνουμε όπως μας έλεγαν περισσότερο μοντέρνοι».⁸⁷ Το κόμμα σεμνύνεται ότι προσαπίστηκε μια θεωρητική και ιδεολογική αρματωσιά απαρασάλευτη, εκπηγάζουσα από «την ιστορία του κόμματος, τις παραδόσεις του τις αγωνιστικές».⁸⁸

Δεν πρόκειται, όμως, μόνο για την εσωτερική συνέπεια του κομματικού οργανισμού, αλλά και για μια εξίσου συνεπή παρακολούθηση και ευθυγράμμιση από μέρους του με ανάλογες αντιστασιακές παραδόσεις που θεωρείται ότι διατρέχουν την ιστορία και τον λαό της χώρας συνολικά. Ο λόγος του ΚΚΕ αναπαράγει έτσι την κατασκευή μιας παράδοσης πατριωτισμού και προάσπισης της εθνικής ανεξαρτησίας που αποδίδεται στον ελληνικό λαό ως κοινότητα αντίστασης, με την οποία μάλιστα το ΚΚΕ, «κόμμα βαθιά πατριωτικό», συνδέεται οργανικά, ως «ο γνήσιος και αντάξιος κληρονόμος των εθνικών, δημοκρατικών και επαναστατικών παραδόσεων του ελληνικού λαού».⁸⁹ Το ΚΚΕ, αυτοκατανοούμενο ως ο διαχρονικός σύνδεσμος ανάμεσα στην «πάλη για τον σοσιαλισμό» και την «πάλη για εθνική ανεξαρτησία»,⁹⁰ διεκδι-

85. Τοποθέτηση της γ.γ. του ΚΚΕ στη συνεδρίαση της ομάδας της Ευρωπαϊκής Ενωτικής Αριστεράς, *Ριζοσπάστης*, 12.4.1998.

86. Συνέντευξη τύπου της γ.γ. του ΚΚΕ για τις Θέσεις του 17ου συνεδρίου, *Ριζοσπάστης*, 18.10.2004.

87. Στο ίδιο.

88. Στο ίδιο.

89. *15ο συνέδριο ΚΚΕ*, Πρόγραμμα, σ. 103.

90. Στο ίδιο, σ. 104 κ.ε.

κεί έναν πάγιο ρόλο αυθεντικού εκπροσώπου του «λαού», με όρους διατήρησης κεκτημένων, όπως «το δικαίωμα [του λαού] να αποφασίζει για το μέλλον του»,⁹¹ ή αναπαραγωγής σταθερών αντανακλαστικών κοσμοαντιλήψεων μέρους του ελληνικού λαού.

Το νόημα αυτής της παράδοσης αναδιπλασιάζεται, καθώς στον δημόσιο λόγο του ΚΚΕ η παγκοσμιοποίηση δεν συναρτάται μόνο με μια γενικευμένη επέλαση των «ιμπεριαλιστικών κέντρων»⁹² και απειλή για την εθνική ανεξαρτησία αλλά και με μια «κρίση των αξιών», με μια «ισοπέδωση» και «εμπορευματοποίηση της γνώσης και του πολιτισμού» γενικά και των επιμέρους εθνικών πολιτισμών ειδικότερα, που «έντονα στιγματίζει τη σύγχρονη καπιταλιστική κοινωνία».⁹³ Κατά συνέπεια, ο ελληνικός λαός, οπλισμένος με τις «εθνικές» και «επαναστατικές» του παραδόσεις, καλείται να συμπήξει μια εστία αντίστασης «στη διάβρωση, στον κοσμοπολιτισμό και τον ελιτισμό του ιμπεριαλισμού», καλείται σε μια πολιτισμικών αποχρώσεων αντίπραξη με στόχο την «πολιτιστική προσέγγιση των λαών και των πολιτισμών τους».⁹⁴ Υπονοείται εδώ η αναγκαιότητα διάσωσης της διαφορετικότητας και της ιδιοσυστασίας των ιδιαίτερων εθνικών παραδόσεων των αλληλέγγυων λαών ως αντιστασιακό διάβημα απέναντι στον εκουγχρονιστικό κοσμοπολιτισμό που πιστώνεται στο κεφάλαιο.

Τέλος, είναι κρίσιμο ότι αυτή η απεύθυνση στις μάζες γίνεται με μια συνδυασμένη επίκληση κλασικών όρων μιας πολιτικής κομμουνιστικής ορολογίας (όπως «αντιιμπεριαλιστικός, αντιμονοπωλιακός αγώνας») αλλά και όρων που εκφεύγουν του πολιτικού πεδίου, στοχεύοντας στη συγκινησιακή, άμεση και αδιαμεσολάβητη κινητοποίηση. Μάλιστα, οι εκκλήσεις της δεύτερης κατηγορίας αποκτούν μια συνεχώς εντεινόμενη πυκνότητα στον δημόσιο κομματικό λόγο. «Ό,τι συγκινεί τον λαό μας» και «θα ξεκινάμε από αυτό που βλέπει και νιώθει ο λαός».⁹⁵ Οι παραπάνω ενδεικτικές αλλά υποδειγματικές διατυπώσεις είναι δηλωτικές μιας συχνά επανερχόμενης ειδικής τάσης απεύθυνσης στο συλλογικό θυμικό. Μια προσπάθεια έξαψης των συναισθηματικών παρακαταθηκών, ως στρατηγική ενεργοποίησης αμυντικών θυλάκων αντίστασης και επανεπικύρωσης παραδοσιακών βεβαιοτήτων, σε έναν κόσμο που μοιάζει όλο και πιο ανοίκειος, όλο και πιο εχθρικός σε ορισμένες μέχρι

91. Στο ίδιο, Εισήγηση της ΚΕ, σ. 17.

92. Βλ. Εισηγήσεις για το 17ο Συνέδριο του ΚΚΕ.

93. 15ο Συνέδριο ΚΚΕ, Πρόγραμμα, σ. 107.

94. Στο ίδιο, σ. 169.

95. Στο ίδιο, Εισηγητική ομιλία της γ.γ. του κόμματος, Αλέκας Παπαρήγα, σ. 89 κ.ε.

πρόσφατα αναμφισβήτητα ισχύουσες κοσμοαντιλήψεις και αυτοεικόνες της Αριστεράς.

5. ΔΕΥΤΕΡΗ ΘΕΣΗ: ΣΤΟ ΝΕΦΕΛΩΜΑ ΤΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ

Παρακολουθώντας περαιτέρω την ανάπτυξη του εθνικο-λαϊκιστικού εγχειρήματος που εξετάζουμε, διασαφνίζονται οι εκβολές του σε ένα άλλο εννοιολογικό τοπίο, με το οποίο διασυνδέεται περίπου αναγκαστικά. Πρόκειται για τη σκηνογραφία ενός μυθοποιημένου παρελθόντος, ενός θύλακα ασφάλειας, ενός πλέγματος γαλήνιας συνέχειας. Μιλάμε βεβαίως για την παράδοση.

Ο Μιχάλης Ψημίτης, ακολουθώντας τις επεξεργασίες του Anthony Giddens, υποδεικνύει την ιδέα ότι η παράδοση «απέδειξε ότι έχει μια συμβιωτική σχέση με τη νεωτερικότητα»,⁹⁶ καθώς ο νεωτερικός εκουγχερονισμός περιορίστηκε στους δημόσιους θεσμούς, αφήνοντας σχεδόν άθικτους κρίσιμους ζωτικούς κοινωνικούς χώρους. Χρήσιμη διαπίστωση, που εμπλουτίζεται αν διασταυρωθεί με την πρόταση του Ulrich Beck, για τον οποίο η νεωτερικότητα ισοδυναμεί με «αμφιβολία, απόφαση, δικαιολόγηση, υπολογισμό» ενώ το συμφύές αντικαθρέφτισμά της, που γεννιέται και εξελίσσεται μαζί και παράλληλα με αυτήν, δηλαδή η αντινεωτερικότητα, ομοιοκαταληκτεί με την «κατασκευασμένη έλλειψη αμφιβολίας».⁹⁷ Αυτή η γραμμή ανάλυσης υποδεικνύει τη θέση ότι η αντινεωτερικότητα αναλαμβάνει να επανιεροποιήσει, να θέσει πέραν διερώτησης, περίπου στον χώρο του ταμπού, έννοιες που η νεωτερικότητα απονομιμοποιεί μέσω της απομυθοποίησης: πρωταρχικά το έθνος, την ταυτότητα του «εμείς», τη διατήρηση της παράδοσης. Σήμερα επομένως, σε ένα παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον που σείεται μετασχηματιζόμενο, πλήρες βεβαιοτήτων που καταρρίπτονται, ερμηνευτικών σχημάτων και ταυτοτήτων που εκρήγνυνται σε θραύσματα, η (επαν)επινόηση μιας παράδοσης φαντάζει ελκυστική έξοδος, ως κατασκευή ενός κλειστού χώρου εξακολουθητικής και ευσταθούς νηνεμίας, απρόσβλητης από κάθε αμφισβήτηση. Πρόκειται τελικά για μια απόπειρα νοηματοδότησης ενός θρυμματισμένου κόσμου.

Ένα προσφερόμενο ιδεολογικό σχήμα ερμηνείας του κόσμου και της θέσης των υποκειμένων μέσα σε αυτόν είναι η κατασκευασμένη παράδοση, μια παράδοση που εμβαπτίζεται στα ακύμαντα νερά του ιερού. Πρόκειται για έναν δίαυλο μέσω του οποίου εκτυλίσσονται οι σημερινές μορφές του εθνικι-

96. Μ. Ψημίτης, «L'action collective...», ό.π.

97. Βλ. U. Beck, *Η επινόηση του πολιτικού*, ό.π., σ. 140 κ.ε.

σμού. Η παραδοσιοκρατική στροφή, είναι μια παρούσα σήμερα αντινεωτερι-κή τάση, το υπόστρωμα επί του οποίου αναπτύσσεται ο εθνικισμός ως από-πειρα «να συνδεθεί η συγκλονιζόμενη από ραγδαίες ανακατατάξεις [σ.σ.: που προκαλεί ο εκουγχρονισμός] κοινωνία με το παρελθόν της»⁹⁸ και να α-νασυγκροτηθούν σε ένα παραδοσιακού τύπου δίκτυο ασφάλειας οι κοινωνι-κοί δεσμοί που διαρρηγνύονται με τη σύμφυτη στον εκουγχρονισμό εξατο-μίκευση.

Πρόκειται για στοιχεία που εμφανώς ανακύπτουν στον δημόσιο λόγο εκ-κλοσίας και ΚΚΕ. Πανταχού παρούσα, μια υποτιθέμενα εξακριβωμένη «λαϊ-κή» παράδοση, με θρησκευτικό είτε αγωνιστικό πρόσημο, αναμφίλεκτη ω-στόσο, εμφανίζεται ως οδοδείκτης της δράσης των συγχρόνων απέναντι στις νεωτεριστικές παγκοσμιοποιητικές τάσεις που απειλούν κεκτημένες βεβαιότη-τες. Μπορούμε, ωστόσο, να διακρίνουμε με ισόβαθμη ευκρίνεια το υποστυ-λώμα της παραδοσιολογικής αναπόλησης, που δεν είναι άλλο από μια απεύ-θυνση στα συναισθηματικά αντανακλαστικά. Πράγματι, αν τα εκουγχροني-στικά παγκοσμιοποιητικά διαβήματα επικαλούνται ως νομιμοποιητικά τους στοιχεία τη λογική, τον λόγο και την αιτία, η αντινεωτερική υπό κατασκευή παράδοση «παίζει τον σκοπό των εγκατελειμένων και παραμελημένων συναι-σθημάτων: του μίσους, της αγάπης, του φόβου, της καχυποψίας...».⁹⁹ Αν ο κόσμος απομαγεύεται και χάνει το νόημά του, το νόημα που είχαμε συνθη-σει να έχει, τότε η τεχνική ανανοηματοδότησής του περνάει μέσα από την ε-παναμάγευση, μέσα από την κατασκευή μαγικών τόπων ευστάθειας, όπως η παράδοση. Και είναι σαφές ότι η πιο καταλυτική μαγεία είναι συναισθηματι-κής τάξης. Σε αυτή τη μαγεία καλούνται να συμμετάσχουν τα άτομα, βιώνον-τας το απωθημένο συναίσθημα. Η συμμετοχή τους όμως δεν θα ασκείται πια στον στίβο του πολιτικού, αλλά θα παίζεται με όρους άμεσης και αδιαμε-σολάβητης συγκινησιακής κινητοποίησης, με ερεθίσματα του θυμικού.

Τα όρια του εκουγχρονιστικού εγχειρήματος: ένας κοινός αντίπαλος

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να διερωτηθούμε, με νεωτερικό τρόπο, σε τι ο-φείλεται η υπεραναπλήρωση του πολιτικού από το συναισθηματικό. Η αγά-πη και το μίσος επικαθορίζουν την πολιτικότητα, γιατί όμως; Προτείνουμε μια αντίστροφη ανάγνωση του ζητήματος, η οποία εκκινεί από την αυτοπα-ρουσίαση των εκουγχρονιστικών εγχειρημάτων που συνδέονται με τις πα-

98. Π. Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία*, ό.π., σ. 197-198.

99. U. Beck, *Η επινόηση του πολιτικού*, ό.π., σ. 145.

γκοσμιοποικτικές διαδικασίες και εξειδικεύονται σε πολιτικά προγράμματα όπως η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση αλλά και το εκουγχρονιστικό πλάνο στην ελληνική περίπτωση, ειδικότερα της περιόδου διακυβέρνησης της χώρας από το με επικεφαλής τον Κ. Σημίτη ΠΑΣΟΚ (1995-2004). Πρόκειται για μεταρρυθμιστικά προγράμματα που διεκδικούν τη νομιμοποίησή τους διακηρύσσοντας την προσήλωσή τους σε έναν εξορθολογιστικό κοινωνικό μετασχηματισμό. Ωστόσο, η απροϊόθητη αποδοχή των σχετικών αυτοσυστάσεων οδηγεί στην αυτοματική υπαγωγή τέτοιων προταγμάτων σε έναν νεωτεριστικό, εκουγχρονιστικό, προοδευτικό πόλο ενώ εξίσου μηχανιστικά κατατάσσει τις κοινωνικές αντιστάσεις στον πόλο της παράδοσης, του αντιδραστικού αναχρονισμού.

Ένα τέτοιο αντιθετικό σχήμα, που εκτείνεται στην ελληνική περίπτωση, είναι η αναλυτική γραμμή του «πολιτισμικού δυϊσμού». ¹⁰⁰ Η ελληνική κοινωνία, έχοντας την εμπειρία μιας καθυστερημένης σε σχέση με τη Δύση ανάπτυξης, περιγράφεται διειόμενη από μια «συνεχή και διάχυτη διαίρεση μεταξύ δύο ανταγωνιστικών τύπων πολιτικής κουλτούρας: μία παραδοσιακή προσανατολισμένη, “ιθαγενούς” τύπου, εσωστρεφή και εχθρική προς τα ιδεώδη του Διαφωτισμού και τους δυτικούς θεσμούς και έναν “εκουγχρονιστικό” τύπο». ¹⁰¹ Αυτό το ερμηνευτικό σχήμα, χρήσιμο για την ως τώρα ανάλυσή μας, δεν πρέπει ωστόσο να απολυτοποιείται. Είναι μάλλον αναγκαία μια σχετικοποίηση, προκειμένου να αποφύγουμε την απλουστευτική ολίσθηση σε αναλυτικά δίπολα –όπως πρόοδος-καθυτέρηση– και να ενσωματώσουμε στην οπτική μας κρίσιμες αποχρώσεις και επιμέρους γενεσιουργές αιτίες της επιστροφής της παράδοσης.

Κατά συνέπεια, το προηγούμενο αντιθετικό σχήμα είναι δυνατόν να αναδιατυπωθεί ως εξής: στο ένα άκρο του βρίσκεται ένα κυρίαρχο διεθνικό, και στην περίπτωση της Ελλάδας κυβερνητικό, εγχέιρημα που διεκδικεί αποφασιστικά όσο και «αλαζονικά» να χριστεί φορέας μιας αδιάλλακτης «εκ των άνω» ορθολογικότητας, πρωτευόντως οικονομικής και τεχνοκρατικής, ¹⁰² η ο-

100. Πρβλ. τις επεξεργασίες του Ν. Διαμαντούρου – ενδεικτικά το *Οι απαρχές της συγκρότησης σύγχρονου κράτους στην Ελλάδα, 1821-1828*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2002.

101. Ν. Μουζέλης, *Ο Εθνικισμός στην ύστερη ανάπτυξη, 8 κείμενα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1994, αναφέρεται στο Γιάννης Stavrakakis, «Religion and populism: Reflections on the “politicized” discourse of the Greek Church», Discussion paper no 7, The Hellenic Observatory, The European Institute, LSE, Μάιος 2002.

102. Ο Α. Λιάκος αναφέρεται με ανάλογο τρόπο στην ατελή απόπειρα εκουγχρονισμού της ελληνικής κοινωνίας στη δεκαετία του 1980, επισημαίνοντας τα ίδια συμπτώματα: Έτσι, στις αρχές του 1990 «η αντικατάσταση του λόγου περί αποτυχημένης κοινωνίας από τον λόγο

ποία όμως, ως τέτοια, αγγίζει τα όρια της εργαλειακότητας.¹⁰³ Προβαλλόμενη ως επείγουσα και μονοδρομική, η διακηρυγμένη ορθολογικότητα αρνείται να συνδιαλλαγεί με το κοινό στο οποίο απευθύνεται, μεγάλο μέρος του οποίου, όμως, συσπειρώνεται στο άλλο άκρο του σχήματος. Εκεί είναι που εντοπίζεται μια διπλή κίνηση: μια «αμυντική κινητοποίηση ξεπερασμένων κοινωνικών και πολιτισμικών κοινοτήτων» αλλά ταυτόχρονα και μια «συλλογική στάση του υποκειμένου που αρνείται την απόλυτη ταύτιση της νεωτερικότητας με τον εξορθολογισμό».¹⁰⁴ Ένας εργαλειακά εξορθολογισμένος κόσμος αδυνατεί να νοηματοδοτήσει συλλογικές, ατομικές και διαπροσωπικές στάσεις. Εξάλλου, είναι ιστορικά διαπιστωμένο ότι η ορθολογική απομάγευση δεν έκανε αυτομάτως τον κόσμο λιγότερο παράλογο.

Σήμερα μάλιστα, μπορούμε να διαπιστώσουμε, ακολουθώντας για παράδειγμα την Dominique Schnapper, ότι η ανάδυση μιας «παραγωγικής-πδονιστικής» λογικής, ηγεμονικής στον πολιτικό σχεδιασμό, αποπροσανατολίζει και αποδυναμώνει το πολιτικό σχέδιο που βρίσκεται στα θεμέλια των νεωτερικών κρατικο-εθνικών κοινωνιών, σχέδιο ιδρυτικό του πολιτικού και κοινωνικού δεσμού. Μια αποπολιτικοποιημένη (και αποπολιτικοποιούσα) εκδοχή εκσυγχρονιστικής ορθολογικότητας αδυνατεί να παράγει νόημα ή να μετασχηματίσει τους κοινωνικούς δεσμούς, οδηγώντας μοιραία στη σύμπτυξη συγκινησιακών κοινοτήτων αντίδρασης και αποδεικνύοντας ότι όχι μόνο δεν είναι ασύμβατη με τάσεις παλινδρόμησης σε εθνοτικά και θρησκευτικά πάθη αλλά μπορεί ακόμη να τις ευνοεί.¹⁰⁵ Σε μια άλλη ορολογία, αυτή της Margaret Canovan,¹⁰⁶ η απομάγευση της πολιτικής ευνοεί μια επικυριαρχία της «πραγματιστικής όψης της δημοκρατίας» σε βάρος της «λυτρωτικής» όψης, της ριζικής σωτηριολογικής πίστης στην άμεση, αυθόρμητη θερμή της λαϊκής δράσης. Η λυτρωτική όψη, αναπόσπαστο διαλεκτικό συμπλήρωμα της πραγματιστικής διάστασης της νεωτερικής δημοκρατίας, εξόριστη επαναπατρίζεται αναπόφευκτα μέσα από τους διαύλους μιας πολιτικής των παθών.

Στην ελληνική περίπτωση, το αίσθημα αποξένωσης μεγάλου μέρους του

περί τριοχιλιετούς έθνους δεν μπορούσε να γίνει δεκτή παρά με ανακούφιση [...] [καθώς] ο εκσυγχρονισμός έγινε αντιληπτός ως έννοια οικονομική και τεχνοκρατική, όχι όμως και ως εκσυγχρονισμός αξιών». Στο *Ο Ιανός του εθνικισμού*, ό.π., σ. 27, 103. Βλ. Α. Πανταζόπουλος, *Η δημοκρατία της συγκίνησης*, ό.π., σ. 135.

104. Μ. Ψημίτης, «L'action collective...», ό.π.

105. Βλ. σχετικά Dominique Schnapper, *Η κοινωνία των πολιτών*, ό.π., σ. 271-291

106. Margaret Canovan, «Trust the people! Populism and the two faces of democracy», *Political Studies*, τόμ. XLVII, 1999, σ. 9-16.

πληθυσμού της χώρας από το συγκεκριμένο εκουγχρονιστικό εγχείρημα, ανέδειξε την ελλειμματικότητα του τελευταίου, την αδυναμία του να ενσωματώσει κριτικά τα κοινωνικά αιτήματα και να διαπαιδαγωγήσει πολιτικά το ακροατήριό του μέσα στις νέες συνθήκες παγκοσμιοότητας. Αυτός είναι ένας κρίσιμος λόγος που έστρεψε το κοινό σε αλλού είδους πολιτικές-πολιτισμικές προτάσεις, όπως αυτές του εκκλησιαστικού λόγου του αρχιεπισκόπου ή του αντιστασιακού λόγου μιας κομμουνιστικής Αριστεράς. Προτάσεις οι οποίες, μέσα από το καταλυτικό φίλτρο της αναδίπλωσης στο εθνικό-εθνοτικό, στην παράδοση και στο συναίσθημα, ενσωματώνουν συλλογικούς προβληματισμούς και ανασφάλειες που αναφύονται στο συγκαιρινό αποσταθεροποιημένο κλίμα ως αίτημα ανανομηματοδότησης του κόσμου. Καθώς όμως, για να θυμηθούμε άλλη μια φορά τον Beck, η αντιστετικότητα κατασκευάζεται με νεωτερικά υλικά, οι παραπάνω προτάσεις εξόδου προς μια επανεύρεση του νοήματος θα αυτοπροβάλλονται ως ταυτόχρονα «και παραδοσιακές και σύγχρονες».¹⁰⁷

Για να επανέλθουμε στο συγκεκριμένο παράδειγμά μας, η Εκκλησία της Ελλάδας διαχωρίζει τη θέση της από το κυρίαρχο εκουγχρονιστικό εγχείρημα. Βέβαια, διαπλεγμένη αδιαχώριστα με το ελληνικό κράτος, η αυτοκέφαλη ελληνική εκκλησία λειτουργήσε και λειτουργεί «όχι μόνο ως κρατικά θεμελιωμένος θεσμός αλλά και ως ιδεολογικός νομιμοποιητικός μηχανισμός του κράτους».¹⁰⁸ Εκδιπλώνει λοιπόν στη ρητορική της μια καταγγελία του «κακώς νοούμενου», του «δήθεν εκουγχρονισμού», καθώς και μια κριτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης, διευκρινίζοντας πάντοτε ότι θεωρεί την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, με τους όρους που συντελείται, όχι ριζικά «λάθος» αλλά «επικίνδυνη».¹⁰⁹ Ταυτόχρονα, η εκκλησία διεκδικεί για τον εαυτό της τον ρόλο του εκφραστή ενός άλλης ποιότητας «εκουγχρονισμού» και μιας γνήσιας «προόδου» αφού «το πνεύμα της Ορθοδοξίας είναι ανανεωτικό, εκουγχρονιστικό, καινοποιοτικό».¹¹⁰ Διακηρύσσει το «άνοιγμα της εκκλησίας στον κόσμο», τον «επαναπροσδιορισμό των στόχων» της, τον «εκουγχρονισμό της εικόνας [της] προς τα έξω», την απέκδυση της «στατικότητας».¹¹¹ Την ίδια

107. Βλ. Α. Πανταζόπουλος, *Διαφοριστικός λαϊκισμός*, ό.π., σ. 885, 895.

108. Ν. Chrysoloras, «Religion and nationalism», ό.π., σ. 8.

109. Βλ. Χριστόδουλος, *Ο τέταρτος πυλώνας*, ό.π., σ. 32 και 46, και «Europa Nostra», ομιλία στο Πανεπιστήμιο της Κραϊόβα, 1.6.2003.

110. Χριστόδουλος, «Λόγος και ρίζες της Ορθοδοξίας στην Ε.Ε.», λόγος στην Πνύκα, 29.6.2000.

111. Χριστόδουλος, *Από χάρμα και ουρανό*, ό.π., σ. 256 κ.ε.

στιγμή, ενσωματώνει στο ρεπερτόριό της μια θεματολογία τυπική των θεσμών στους οποίους αντιτίθεται, κάνοντας λόγο για ανεργία, ξενοφοβία αλλά και «κοινωνία διαλόγου», «προστασία του φυσικού περιβάλλοντος», «αειφόρο ανάπτυξη», «ίσες ευκαιρίες», «πρόσβαση στην απασχόληση».¹¹² Είναι σαφές ότι η εκκλησία εισδύει με εκουγχρονησιμένη εικόνα και θεματικό ρεπερτόριο στο πεδίο της σύγκρουσης για να διαχειριστεί σημερινά αιτήματα και να διαπραγματευθεί τους όρους κυριαρχίας του δικού της ιδεολογικού οπλοστασίου, δηλαδή την πολιτισμική, εθνοτική διαφορά και τη θρησκευτικής απόχρωσης παραδοσιοκρατία, μέσα στο ίδιο το έδαφος των νεωτεριστικών εξελίξεων.

Με ανάλογο τρόπο ενεργεί το ΚΚΕ, προσαρμόζοντας την παραδοσιοκρατική πατριωτική επιστροφή που αρθρώνει στα πλαίσια του σύγχρονου διάλογου. Εδώ, βέβαια, διαδηλώνεται μια κάθετη ρήξη με την «επικίνδυνη» κυβέρνηση, με την «ντόπια και ξένη πλουτοκρατία», με τις «ιμπεριαλιστικές ενώσεις όπως NATO και Ε.Ε.» και «με ό,τι σήμερα αντιπροσωπεύει η παγκοσμιοποίηση». Ωστόσο, η απαξίωση των «μοντέρνων» τάσεων του «εκουγχρονησμού» και της «καπιταλιστικής ενσωμάτωσης» συνδυάζεται με τη διακοίνωση ενός διαφορετικού «ρεαλισμού»,¹¹³ ενώ στην «κρίση των αξιών» της σύγχρονης καπιταλιστικής κοινωνίας αντιπαρά τίθεται η «αντίσταση στη διάβρωση».¹¹⁴ Το κόμμα αυτοπαρουσιάζεται ως ο προνομιακός εκφραστής των αναζητήσεων του «λαού», φέρων οργανισμός μιας «γνήσιας», «βαθιάς» πατριδοφιλίας και των «αυθεντικών» δημοκρατικών και «προοδευτικών» παραδόσεων του ελληνικού λαού.¹¹⁵ Στοιχειοθετεί τελικά την εικόνα τού μοναδικού εγγυητή μιας πραγματικά «σύγχρονης», «αυτόνομης» κοινωνίας, μιας «προοδευτικής» πολιτικής αλλά και μιας «Ευρώπης των λαών», σοσιαλιστικής έμπνευσης, της οποίας η αύρα έρχεται από το κομμουνιστικό μέλλον. Ακριβώς εντός αυτών των συνθηματικών πλαισίων εξυφαίνεται η παραδοσιοκρατική, εθνοκεντρική μεταλλαγή του λόγου της ελληνικής κομμουνιστικής Αριστεράς, εμφανιζόμενη, και αυτή, ως ταυτόχρονα «και παραδοσιακή και σύγχρονη».

112. Χριστόδουλος, μήνυμα στην 5η συνάντηση ορθόδοξης εκκλησίας και ευρωπαϊών χριστιανοδημοκρατών, Κρήτη, 7.6.2001.

113. Βλ. ενδεικτικά, Ανακοίνωση του ΚΚΕ, 14.11.1998.

114. *15ο συνέδριο ΚΚΕ*, Πρόγραμμα, σ. 107 και 169.

115. Στο ίδιο, σ. 103 κ.ε.

6. ΤΡΙΤΗ ΘΕΣΗ: ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΙ ΠΑΝΩ ΣΤΗΝ ΑΜΜΟ ΤΟΥ ΣΥΝΤΗΡΗΤΙΣΜΟΥ

Ως τώρα παρακολουθήσαμε στενά την ανάπτυξη του ιδεολογικού λόγου δύο σημαντικών σχηματισμών του ελληνικού κοινωνικού πεδίου που τοποθετούνται αντίστοιχα στις ακραίες θέσεις του εκκρεμούς πολιτικο-ιδεολογικής τοποθέτησης που ορίζει ο άξονας Αριστερά-Δεξιά. Διαπιστώσαμε τομές και συναντήσεις στην ιδεολογική πορεία και τη δημόσια παρέμβασή τους που επιτρέπουν να κάνουμε λόγο για κρίσιμες συγκλίσεις σε κομβικούς τόπους. Οι δύο σχηματισμοί, τοποθετούμενοι αντιμετωπικά προς τις παγκοσμιοποιητικές διαδικασίες και τα εκουγχρονιστικά προγράμματα, διασταυρώνονται στο έδαφος ενός πολιτικο-πολιτισμικού εθνικο-λαϊκισμού, ο οποίος εμβραϊίζεται σε μια συγκινησιακής ύφανσης πρόσκληση επιστροφής στην παράδοση.

Το στίγμα των παραπάνω τόπων συνάντησης, των σημείων τομής, ορίζει τις συντεταγμένες ενός αναδυόμενου συντηρητισμού, ο οποίος αναταξινομεί τον άξονα Αριστερά-Δεξιά, ναρκοθετώντας τις ισορροπίες του και υποβάλλοντας νέες διχοτομήσεις. Οι δύο πόλοι του άξονα υφίστανται μια εσωτερική σχάση. Στην πτέρυγα της Δεξιάς, το υποσύνολο της λεγόμενης «λαϊκής Δεξιάς» συσπειρώνει ορισμένα κοινωνικά στρώματα που νιώθουν να απειλούνται από μια ταχύτατα μετασχηματιζόμενη παγκοσμιοποιημένη πραγματικότητα σε μια αμυντική στάση, κάτω από λαϊκιστικά εθνοτικά προτάγματα που υπερασπίζονται ένα διαφοριστικό πρότυπο ερμητικών, καθαρών και ομοιογενών πολιτισμικών ταυτοτήτων. Ειδικά στα τέλη της δεκαετίας του 1990, σε πολλές χώρες της Ευρώπης παρατηρείται η μετατόπιση προς ανάλογες θέσεις κρίσιμου μέρους της κοινωνικής βάσης των (κεντρο)δεξιών πολιτικών χώρων. Αυτή η τάση μετατόπισης προβάλλεται και στην Ελλάδα, και είναι η ελληνική εκκλιση που αναλαμβάνει να την υποστηρίξει και να την εκφράσει προνομιακά, ως κοινωνικός δρών με πολιτική απεύθυνση. Όμως, μια τέτοια τομή αντανακλάται και στην πτέρυγα της Αριστεράς. Είναι μια ορισμένη μετακομμουνιστική Αριστερά που, μέσα στην προσπάθεια διατήρησης προηγούμενων σχημάτων αυτοκατανόησης και κοσμοαντίληψης, συσπειρώνεται αμυντικά σε μια αναδίπλωση στον στενό ορίζοντα του εθνικού και σε έναν λαϊκιστικό λόγο. Απομειώνοντας το βάρος μιας προοπτικής οικουμενισμού που ενυπάρχει στην κομμουνιστική θεωρητική παράδοση, παρατείνεται ουσιαστικά από την απόπειρα διατύπωσης ενός ηγεμονικού αριστερόστροφου εκουγχρονιστικού δρόμου, αντιμάχεται κοσμοπολιτικά ανοίγματα υπο-

χωρώντας σε αναχρονιστικές θέσεις. Καταλήγει έτσι μια «αριστερολόγα παραλλαγή του συντηρητισμού». ¹¹⁶ Πρόκειται για μια Αριστερά που αναδύεται σε ευρωπαϊκό επίπεδο, ενώ στην ελληνική περίπτωση αποτυπώνεται κατεξοχήν στον δημόσιο πολιτικό λόγο του ΚΚΕ.

Το νεοσυντηρητικό ρεύμα επομένως αναδιατυπώνει τους όρους παραγωγής ιδεολογικού λόγου και στους δύο πόλους του πολιτικού στίβου. Ωστόσο, τουλάχιστον στην ελληνική περίπτωση, η συγκρότηση μιας δέσμης συντηρητικών θέσεων σε κάθε πτέρυγα μοιάζει να είναι ανάλογης έντασης χωρίς όμως να έχει και το ίδιο βάρος. Είναι κυρίως η Αριστερά, ακριβέστερα μια ορισμένη τάση της, που εισχωρεί σε ένα τοπίο προηγουμένως ανοίκειο γι' αυτήν, υποβαθμίζοντας δικά της θεωρητικά εργαλεία, οικουμενικά και εκσυγχρονιστικά πρίσματα που την κατοχύρωναν απέναντι σε πιθανές συντηρητικές ολισθήσεις. Εισάγοντας στη διάλεκτό της λέξεις και όρους ρομαντικής προέλευσης, μιλώντας για «κρίση αξιών», «ισοπέδωση των πολιτισμών», αναλαμβάνοντας να μιλήσει «προς όφελος του λαού και της εθνικής ανεξαρτησίας», ενδύεται φορεσιές άλλων, εμβραπτισμένες σε αλλότρια ιδεολογικά κοιτάσματα. Αυτή ακριβώς η επιλογή, ωστόσο, επιβεβαιώνει τη θέση για μια «συντηρητικοποίηση της Αριστεράς». ¹¹⁷

Αντίστροφα, από αυτή τη δεξιόστροφη μετατόπιση της Αριστεράς επωφελούνται οι παραδοσιακά προνομιακοί συνομιλητές του συντηρητισμού, πρωταρχικά βέβαια ο εκκλησιαστικός οργανισμός. Η άρθρωση ενός παραδοσιοκρατικού, εθνοτικού-εθνικιστικού προγράμματος δεν σημαίνει για την Εκκλησία της Ελλάδας παρά κατάδυση σε ήδη γνώριμα νερά. Πρόκειται μάλλον για την όξυνση και την εσωτερική ποιοτική διαφοροποίηση ενός πάγιου παραδείγματος ιδεολογικού λόγου, παρά για δραστική μετατόπιση όπως στην περίπτωση του ΚΚΕ. Η νεορομαντικής ύφανσης γλώσσα είναι η σχεδόν μητρική γλώσσα της ελληνικής εκκλησίας, γι' αυτό και μπορεί με άνεση να ενσωματώνει στοιχεία άλλων «γλωσσών» προκειμένου να διανοίξει τους ορίζοντες κοινωνικής απεύθυνσής της. Έτσι, παρακολουθούμε την εκκλησία και τον επικεφαλής της να χρησιμοποιούν με ευκολία ορολογία και αναφορές άλλοτε πιστωμένες αποκλειστικά στην κομμουνιστική ρητορεία, μιλώντας για «μετατροπή της χώρας σε προτεκτοράτο κάποιας υπερδύναμης», για τη «νέα τάξη πραγμάτων», για «αμερικανικό ιμπεριαλισμό» και «εξαμερικανισμό των εθνών», καταγγέλλοντας τους «ιδεολόγους της ελεύθερης

116. Γ. Βούλγαρης, *Η πρόκληση της ηγεμονίας*, Πόλις, Αθήνα 2003, σ. 48 κ.ε.

117. Για μια εναργή διατύπωση αυτής της θέσης, βλ. Α. Πανταζόπουλος, *Η Δημοκρατία της συγκίνησης*, ό.π., ιδίως σ. 93-106.

αγοράς», αξιοποιώντας στίχους του, εν ζώή στρατευμένου στην κομμουνιστική ιδεολογία, ποιητή Κώστα Βάρναλη για να προκαλέσουν μια κινητοποίηση των πιστών¹¹⁸ ή «τοιτάτα» του Λένιν προκειμένου να υποστηρίξουν ένα πρόγραμμα πολιτισμικού διαφορισμού.¹¹⁹

Σε συνδυασμό με την επιβίβαση μιας ορισμένης Αριστεράς στο άρμα του συντηρητισμού, η εκκλησία αποκτά πρόσβαση σε ένα κοινό άλλοτε απρόσιτο γι' αυτήν, και μάλιστα με κυριαρχικούς όρους. Αν η μετάβαση σε έναν ορισμένο εθνοκεντρισμό αποτέλεσε στρατηγική επιλογή του ΚΚΕ προκειμένου να οικοδομήσει έναν θύλακα ιδεολογικής ασφάλειας και να επιβιώσει μέσα στις νέες, αντίξοες συνθήκες της παγκοσμιότητας,¹²⁰ η απεύθυνσή του στο σώμα των πολιτών παρέμεινε περιθωριακή. Αντίθετα, η εκκλησία, έχοντας το προνόμιο να απευθύνεται στους πολίτες όχι με τις πολιτικές τους ιδιότητες αλλά ως υποκείμενα (της κυρίαρχης ορθόδοξης) πίστης, έχει πρόσβαση σε ένα ακροατήριο που μπορεί δυνάμει να ταυτιστεί με το σύνολο σχεδόν των κατοίκων της χώρας. Επιπλέον, ο συνδυασμός εθνοκεντρισμού και κοινωνικής διαμαρτυρίας, φιλτραρισμένος από λαϊκιστικές εγκλήσεις σε έναν ριζοσπαστικό συναισθηματικό ακτιβισμό δεν απέδωσε στο ΚΚΕ κανένα συγκριτικό πλεονέκτημα, αφού η εκκλησία όχι μόνο είναι παραδοσιακά ταυτισμένη με αυτά τα στοιχεία αλλά και διέθετε, στην κρίσιμη χρονική συγκυρία, έναν, με βεμπεριανούς όρους, χαρισματικό ηγέτη, τον αρχιεπίσκοπο, δηλαδή έναν καθοριστικά ευνοϊκό όρο γύρω από τον οποίο σαρκώθηκε ένας αποτελεσματικός λαϊκιστικός λόγος. Τελικά, είναι φανερό γιατί ειδικά η ορθόδοξη εκκλησία, ανάμεσα σε πολλούς κοινωνικούς δρώντες όπως το ΚΚΕ, κατάφερε να κεφαλαιοποιήσει ηγεμονικά την κοινωνική απογοήτευση και τη ματαίωση που γέννησαν σε μεγάλο μέρος του πληθυσμού οι αναταράξεις από το, πρωταρχικά οικονομικό, πρόγραμμα εκσυγχρονισμού που εφάρμοσε η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ.

118. «Σταθήκαμε “δειλοί, μοιραίοι και άβουλοι ανάταμα”», στο Χριστόδουλος, *Από χρώμα και ουρανό*, ό.π., σ. 78.

119. «Τη γλώσσα μας την ευτελίσαμε, αγνοώντας αυτό που έχει πει ο Λένιν, ότι δηλαδή αν θέλεις να κατακτήσεις έναν λαό, κατέστρεψέ του τη γλώσσα», στο Χριστόδουλος, *Ο τέταρτος πυλώνας*, ό.π., σ. 26.

120. Στ. Καλύβας - Ν. Μαρανζίδης, «The two paths of the Greek communist movement (1985-2001)», στο Joan Botella - Luis Ramiro (επιμ.), *The Crisis of Communism and Party Change. The Evolution of West European Communist and Post-Communist Parties*, Institut de Ciències Politiques i Socials, Βαρκελώνης 2003, σ. 23.

ΤΟ ΜΟΝΤΕΛΟ ΤΩΝ ΕΚΛΟΓΩΝ ΔΕΥΤΕΡΗΣ ΤΑΞΗΣ ΚΑΙ ΟΙ ΕΥΡΩΕΚΛΟΓΕΣ ΤΗΣ 13ης ΙΟΥΝΙΟΥ 2004 ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Ευτυχία Τεπέρογλου - Σταύρος Σκρίνης*

Το άρθρο επιχειρεί να εξετάσει τις Ευρωεκλογές 2004 στην Ελλάδα υπό το πρίσμα του μοντέλου των εκλογών δεύτερης τάξης. Στο πρώτο μέρος, αναλύεται το θεωρητικό πλαίσιο που διέπει εκλογές μικρότερης σημασίας και αναφέρονται τα χαρακτηριστικά και οι υποθέσεις του μοντέλου που διατυπώθηκε το 1980 από τους Reif και Schmitt και έχει επικρατήσει να χρησιμοποιείται ιδιαίτερα στη μελέτη των Ευρωεκλογών. Στο δεύτερο μέρος, εξετάζονται οι κύριοι θεματικοί άξονες του μοντέλου για την εκλογική αναμέτρηση του Ιουνίου 2004 και αποδεικνύεται ότι επαληθεύονται οι υποθέσεις για τη συμμετοχή και τα ποσοστά των κομμάτων. Συνεπώς οι Ευρωεκλογές 2004 στην Ελλάδα εμπίπτουν στην κατηγορία των εκλογών δεύτερης τάξης.

---

1. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Σε όλα τα δημοκρατικά πολιτικά συστήματα υπάρχει, εκτός των εθνικών εκλογών, μια σειρά άλλων εκλογικών αναμετρήσεων ο αριθμός, ο σκοπός και οι λειτουργίες των οποίων διαφέρουν ανάλογα με το θεσμικό πλαίσιο και τη διοικητική οργάνωση κάθε χώρας. Η προσπάθεια για συστηματική και συγκριτική μελέτη αυτών των άλλων εκλογών ξεκίνησε στις ΗΠΑ και επικεντρώθηκε κυρίως στον εκλογικό κύκλο και τη διαφοροποίηση της επιρροής των κομμάτων στις προεδρικές και τις «ενδιάμεσες εκλογές» [mid-term elections]. Το 1960, ο Angus Campbell διατύπωσε τη θεωρία της «διόγκωσης και συρρίκνωσης» [surge and decline], με την οποία θεμελιώνονται οι

* Η Ευτυχία Τεπέρογλου είναι υποψήφια διδάκτωρ του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Πανεπιστημίου Αθηνών και ο Σταύρος Σκρίνης, υποψήφιος διδάκτωρ του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου.

διαφοροποιήσεις στην εκλογική συμπεριφορά ανάμεσα στις προεδρικές και τις ενδιάμεσες αναμετρήσεις.¹ Οι σχετικές θεωρητικές προσεγγίσεις ήταν πάντως ιδιαίτερα προσανατολισμένες στο αμερικανικό πολιτικό σύστημα και τον απόλυτο δικομματισμό, επισημαίνοντας ότι στις ενδιάμεσες εκλογές το κόμμα του Προέδρου εμφανίζει, σχεδόν πάντοτε, μείωση των εκλογικών του ποσοστών. Οι αναλύσεις επικεντρώνονταν στην καμπύλη δημοτικότητας του Προέδρου και του επιτελείου του, καθώς και στην αποδοτικότητα τους στα τρέχοντα, οικονομικής κυρίως φύσης, ζητήματα. Συνεπώς, οι απώλειες ψήφων στις ενδιάμεσες εκλογές μπορούσαν να εξηγηθούν ως «δημοψηφίσματα» για την επιτυχία του Προέδρου να ανταποκριθεί στις δεσμεύσεις που είχε αναλάβει κατά την προεκλογική εκστρατεία.²

Στην Ευρώπη, η πρώτη μελέτη σχετικά με τον εκλογικό κύκλο και τη δημοτικότητα της κυβέρνησης έγινε από τον Reiner Dinkel και διατυπώθηκε με την ιδιαίτερα χρήσιμη θεωρία του περί «μικρότερης σημασίας εκλογών» [minor elections].³ Ο Dinkel παρατήρησε ότι στις εκλογές που γίνονταν στα

1. A. Campbell, «Surge and Decline: A Study of Electoral Change», *Public Opinion Quarterly*, τχ. 24, 1960, σ. 397-418· A. Campbell, *The American Voter*, Wiley, Νέα Υόρκη 1966· C.A.E. Goodhart - R.J. Bhansali, «Political economy», *Political Studies*, τχ. 18, 1970, σ. 43-106· W.L. Miller - M. Mackie, «The electoral cycle and the asymmetry of government and opposition popularity», *Political Studies*, τχ. 21, 1973, σ. 263-279· J.A. Stimson, «Public Support for American Presidents: A cyclical model», *Public Opinion Quarterly*, τχ. 40, 1976, σ. 1-21· J. Campbell, «The revised theory of surge and decline», *American Journal of Political Science*, τχ. 31, 1987, σ. 965-979· R.S. Erikson, «The puzzle of mid-term loss», *Journal of Politics*, τόμ. 50, τχ. 4, 1988, σ. 1011-1029.

2. Οι C. Jeffery - D. Hough, «The electoral cycle and multi-level voting in Germany», *German Politics*, τόμ. 10, τχ. 2, 2001, σ. 77, και ο E. Tufte, «Determinants and outcomes of midterm Congressional elections», *American Political Science Review*, τόμ. 63, τχ. 3, 1975, σ. 812-826, έχουν αναπτύξει τη «θεωρία των δημοψηφισμάτων» [referendum theory]: οι ενδιάμεσες εκλογές εκλαμβάνονται από τους ψηφοφόρους ως δημοψήφισμα για την ως τότε κυβερνητική πορεία και δύναμη. Σε αυτή την πορεία μετράται τόσο η δημόσια γενική εικόνα της διακυβέρνησης όσο και οι τάσεις στο οικονομικό πεδίο. Στα ίδια πλαίσια κινείται και η θεωρία των «εκλογών-βαρόμετρο» [barometer elections] που διατυπώθηκε από τους C. Anderson - D. Ward, «Barometer elections in Comparative Perspective», *Electoral Studies*, τόμ. 15, τχ. 4, 1996, σ. 447-460. Ως «εκλογές βαρόμετρο» ορίζονται οι εκλογές που αντανακλούν τη στάση των πολιτών απέναντι σε αλλαγές στο πολιτικό και οικονομικό επίπεδο, χωρίς όμως να αλλάζει η εκτελεστική εξουσία.

3. R. Dinkel, «The relationship between federal and state elections in West Germany», στο M. Kaase - K. von Beyme (επιμ.), *Elections and Parties*, Sage, Λονδίνο 1978, σ. 63. Πρβλ., K. Reif, «European Elections as member state second-order elections revisited», *European Journal of Political Research*, τόμ. 31, τχ. 1-2, 1997, σ. 116.

γερμανικά κρατίδια [Länder] η απόδοση των κομμάτων που συμμετείχαν στην ομοσπονδιακή κυβέρνηση, εξαρτιόταν από τον χρόνο διεξαγωγής αυτών των εκλογών μέσα στον ομοσπονδιακό εκλογικό κύκλο. Όσο περισσότερο απείχε η εκλογική αναμέτρηση κάθε κρατιδίου από την ομοσπονδιακή τόσο μικρότερα ήταν τα ποσοστά αυτών των κομμάτων. Μεγιστοποιούσαν την ψήφο τους όταν η εκλογική αναμέτρηση λάμβανε χώρα στην αρχή ή στο τέλος του ομοσπονδιακού εκλογικού κύκλου.

Τα χαρακτηριστικά των αναμετρήσεων τόσο των ενδιάμεσων εκλογών των ΗΠΑ όσο και των τοπικών εκλογών της Ομοσπονδιακής Γερμανίας αποτέλεσαν το έναυσμα για τη διατύπωση του θεωρητικού μοντέλου περί «εθνικών εκλογών δεύτερης τάξης» [national second order elections]. Αφετηρία για τη μελέτη αυτών των εκλογικών αναμετρήσεων –οι οποίες μέχρι τότε βρίσκονταν στη σκιά του επιστημονικού ενδιαφέροντος– θεωρείται η δημοσίευση το 1980 ενός άρθρου των Karlheinz Reif και Hermann Schmitt.⁴ Οι συγγραφείς διέκριναν ανάμεσα στις εθνικές εκλογές πρώτης τάξης [first order national elections-FOE] που αντιστοιχούν στις βουλευτικές/προεδρικές εκλογές κάθε κράτους και στις εθνικές εκλογές δεύτερης τάξης [second order national elections-SOE]. Στη δεύτερη κατηγορία εντάσσεται μια πληθώρα εκλογικών αναμετρήσεων: δημοτικές, τοπικές, επαρχιακές, καντονίων, Länder

4. K. Reif - H. Schmitt, «Nine second-order national elections; a conceptual framework for the analyses of European election results», *European Journal of Political Research*, τόμ. 8, τχ. 3, 1980, σ. 3-44. Επίσης, K. Reif, *Ten European Elections. Campaigns and Results of the 1979/81 First Direct Elections to the European Parliament*, Gower, Aldershot 1985a. Οι ακόλουθες δημοσιεύσεις συμπληρώνουν τη βιβλιογραφία σχετικά με τις εκλογές δεύτερης τάξης: O. Niedermayer - H. Schmitt (επιμ.), *Wahlen und Europäische Einigung*, Westdeutscher Verlag, Opladen 1994· C. van der Eijk - M. Franklin (επιμ.), *Choosing Europe? The European Electorate and National Politics in the face of Union*, University of Michigan Press, Ann Arbor 1996· M. Marsh, «Testing the Second-Order Election Model after Four European Elections», *British Journal of Political Research*, τόμ. 28, τχ. 4, 1998, σ. 591-607· M. Franklin, «European Elections and the European voter», στο J. Richardson (επιμ.), *European Union. Power and Policy-Making*, 2η έκδοση, European Public Policy, Routledge, Λονδίνο 2001, σ. 201-216· A. Freire, «Second Order Elections and Electoral Cycles in Democratic Portugal», *South European Society - Politics*, τόμ. 9, τχ. 3, 2004, σ. 54-79· O. Niedermayer - H. Schmitt (επιμ.), *Die Europawahl 2004*, VS-Verlag, Wiesbaden 2005· H. Schmitt, «The European Parliament Elections of June 2004: still Second order?», υπό δημοσίευση στο *West European Politics*· C. van der Eijk - Wouter van der Brug (επιμ.), *Voting in European Parliament Elections: Lessons from the Past and Scenarios for the Future*, University Notre Dame Press, 2005. Ιδιαίτερα σημαντική στη μελέτη των Ευρωεκλογών είναι η συμβολή του ερευνητικού προγράμματος European Elections Study-EES που έχει ξεκινήσει από τις Ευρωεκλογές του 1989. Πρβλ. www.eeshomepage.net.

(της Γερμανίας), νομοθετικών εκπροσώπων προεδρικών συστημάτων, καθώς και οι επαναληπτικές εκλογικές αναμετρήσεις [by-elections].⁵ Στο άρθρο τους, οι δύο συγγραφείς διερευνούν αν οι πρώτες Ευρωεκλογές που διεξήχθησαν στις 7 και 10 Ιουνίου 1979 αντιπροσωπεύουν χαρακτηριστικό παράδειγμα εκλογών δεύτερης τάξης.

Βασική υπόθεση και καινοτομία του θεωρητικού μοντέλου των Reif και Schmitt αποτελεί η διαπίστωση ότι η πολιτική αρένα των ευρωπαϊκών εκλογών συνδυάζει εννέα (το 1979 η Ευρωπαϊκή Κοινότητα είχε εννέα κράτη-μέλη) διαφορετικές πολιτικές αρένες εκλογών δεύτερης τάξης. Σε κάθε κράτος-μέλος της τότε ΕΟΚ η κυρίαρχη πολιτική αρένα δεν είναι άλλη από την εθνική [first order political arena-FOPA] και επομένως το αποτέλεσμα των Ευρωεκλογών [second order political arena-SOPA] επηρεάζεται σαφώς από τις κατά περίπτωση εθνικές πολιτικές και την κυρίαρχη εθνική πολιτική αρένα. Δηλαδή, τη χρονική στιγμή που λαμβάνουν χώρα οι Ευρωεκλογές, η προαναφερθείσα FOPA παίζει σημαντικό –αν όχι και καταλυτικό– ρόλο στην ονομαζόμενη SOPA.⁶

Οι συγγραφείς τοποθετούν χρονικά, για κάθε κράτος-μέλος, τις Ευρωεκλογές μέσα στον εκλογικό κύκλο των εθνικών εκλογών και προβλέπουν ότι στις εκλογές δεύτερης τάξης το ποσοστό συμμετοχής θα είναι χαμηλότερο, τα μικρότερα καθώς και τα νεοσύστατα κόμματα θα έχουν δυνατότητες αύξησης της κομματικής τους δύναμης και το ποσοστό άκυρων ψήφων θα είναι υψηλότερο.⁷ Τέλος, αναλύουν εκτενώς την κομματική δύναμη των κυβερνητικών κομμάτων ή συνασπισμών και καταλήγουν ότι είναι σαφέστατα συρρικνωμένη σε σύγκριση με την αντίστοιχη μιας εθνικής αναμέτρησης.⁸ Τα παραπάνω χαρακτηριστικά προκύπτουν από το γεγονός ότι στις Ευρωεκλογές το διακύβευμα είναι μικρότερο, διότι από την αναμέτρηση δεν προκύπτει ποιο κόμμα ή κυβερνητικός συνασπισμός θα αναλάβει τη διακυβέρ-

5. P. Norris, «Nomination: second order elections revisited», *European Journal of Political Research*, τόμ. 31, τχ. 1-2, 1997, σ. 111.

6. K. Reif - H. Schmitt, 1980, ό.π.· K. Reif, 1985a, ό.π.

7. Στο άρθρο του 1997, ο Reif διευκρινίζει ότι δεν είναι μόνο τα μικρότερα κόμματα που έχουν καλύτερες ευκαιρίες στις εκλογές δεύτερης τάξης σε σύγκριση με τα μεγαλύτερα, αλλά και τα ριζοσπαστικά καθώς και τα λαϊκιστικά και τα κόμματα διαμαρτυρίας: K. Reif, 1997, ό.π., σ. 118.

8. Μάλιστα οι απώλειες ακολουθούν την πορεία του εκλογικού κύκλου των βουλευτικών εκλογών και μπορεί να είναι τέτοιου βαθμού, ώστε νικητής των Ευρωεκλογών να αναδειχθεί η αξιωματική αντιπολίτευση ή ακόμη και κάποιο άλλο κόμμα της πολιτικής σκηνής. H. Schmitt, «The European Parliament Elections of June 2004: still Second order?», ό.π.

νηση. Το ευρωπαϊκό εκλογικό σώμα ψηφίζει με εθνικά κριτήρια, η προεκλογική εκστρατεία και τα ΜΜΕ εστιάζονται σε εθνικά ζητήματα και οι ηγέτες αναζητούν την υποστήριξη των ψηφοφόρων βασισμένοι σε εθνικές πλατφόρμες διαμόρφωσης πολιτικής [national policy platforms].⁹

Η διάσταση του μικρότερου διακυβεύματος ορίζεται και ως πρώτος άξονας του μοντέλου και θεωρείται από πολλούς μελετητές των Ευρωεκλογών αφετηρία για την κατανόηση της λογικής που διέπει τις εκλογές δεύτερης τάξης. Η μελέτη των Reif και Schmitt στηρίχθηκε αρχικά και στους εξής επιπλέον άξονες: τα ιδιαίτερα διακυβεύματα [specific issues] της αναμέτρησης, το θεσμικό πλαίσιο των εκλογών, την προεκλογική εκστρατεία, τις μεταβολές στην κύρια πολιτική αρένα και τέλος, τις ευρύτερες κοινωνικές και πολιτισμικές αλλαγές.¹⁰

Η υπόθεση των Reif και Schmitt ως προς την απόφαση των ψηφοφόρων να μην υποστηρίξουν στις ευρωκάλπες το κυβερνητικό κόμμα ή συνασπισμό ή και οποιοδήποτε άλλο κόμμα το οποίο όμως θα ψήφιζαν αν διεξάγονταν βουλευτικές εκλογές, αναδεικνύει ορισμένα κρίσιμα ερωτήματα τα οποία, σύμφωνα με τους C. van der Eijk, M. Franklin και M. Marsh, οι εμπνευστές του μοντέλου δεν εξετάζουν: γιατί οι ψηφοφόροι επιλέγουν να στηρίζονται στην εθνική πολιτική σφαίρα σε μια αναμέτρηση για την ανάδειξη των μελών του Ευρωκοινοβουλίου; Ποιοι είναι οι αποδέκτες αυτής της αποδοκίμασίας προς το κόμμα που θα ψήφιζαν αν διεξάγονταν βουλευτικές εκλογές; Κάτω από ποιες προϋποθέσεις θα έχει μεγαλύτερο αντίκτυπο αυτή η αποδοκίμασία; Οι απαντήσεις στα παραπάνω ερωτήματα σχετίζονται με το είδος του μηνύματος που οι ψηφοφόροι θέλουν να στείλουν προς τα πολιτικά κόμματα και τους αρχηγούς τους. Όταν, παραδείγματος χάριν, οι Ευρωεκλογές διεξάγονται λίγο πριν από μια εθνική αναμέτρηση, η εθνική πολιτική σκηνή βρίσκεται στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος και ως εκ τούτου τα κόμματα έχουν ισχυρότερα κίνητρα να προσαρμόσουν την πολιτική τους με βάση τα

9. D. Caramani, «The formation of a European Electorate. Evidence from Electoral Volatility Measures, 1970s–2000s», *Working Paper*, Mannheimer Zentrum für Europäische Sozialforschung, 2004, σ. 1.

10. Οι παράμετροι των «διαιτέρων συνθηκών», του «θεσμικού πλαισίου», της «αλλαγής στην κύρια πολιτική αρένα» και της «κοινωνικής και πολιτισμικής αλλαγής» αναφέρονται στις γενικές τάσεις που επικρατούν πέρα από τις εκλογές και μπορεί να επηρεάσουν τη συμπεριφορά των εκλογέων. Πρβλ. G. Irwin, «Second-order or Third-rate?», *Electoral Studies*, τόμ. 12, τχ. 2, 1995, σ. 183-198· M. Marsh, 1998, ό.π.· A. Heath - I. McLean - B. Taylor - J. Curtice, «Between first and second order: A comparison of voting behaviour in European and local elections in Britain», *European Journal of Political Research*, τόμ. 35, τχ. 3, 1999, σ. 389-414.

μπνύματα που έλαβαν από τις ευρωκάλπες. Αν μέρος των ψηφοφόρων επιλέγει το κόμμα που θα ψηφίσει στις Ευρωεκλογές για να «προειδοποιήσει» το κόμμα του ή/και για να ασκήσει κριτική, τότε αναμένονται διαφορετικά εκλογικά πρότυπα στις Ευρωεκλογές, ανάλογα με το αν διεξάγονται λίγο πριν ή λίγο μετά από βουλευτικές εκλογές.¹¹ Αυτή η παρατήρηση είναι άμεσα συνυφασμένη με την τοποθέτηση των Ευρωεκλογών στον κύκλο των εκλογών πρώτης τάξης.

2. ΔΙΑΚΡΙΣΗ ΤΩΝ ΕΥΡΩΕΚΛΟΓΩΝ: ΨΗΦΟΣ ΣΥΜΠΑΘΕΙΑΣ Ή ΕΙΛΙΚΡΙΝΗΣ ΨΗΦΟΣ ΚΑΙ ΨΗΦΟΣ ΔΙΑΜΑΡΤΥΡΙΑΣ

Το ζήτημα μελέτης του εκλογικού κύκλου στο υπό εξέταση μοντέλο των Ευρωεκλογών συνδέεται με την παρατήρηση ότι κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησης εντοπίζονται διαφορετικά επίπεδα δημοτικότητας, με τις αντίστοιχες πολιτικές συνέπειες, ανάλογα με το χρονικό διάστημα που μεσολαβεί ανάμεσα σε μια αναμέτρηση εκλογών πρώτης τάξης και στην αντίστοιχη εκλογών δεύτερης τάξης: πρόκειται για την *περίοδο χάριτος* [honeymoon period], την *ενδιάμεση περίοδο* [midterm period] και την *ύστερη περίοδο* [later term period] του εκλογικού κύκλου.¹²

11. M. Marsh - M. Franklin, «The Foundations: Unanswered Questions from the Study of European Elections, 1979-1994», στο Cees van der Eijk - M. Franklin (επιμ.), 1996, *ό.π.*, σ. 14· C. van der Eijk - M. Franklin - M. Marsh, «What Voters Teach us about Europe-wide Elections; What Europe-wide Elections Teach us about Voters», *Electoral Studies*, τόμ. 15, τχ. 2, 1996, σ. 152.

12. K. Reif - H. Schmitt, 1980, *ό.π.*· K. Reif, 1985α, *ό.π.*· K. Reif, «National Electoral Cycles and European Elections 1979 and 1984», *Electoral Studies*, τόμ. 3, τχ. 3, 1985β, σ. 244-255· E. Tufte, *ό.π.*· C. Anderson - D. Ward, *ό.π.*· C. van der Eijk - M. Franklin - E. Orpenhuis, «The strategic context: party choice», στο C. van der Eijk - M. Franklin (επιμ.), *ό.π.*, σ. 332-365. Ορισμένοι μελετητές, πρβλ. M. Marsh, 1998, *ό.π.*, χρησιμοποιούν στατιστικές μετρήσεις της μεταβλητής του εκλογικού κύκλου. Πρβλ. A. Freire, *ό.π.* Για την περίπτωση της Ελλάδας, πρβλ. επίσης A. Freire - E. Teperoglou, «European Elections and Electoral Cycles in Greece and Portugal, 1981/87-2004», άρθρο που παρουσιάστηκε στο Συνέδριο για τις Ευρωεκλογές του 2004, Κεντρικό Ευρωπαϊκό Πανεπιστήμιο, Βουδαπέστη, 21-22 Μαΐου 2005, διαθέσιμο στο: www.ees-homepage.net/papers. Εδώ είναι επίσης χρήσιμο να επισημανθεί η παρατήρηση του M. Marsh ότι ούτε όλες οι εκλογές πρώτης τάξης είναι το ίδιο σημαντικές. Σε κράτη όπου οι εθνικές εκλογές διακρίνονται για τις περιορισμένες δυνατότητες εναλλαγής κυβέρνησης, εξαιτίας της παγίωσης ενός πολυκομματικού συστήματος και του σχηματισμού κυβερνήσεων συνασπισμού, ενδεχομένως η αναμέτρηση να μην έχει ιδιαίτερη βαρύτητα και

Έχοντας ως βάση προσέγγισης τη χρονική στιγμή που διεξάγονται οι ευρωπαϊκές αναμετρήσεις στον κύκλο των εκλογών πρώτης τάξης, αναφύονται ενδιαφέροντα συμπεράσματα για τη συμπεριφορά των ψηφοφόρων στις Ευρωεκλογές. Εκκινώντας από την παρατήρηση ότι το εκλογικό σώμα των Ευρωεκλογών είναι περισσότερο «απελευθερωμένο», ο ίδιος ψηφοφόρος μπορεί στις εθνικές εκλογές της χώρας του να αποφασίσει τελικώς να ψηφίσει το μεγαλύτερο πολιτικό κόμμα που αγγίζει περισσότερο τις απόψεις του, να υιοθετήσει δηλαδή την ονομαζόμενη «χρηστική» ψήφο «τακτικής»¹³ [useful/tactical vote], ενώ στην περίπτωση των Ευρωεκλογών να εκφράσει μία ψήφο συμπάθειας ή ειλικρινή ψήφο [vote with the heart, sincere voting].¹⁴

Όσον αφορά τις Ευρωεκλογές που διεξάγονται κατά την περίοδο χάριτος, όπως ήταν οι τελευταίες στην Ελλάδα, διατυπώνεται η άποψη ότι τα κυβερνητικά κόμματα θα αυξήσουν την εκλογική τους επιρροή στις Ευρωεκλογές ή το αποτέλεσμα θα είναι πολύ κοντά στο αντίστοιχο των εθνικών που προηγήθηκαν.¹⁵ Μια άλλη ομάδα μελετητών υποστηρίζει ότι η ειλικρινής ψήφος εκδηλώνεται σε μεγαλύτερο βαθμό σε Ευρωεκλογές που έχουν να αντιμετωπίσουν τη λεγόμενη «εκλογική κόπωση» [electoral fatigue], εφόσον

συνεπώς να μην διαφέρει ριζικά από τις αντίστοιχες αναμετρήσεις δεύτερης τάξης που λαμβάνουν χώρα στο ίδιο κομματικό σύστημα (M. Marsh, ό.π.).

13. Υπάρχει σχέση μεταξύ του αριθμού των κομμάτων και της ψήφου τακτικής, και μάλιστα είναι αντιστρόφως ανάλογη: όσο περισσότερα κόμματα, τόσο λιγότερη ψήφος τακτικής. Όπως αναφέρει ο M. Marsh για τα πολυκομματικά συστήματα, σε αρκετά ευρωπαϊκά κράτη, η σχέση μεταξύ εκλογών και της κυβέρνησης που σχηματίζεται είναι μάλλον αδιαφανής, ενώ αντίθετα, στη Μ. Βρετανία ή τη Γερμανία, η εναλλαγή στην εξουσία είναι πιο πιθανή (M. Marsh, 1998, ό.π., σ. 597).

14. M. Marsh - M. Franklin, 1996, ό.π., σ. 16-21. Μάλιστα έχει διατυπωθεί και ο όρος «περίπου μετακινούμενοι» [quasi-switched] ψηφοφόροι. Χρησιμοποιείται για εκείνους τους ψηφοφόρους που από τις έρευνες ομάδας μελετητών για τις Ευρωεκλογές δήλωσαν ότι θα ψήφισαν άλλο κόμμα αν διεξαγόταν παράλληλα εκλογική αναμέτρηση για την ανάδειξη εθνικής κυβέρνησης. Ο όρος, σε σύγκριση με εκείνο των split-ticket ψηφοφόρων των αμερικανικών εκλογών, δεν έχει σκοπό να υποδηλώσει την αλλαγή με το πέρασμα του χρόνου αλλά την αντίθεση ανάμεσα στις εκλογικές προτιμήσεις σε ευρωπαϊκό και σε εθνικό επίπεδο. Στην περίπτωση της παράλληλης διεξαγωγής βουλευτικών εκλογών και Ευρωεκλογών ο προσδιορισμός των «περίπου μετακινούμενων» ψηφοφόρων είναι άμεσα διακριτός. Στις περιπτώσεις μη παράλληλης διεξαγωγής η προσέγγισή τους καθίσταται πιο σύνθετη. Για τον όρο, βλ. ενδεικτικά C. van der Eijk - M. Franklin, «The Research: Studying the Elections of 1989 and 1994», στο *Choosing Europe?*, ό.π., σ. 47.

15. K. Reif - H. Schmitt, 1980; ό.π.· K. Reif, 1985a, 1985β, ό.π.· M. Marsh, 1998, ό.π.· E. Tufte, ό.π.

διεξάγονται παράλληλα ή λίγο μετά από εθνικές εκλογές και δεν υπάρχουν συνέπειες για το κυβερνών κόμμα ή συνασπισμό. Ως εκ τούτου, τα μεγαλύτερα κόμματα θα χάσουν ψήφους και τα μικρότερα θα βρεθούν σε πλεονεκτικότερη θέση αυξάνοντας τη δύναμή τους.¹⁶

Μια δεύτερη περίπτωση είναι εκείνη του ψηφοφόρου που στις τελευταίες εθνικές εκλογές ψήφισε το κόμμα που τελικώς σχημάτισε κυβέρνηση (ή συμμετείχε σε κυβέρνηση) και μετά από ένα χρονικό διάστημα δεν είναι ικανοποιημένος από την κυβερνητική πολιτική. Για την ενδιάμεση περίοδο, οι μελετητές συμφωνούν ότι τα κυβερνητικά κόμματα έχουν απώλειες στις εκλογές δεύτερης τάξης, καθώς ο συγκεκριμένος ψηφοφόρος είτε θα προτιμήσει την αποχή ή το άκυρο είτε θα ψηφίσει ένα αντίπαλο κόμμα. Ο λόγος για την τελευταία του επιλογή δεν είναι επειδή άλλαξαν οι κομματικές του προτιμήσεις αλλά γιατί με τον τρόπο αυτόν θέλει, μέσω των εκλογών δεύτερης τάξης, να «προειδοποιήσει» το κόμμα. Χρησιμοποιεί δηλαδή τις Ευρωεκλογές για να ασκήσει κριτική στις κυβερνητικές επιλογές, ενώ στις επόμενες εθνικές εκλογές είναι ενδεχόμενο να επανέλθει στο κόμμα που συνήθως υποστηρίζει.¹⁷

Αυτή η στάση μερίδας του εκλογικού σώματος, που συνιστά ψήφο διαμαρτυρίας [*protest vote*, *sanction vote*] και για την οποία έχει χρησιμοποιηθεί ο εύστοχος όρος «*voting with the boot*»¹⁸ εκδηλώνεται ακόμη περισσότερο σε Ευρωεκλογές που διεξάγονται λίγο πριν από εθνικές. Το εκλογικό σώμα θα επιλέξει στρατηγικά το κόμμα που θα ψηφίσει, υπό την έννοια ότι οι ψηφοφόροι αντιλαμβάνονται πως οι πολιτικοί θεωρούν τις Ευρωεκλογές ως νέα ένδειξη της εκλογικής τους δύναμης. Αυτή η επιλογή των ψηφοφόρων ευνοεί, σε αντίθεση με την προηγούμενη περίπτωση της ψήφου συμπάθειας, τα μικρά εξτρεμιστικά και ριζοσπαστικά κόμματα.¹⁹

16. C. van der Eijk - M. Franklin - E. Oppenhuis, ό.π.

17. K. Reif - H. Schmitt, 1980, ό.π.· K. Reif, 1985α, 1985β, ό.π.· M. Marsh, 1998, ό.π.· E. Tufte, ό.π.· C. Anderson - D. Ward, ό.π.· C. van der Eijk - M. Franklin - E. Oppenhuis, ό.π.

18. Οι ψηφοφόροι έχουν τη δυνατότητα να εκδηλώσουν τη διαμαρτυρία τους χωρίς επίεκια [*put in the boot*] – πρόκειται για ποδοσφαιρικό όρο που προέρχεται από το λεξιλόγιο των βρετανών χούλγκαν. E. Oppenhuis - C. van der Eijk - M. Franklin, «The Party Context: Outcomes», στο *Choosing Europe?*, ό.π., σ. 301-304.

19. Στο ίδιο, σ. 302. Για την ύστερη περίοδο του εκλογικού κύκλου οι απόψεις των μελετητών διίστανται στο σημείο του μεγέθους των απωλειών για τα κυβερνητικά κόμματα. Σε αντίθεση με την ψήφο διαμαρτυρίας, οι Reif - Schmitt, τονίζουν ότι σε αυτή την περίοδο αρχίζει να ανακάτσει η κυβερνητική δημοτικότητα και επομένως οι απώλειες θα είναι μικρότερες σε σύγκριση με τις αντίστοιχες της ενδιάμεσης περιόδου.

3. ΟΙ ΕΥΡΩΕΚΛΟΓΕΣ ΤΗΣ 13ης ΙΟΥΝΙΟΥ 2004 ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ: ΕΚΛΟΓΕΣ ΔΕΥΤΕΡΗΣ ΤΑΞΗΣ;

Το βασικό ερώτημα αυτής της μελέτης είναι αν επαληθεύονται στις ελληνικές Ευρωεκλογές του 2004 οι υποθέσεις των Reif - Schmitt, σύμφωνα με τις οποίες, το ποσοστό συμμετοχής στις Ευρωεκλογές είναι χαμηλότερο σε σύγκριση με το αντίστοιχο των εθνικών εκλογών, τα κυβερνητικά κόμματα αλλά και γενικότερα τα μεγάλα κόμματα σημειώνουν απώλειες και τα μικρά κόμματα είναι οι «κερδισμένοι» της αναμέτρησης.

Στις τελευταίες Ευρωεκλογές καταγράφηκαν στο σύνολο της Ε.Ε. τα υψηλότερα ποσοστά αποχής: η συμμετοχή έφτασε μόλις το 45,7% συνεχίζοντας τη σταθερά πτωτική τάση της από 63% το 1979, σε 61% το 1984, 58,5% το 1989, 56,8% το 1994 και 49,9% το 1999.²⁰

20. Το ζήτημα της αποχής στις Ευρωεκλογές αποτελεί κεντρικό θεματικό άξονα πολλών μελετών, τα πορίσματα των οποίων μπορούν να ομαδοποιηθούν σε δύο διαφορετικές προσεγγίσεις. Αφενός, ο Schmitt σε άρθρο του στο οποίο μελετά τη συμμετοχή στις γερμανικές Ευρωεκλογές του 2004 υποστηρίζει ότι η αποχή δεν συνεπάγεται έλλειψη νομιμοποίησης της ίδιας της Ε.Ε. και του θεσμού των Ευρωεκλογών ειδικότερα. Στις εκλογές δεύτερης τάξης η αποχή συνδέεται περισσότερο με την έλλειψη πολιτικοποίησης και εκλογικής κινητοποίησης. Πρβλ. H. Schmitt, «Die Beteiligung der Deutschen an der Europawahl 2004», στο O. Niedermayer - H. Schmitt (επιμ.), 2005, *ό.π.*, σ. 124-141. Σύμφωνα με πολυμεταβλητές αναλύσεις προσδιοριστικοί παράγοντες της συμμετοχής (ή της αποχής) αναδεικνύονται τόσο ατομικοί λόγοι [individual level determinants of turnout], όσο και το ευρύτερο θεσμικό πλαίσιο [systemic and contextual determinants of turnout]. Βλ. J.G. Blumer - A.D. Fox, *The European Voter: Popular Responses to the First European Community Elections*, Policy Studies Institute, Λονδίνο 1982· H. Schmitt - P. Mannheimer, «About voting and non-voting in the European Elections of June 1989», *Special issue of the European Journal of Political Research*, τόμ. 19, τχ. 1, 1991, σ. 31-54· C. van der Eijk - M. Franklin (επιμ.), *Choosing Europe?*, *ό.π.*· H. Schmitt - C. van der Eijk, «Non-voting in European Parliament Election and Support for European Integration», στο C. van der Eijk - Wouter van der Brug (επιμ.), 2005, *ό.π.* Η δεύτερη προσέγγιση, που βρίσκεται στον αντίποδα της προηγούμενης, στηρίζεται κυρίως στα πορίσματα των J. Blondel - R. Sinnott - P. Svensson, *People and parliament in the European Union: Participation, Democracy, and Legitimacy*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1998, των οποίων το βασικό συμπέρασμα συνοψίζεται στην παρατήρηση ότι η «πθελιμένη ευρω-αποχή» [voluntary Euro-abstention] επηρεάζεται σε σημαντικό βαθμό από τις θέσεις για την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και τους υποψήφιους και δεν συνδέεται με τους λόγους που προβάλλονται στο μοντέλο των εκλογών δεύτερης τάξης. Σχετικά με την αποχή σε ευρωπαϊκό επίπεδο, πρβλ. Μ. Μενδρινού, «Ευρωεκλογές: εκλογικοί ανταγωνισμοί και κομματικά συστήματα», *Πολιτική Επιστήμη*, αφιέρωμα στις Βουλευτικές και Ευρωπαϊκές Εκλογές 2004, τχ. 1, 2005, σ. 52-75.

Στην Ελλάδα, το ποσοστό συμμετοχής έφτασε το 63,22%,²¹ ενώ το 1999 ήταν 70,21% και η διαφορά με το αντίστοιχο ποσοστό των βουλευτικών του 2000 ήταν 4,72 μονάδες. Συγκρίνοντας τα ποσοστά συμμετοχής μεταξύ των δύο εκλογικών αναμετρήσεων του 2004, η διαφορά είναι τριπλάσια: αγγίζει το 13,3%. Για πρώτη φορά επιβεβαιώνεται (και) στην Ελλάδα με σαφήνεια το χαρακτηριστικό της αυξημένης αποχής στις εκλογές δεύτερης τάξης.²²

Υπολογίζοντας τους μέσους όρους συμμετοχής στις βουλευτικές εκλογές και στις Ευρωεκλογές από το 1981 έως και το 2004 προκύπτει μια διαφορά 3,1 ποσοστιαίων μονάδων (μέσος όρος βουλευτικών: 77,6 και Ευρωεκλογών: 74,5 αντίστοιχα). Το γεγονός ότι στην περίπτωση της Ελλάδας η ψήφος είναι οιονεί υποχρεωτική, συμβάλλει στη καταγραφή υψηλών ποσοστών συμμετοχής στις ευρωκάλπες.²³ Συγκρίνοντας το ποσοστό προσέλευσης των ελλήνων ψηφοφόρων με τον αντίστοιχο ευρωπαϊκό μέσο όρο, η αποχή στην Ελλάδα είναι περιορισμένου μεγέθους σε σύγκριση με τα υπόλοιπα κράτη-

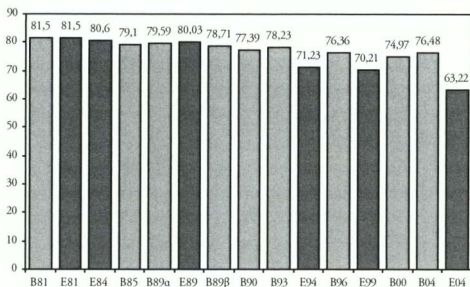
21. Σε αυτό το σημείο είναι αναγκαίο να επισημανθεί, σύμφωνα με μελετητές, ότι το ποσοστό της πραγματικής προσέλευσης στις κάλπες είναι περίπου 13 μονάδες υψηλότερο. Πρβλ. M. Franklin, 2001, ό.π., σ. 207: *Choosing Europe?*, ό.π. Αυτή η διαφορά δεν σχετίζεται μόνο με την κατάσταση των εκλογικών καταλόγων αλλά κυρίως με το ότι οι εκλογικοί κατάλογοι των βουλευτικών και των Ευρωεκλογών του 2004 συντάχθηκαν με βάση τα δημοτολόγια. Σε αυτά συμπεριλαμβάνονται οι Έλληνες που μετανάστευσαν ή έφυγαν για ένα χρονικό διάστημα στο εξωτερικό, παιδιά μεταναστών που κατοικούν μόνιμα σε άλλη χώρα κ.λπ. (πρβλ. και M. Δρεττάκης, *Βουλευτικές εκλογές και Ευρωεκλογές 2004*, Αθήνα 2004, σ. 15-17). Για τα ποσοστά αποχής στις τελευταίες Ευρωεκλογές στην Ελλάδα, βλ. επίσης τη μελέτη του Γ. Ανδρεάδη, «Αποχή στις βουλευτικές εκλογές και Ευρωεκλογές 2004», *Πολιτική Επιστήμη*, ό.π., σ. 76-88.

22. Στην περίοδο που μεσολάβησε από τις βουλευτικές εκλογές της 7ης Μαρτίου 2004 ως και τις παραμονές των Ευρωεκλογών, για πρώτη φορά και στην Ελλάδα υπήρχε ήδη έκδηλη ανησυχία για αύξηση του ποσοστού της αποχής. Στην επιτόπια έρευνα που διεξήχθη το διάστημα 20 Φεβρουαρίου-28 Μαρτίου 2004 για το *Standard Eurobarometer* nr. 61 οι Έλληνες, με το υψηλότερο ποσοστό (66%), μεταξύ των υπόλοιπων Ευρωπαίων πολιτών, δίλωσαν την πρόθεσή τους να συμμετάσχουν στις εκλογές για το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο τον Ιούνιο καθώς τοποθετήθηκαν πλειοψηφικά στο σημείο 10 της κλίμακας. Το ποσοστό είναι κοντά στο επίσημο τελικό ποσοστό συμμετοχής. Θεωρείται υψηλό για τον ευρωπαϊκό μέσο όρο αλλά, παράλληλα, το χαμηλότερο για τα ελληνικά εκλογικά δεδομένα.

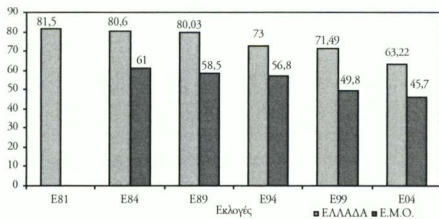
23. Αντίστοιχα υψηλά ποσοστά συμμετοχής στις Ευρωεκλογές σημειώνονται και στο Λουξεμβούργο και στο Βέλγιο με υποχρεωτική ψήφο, καθώς και στην Ιταλία ως το 1993 οπότε καταργήθηκε η υποχρεωτικότητα της ψήφου. Αναφορικά με τους παράγοντες που ευνοούν την καταγραφή υψηλών ποσοστών συμμετοχής, πρβλ. M. Franklin - C. van der Eijk - E. Oppenhuis, «The Institutional Context», ό.π., σ. 306-331, καθώς και τη μελέτη M. Mattila, «Why bother? Determinants of turnout in the European elections», *Electoral Studies*, τόμ. 22, τχ. 3, 2003, σ. 449-468.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

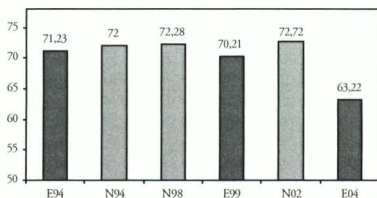
α: Εξέλιξη του ποσοστού συμμετοχής στις ελληνικές εκλογές για το ευρωπαϊκό και το εθνικό κοινοβούλιο 1981-2004

β: Σύγκριση της εξέλιξης του ποσοστού συμμετοχής στις ελληνικές Ευρωεκλογές με τον αντίστοιχο ευρωπαϊκό μέσο όρο

γ: Εξέλιξη του ποσοστού συμμετοχής στις ελλην. εκλογές δεύτερης τάξης 1994-2004

Πηγή: Επεξεργασία αποτελεσμάτων του Υπουργείου Εσωτερικών.

μέλη της Ε.Ε. Ενδιαφέρουσα είναι επίσης η σύγκριση των ποσοστών συμμετοχής στις Ευρωεκλογές με τα αντίστοιχα των νομαρχιακών, ως άλλων εκλογών δεύτερης τάξης. Σύμφωνα με τους Reif - Schmitt η συμμετοχή στις Ευρωεκλογές είναι ακόμη πιο περιορισμένη και από την αντίστοιχη άλλων εκλογικών αναμετρήσεων δεύτερης τάξης.²⁴ Αυτό το χαρακτηριστικό επιβεβαιώνεται και στην Ελλάδα (διάγραμμα 1γ).

Ένας από τους σημαντικότερους προσδιοριστικούς παράγοντες της συμμετοχής στις Ευρωεκλογές είναι η χρονική στιγμή διεξαγωγής τους μέσα στον εκλογικό κύκλο των βουλευτικών εκλογών. Από σχετικές αναλύσεις, προκύπτει ότι Ευρωεκλογές που διεξήχθησαν στην αρχή του εκλογικού κύκλου σημειώνουν χαμηλά ποσοστά συμμετοχής (διαφορά μεγαλύτερη από 10% σε σύγκριση με τα αντίστοιχα των εθνικών εκλογών). Αντίθετα εκείνες οι Ευρωεκλογές που διεξάγονται λίγο πριν από εθνικές, δηλαδή στο τέλος του εκλογικού κύκλου, διακρίνονται από υψηλότερα ποσοστά συμμετοχής.²⁵ Τα χαμηλά ποσοστά συμμετοχής στις τελευταίες ελληνικές Ευρωεκλογές βρίσκονται σε συνάφεια με το γεγονός ότι η ευρωπαϊκή αναμέτρηση διεξήχθη στην αρχή του εκλογικού κύκλου των εκλογών πρώτης τάξης και υποδεικνύουν ότι ο συμπληρωματικός και δευτερεύων χαρακτήρας τους προέρχεται (και) από την εκλογική κόπωση μέρους των ψηφοφόρων από τις πρόσφατες εθνικές εκλογές.

Συνολικά στις ευρωκάλπες προσήλθαν περίπου 1.300.000 λιγότεροι ψηφοφόροι σε σύγκριση με τις βουλευτικές εκλογές του Μαρτίου 2004. Όπως προκύπτει από εκτιμήσεις που έγιναν με βάση τα αντίστοιχα exit polls, από αυτούς το 57% είχε ψηφίσει τον Μάρτιο το ΠΑΣΟΚ, το 33% τη ΝΔ και το 10% τα υπόλοιπα κόμματα.²⁶ Αναμφισβήτητα ένα τμήμα των ψηφοφόρων του ΠΑΣΟΚ επέλεξε την αποχή για λόγους που συνδέονται με τη γενικότερη

24. K. Reif, 1985a, *ό.π.*, σ. 16. Για τις ελληνικές νομαρχιακές εκλογές ως εκλογές δεύτερης τάξης, πρβλ. Γ. Μαυρίδης, «Νομαρχιακές εκλογές 1994-2002 εκλογές δεύτερης τάξης», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 21, 2003, σ. 95-105.

25. M. Marsh - M. Franklin, 1996, *ό.π.*, σ. 17-19. Επιχειρώντας να εφαρμόσουμε τα συμπεράσματά τους στις ελληνικές Ευρωεκλογές προκύπτει ότι σε αυτές του 1984 επιβεβαιώνονται τα πορίσματα των μελετών, εφόσον διακρίθηκαν για υψηλά ποσοστά συμμετοχής και διεξήχθησαν λίγο πριν από εθνικές εκλογές. Τα χαμηλά ποσοστά συμμετοχής των Ευρωεκλογών του 1994 που τοποθετούνται στην αρχή του εκλογικού κύκλου επαληθεύουν και πάλι το μοντέλο. Στην περίπτωση των Ευρωεκλογών του 1999 το μοντέλο διαψεύδεται γιατί αν και πραγματοποιήθηκαν ένα χρόνο πριν από τις εθνικές, συγκέντρωσαν το χαμηλότερο (μέχρι τότε) ποσοστό συμμετοχής.

26. *Τα Νέα*, 15 Ιουνίου 2004.

αδιαφορία του εκλογικού σώματος για τέτοιου είδους αναμετρήσεις (παράμετρος που αφορά όλα τα κόμματα όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και –σε μεγαλύτερο ίσως βαθμό– όλα τα ευρωπαϊκά). Ένα άλλο σημαντικό τμήμα των ψηφοφόρων του, επέλεξε την αποχή εκφράζοντας τη δυσαρέσκειά του προς το κόμμα. Ανεξαρτήτως κομματικής προτίμησης, το γεγονός της μη προσέλευσης στις κάλπες ενός καθόλου ευκαταφρόνητου ποσοστού εκλογέων καταδεικνύει την αποξένωση και αποστασιοποίηση των πολιτών από τις εθνικές πολιτικές ελίτ και από την ίδια τη διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης.²⁷

Ένα επιπλέον ζήτημα που ανακύπτει είναι η χρονική στιγμή της απόφασης για αποχή από τις Ευρωεκλογές. Ευρήματα του Ευρωβαρόμετρου δείχνουν ότι περίπου το 1/4 από όσους τελικά απείχαν είναι σταθεροί απέχοντες (24%), ένα ισοδύναμο τμήμα (23%) αποφάσισε μερικούς μήνες νωρίτερα να μην προσέλθει στις κάλπες, ενώ το 38% δήλωσε ότι επέλεξε να απέχει την ημέρα των εκλογών ή μερικές μέρες πριν από την αναμέτρηση. Οι λόγοι που επικαλέστηκαν οι απέχοντες συνδέονται με το χαρακτηριστικό της μικρότερης σημασίας των εκλογών δεύτερης τάξης: το υψηλότερο ποσοστό (31%) δήλωσε ότι ήταν «σε διακοπές, εκτός σπιτιού» και το 17% δήλωσε «ασθένεια». Αντίθετα, τα ποσοστά που συγκεντρώνουν οι κατηγορίες: «έλλειψη ενδιαφέροντος για τα ευρωπαϊκά θέματα» και «έλλειψη σχετικής ενημέρωσης για την Ε.Ε. και το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο», είναι αρκετά χαμηλά, 6% και 3% αντίστοιχα. Ενδιαφέρον είναι επίσης ότι δεν ανέφερε κανείς από όσους απείχαν ως λόγο την αντίθεσή του στην Ε.Ε.²⁸

Οι λόγοι της αποχής από τις κάλπες συνδέονται ως έναν βαθμό με τον πυρήνα της προεκλογικής εκστρατείας και την έλλειψη ενημέρωσης των πολιτών για τα ευρωπαϊκά θέματα. Από σχετική έρευνα που έγινε στην Ελλάδα προκύπτει ότι «η διεύρυνση, η ολοκλήρωση, το ευρωπαϊκό Σύμφωνο και η ιδιότητα του πολίτη σπανίως ετέθησαν από τα ΜΜΕ ως αντικείμενο συζήτησης και μελέτης. [...] τα ελληνικά ΜΜΕ, όπως συμβαίνει και στις περιπτώσεις άλλων κρατών-μελών, αποδίδουν ελάχιστη σημασία στην Ευρώπη και την ευρωπαϊκή πολιτική».²⁹

27. Πρβλ. για τα «διφορούμενα της αποχής» τις θέσεις όπως αυτές παρουσιάζονται από τον Α. Πανταζόπουλο, «Ο Λαϊκισμός της Δεξιάς. Το φαινόμενο της αποχής, Η Νέα Δημοκρατία και ο ΛΑΟΣ πριν και μετά τις Ευρωεκλογές», στο Χρ. Βερναρδάκης (επιμ.), *Η Κοινή Γνώμη στην Ελλάδα 2004*, Ινστιτούτο VPRC, Εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα 2005, σ. 141-163.

28. Πρβλ. *Flash Eurobarometer 162*, Ιούλιος 2004.

29. Ν. Δεμερτζής - Π. Τοιλιγιάννης, «Οι Ευρωεκλογές στα ελληνικά ΜΜΕ», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 24, 2004, σ. 162.

Οι απώλειες των μεγάλων κομμάτων

Σε όλα τα κράτη μέλη της Ε.Ε. (με μοναδική εξαίρεση τη Σλοβακία και εν μέρει την Ισπανία)³⁰ τα κυβερνητικά κόμματα, επαληθεύοντας το μοντέλο των Reif - Schmitt, σημείωσαν απώλειες σε σχέση με τις προηγούμενες εθνικές εκλογές. Στις τελευταίες Ευρωεκλογές στην Ελλάδα, το ονομαζόμενο droppoff,³¹ δηλαδή η διαφορά στο ποσοστό της εκλογικής δύναμης μεταξύ βουλευτικών και Ευρωεκλογών του κόμματος της ΝΔ, έφτασε το 2,35%. Ωστόσο, οι απώλειες της επιρροής του κυβερνητικού κόμματος είναι οι μικρότερες που έχουν παρατηρηθεί ποτέ στην ιστορία όλων των ευρωεκλογικών αναμετρήσεων.³² Αυτή η παρατήρηση συνάδει με τη θέση σύμφωνα με την οποία η εκλογική δύναμη των κυβερνητικών κομμάτων είναι ενισχυμένη σε Ευρωεκλογές που γίνονται την αρχή της τετραετίας τους, επειδή μπορεί να θεωρηθεί ότι επωφελούνται ακόμη από την περίοδο χάριτος. Για πρώτη φορά σε ελληνικές Ευρωεκλογές που διεξάγονται στην περίοδο χάριτος επαληθεύτηκε η παραπάνω θέση.³³

Ένα δεύτερο σημείο επαλήθευσης του θεωρητικού μοντέλου στην ελληνική περίπτωση είναι οι απώλειες στα ποσοστά των μεγάλων κομμάτων συνολικά. Στις εκλογές του Ιουνίου 2004, η δύναμη των δύο μεγάλων κομμάτων ήταν σαφέστατα μικρότερης κλίμακας: μειώθηκε κατά 8,9 μονάδες σε σύγκριση με τις βουλευτικές του Μαρτίου (77% και 85,9% αντίστοιχα). Όπως φαίνεται από το Διάγραμμα 2, το αθροιστικό ποσοστό των δύο μεγάλων κομμάτων είναι κατά οκτώ μονάδες υψηλότερο από το αντίστοιχο του 1999.

30. Ο κυβερνητικός συνασπισμός στη Σλοβακία κέρδισε αθροιστικά περίπου 10% σε σχέση με τις προηγούμενες γενικές εκλογές. Στην Ισπανία το Σοσιαλιστικό Κόμμα αύξησε τη δύναμή του κατά μία ποσοστιαία μονάδα.

31. Σχετικά με τον όρο, πρβλ. C. van der Eijk - M. Franklin - M. Marsh, 1996, ό.π., σ. 156.

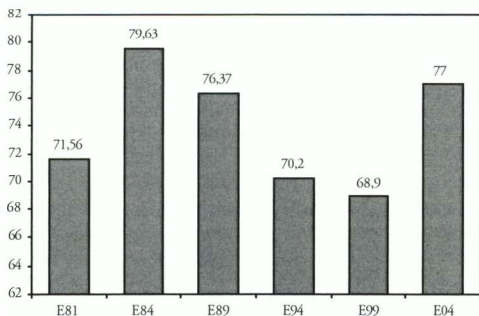
32. Σχετικά με τα «ρεκόρ της Ν.Δ.» στις Ευρωεκλογές, πρβλ. Γ. Μαυρής «Οι Ευρωεκλογές της 13ης Ιουνίου 2004», *Πολιτική Επιστήμη*, ό.π., σ. 97-98.

33. Στις Ευρωεκλογές του 1994, που πραγματοποιήθηκαν οκτώ μήνες μετά από τις βουλευτικές και επομένως συγκαταλέγονται στην περίοδο χάριτος, οι απώλειες για το κυβερνητικό κόμμα έφτασαν το 9,23%. Οι απώλειες για το κυβερνών κόμμα στις Ευρωεκλογές του 1981 και του 1989 που διεξήχθησαν την ίδια μέρα με τις βουλευτικές ήταν 4,53% και 3,17%. Η περίπτωση των τελευταίων Ευρωεκλογών στην Ισπανία είναι συγκρίσιμη με την ελληνική. Οι ισπανικές εθνικές εκλογές πραγματοποιήθηκαν μια εβδομάδα μετά τις ελληνικές. Το ποσοστό του PSOE αυξήθηκε στις Ευρωεκλογές κατά μία ποσοστιαία μονάδα. Δεν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι αποτελεί απόκλιση από τα συμπεράσματα του μοντέλου των εκλογών δεύτερης τάξης εφόσον η αύξηση θα πρέπει να οφείλεται στην μετεκλογική ευφορία [post electoral euphoria] και συνιστά παράδειγμα της έννοιας της «διόγκωσης» του A. Campbell.

Το ποσοστό των τελευταίων Ευρωεκλογών είναι το δεύτερο υψηλότερο μετά το 1984. Υπενθυμίζοντας τον ιδιαίτερο χαρακτήρα των Ευρωεκλογών του 1984 («εφ' όλης της ύλης» αντιπαράθεση, πόλωση και οξύτητα) τότε βρισκόμαστε μπροστά σε μια ιδιαιτερότητα: οι Ευρωεκλογές του 2004 πραγματοποιήθηκαν τρεις μόνο μήνες μετά την επάνοδο της ΝΔ στην εξουσία και, επομένως, ήταν πολιτικά αδύνατο να τεθεί σε αυτές πραγματικό διακύβευμα εσωτερικής πολιτικής. Σε παρόμοιες περιπτώσεις η απουσία ενός τέτοιου τύπου διακυβεύματος καταγράφεται και στα αποτελέσματα των ευρωπαϊκών αναμετρήσεων: συγκρίνοντας με τις Ευρωεκλογές της 12ης Ιουνίου 1994 που εντάσσονται στην περίοδο χάριτος, παρατηρείται η ομοιότροπη πτώση και των δύο μεγάλων κομμάτων, του ΠΑΣΟΚ και της ΝΔ, τα οποία περιορίστηκαν περίπου στο 80% και 83% αντίστοιχα της δύναμης τους στις εθνικές εκλογές του 1993 (συνολική μείωση της δύναμής τους κατά 15,8 μονάδες).

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2

Εξέλιξη του αθροιστικού ποσοστού ΝΔ και ΠΑΣΟΚ στις Ευρωεκλογές 1981-2004

Πηγή: Επεξεργασία αποτελεσμάτων του Υπουργείου Εσωτερικών.

Οι απώλειες των μεγάλων κομμάτων οφείλονται σύμφωνα με το μοντέλο στο γεγονός ότι οι ψηφοφόροι στις Ευρωεκλογές είναι περισσότερο απελευθερωμένοι από τις κομματικές τους ταυτίσεις. Αυτό συνεπάγεται μετακινήσεις στην ψήφο [vote switching] μεταξύ των εθνικών και ευρωπαϊκών αναμετρήσεων. Ο Franklin, αναλύοντας τα αποτελέσματα των ερευνών του προ-

γράμματος European Election Study, υπολογίζει ότι καθαρή μετακίνηση ψηφοφόρων στις τελευταίες Ευρωεκλογές κυμάνθηκε στις 8,6 μονάδες.³⁴ Παράλληλα, από τις δημοσκοπήσεις εξόδου [exit poll], αναδεικνύονται ενδιαφέροντα συμπεράσματα αναφορικά με τις μετακινήσεις στην ψήφο. Από τον Πίνακα 1 διαφαίνεται ότι, τόσο για την ΝΔ όσο και για το ΠΑΣΟΚ, υπήρξε ένα ποσοστό 13% που μετακινήθηκε συγκριτικά με την ψήφο του Μαρτίου. Το 3% επέλεξε το αντίπαλο μεγάλο κόμμα, ενώ το υπόλοιπο 10% στράφηκε προς τα μικρότερα κόμματα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Μετακίνηση ψηφοφόρων: βουλευτικές 2004-Ευρωεκλογές 2004

Βουλευτικές 2004	Ευρωεκλογές 2004					
	ΝΔ	ΠΑΣΟΚ	ΚΚΕ	ΣΥΝ	ΛΑΟΣ	ΛΟΙΠΑ
ΝΔ	87,2	3,1	1,7	1,4	3,6	3,0
ΠΑΣΟΚ	3,0	86,2	4,0	2,5	1,0	3,3

Πηγή: Επεξεργασία από το EXIT POLL της 13ης Ιουνίου 2004 της Εταιρείας OPINION.

Στη συνέχεια, προκύπτει το ερώτημα αν πρόκειται για σταθεροποιημένες διαρροές. Στην ερώτηση του exit poll της Opinon για τη χρονική στιγμή της τελικής απόφασης ανάλογα με το κόμμα που ψήφισαν στις Ευρωεκλογές παρατηρείται ότι όσον αφορά τη ΝΔ, εννέα στους δέκα ψηφοφόρους (91%) την είχαν επιλέξει μήνες πριν από τις Ευρωεκλογές ή δήλωσαν σταθεροί ψηφοφόροι της. Πρόκειται για ένα ποσοστό που συνδέεται τόσο με την υψηλή συσπείρωση του κυβερνητικού κόμματος, όσο και με την μετεκλογική ευφορία. Το αντίστοιχο ποσοστό για το ΠΑΣΟΚ είναι εξίσου υψηλό (88%).

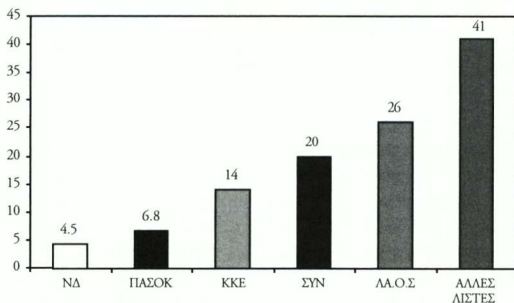
Από τις υποκατηγορίες «μερικές εβδομάδες», «τελευταίες μέρες» και «την ημέρα διεξαγωγής των Ευρωεκλογών», οι περισσότεροι έκαναν την επιλογή τους την τελευταία στιγμή (σήμερα). Η σημαντική αύξηση σε αυτή την υποκατηγορία ενδεχομένως να υποδηλώνει ότι το διάστημα των τελευταίων ε-

34. Ο μέσος όρος που προκύπτει από τους υπολογισμούς του Franklin για την περίοδο 1989-2004 είναι 8,9 μονάδες. Πρόκειται για τον χαμηλότερο μέσο όρο ανάμεσα στα 15 κράτη μέλη της Ε.Ε., πρβλ. Μ. Franklin, «The Fading Power of National Politics to Structure Voting Behaviour in Elections to the European Parliament», εισήγηση που παρουσιάστηκε στο Συνέδριο για τις Ευρωεκλογές του 2004, Κεντρικό Ευρωπαϊκό Πανεπιστήμιο, Βουδαπέστη, 21-22 Μαΐου 2005, στο: www.ees-homepage.net/papers.

βδομάδων πριν από τις ευρωπαϊκές εκλογές ήταν σχετικά νεκρό, δεν βοήθησε αρκετούς να σχηματίσουν γνώμη και τελικά αποφάσισαν την τελευταία μέρα («σήμερα») λόγω της υποχρέωσης που αισθάνονταν να ψηφίσουν. Το βασικό ερώτημα που αναφέρεται είναι προς ποιο κόμμα στράφηκαν οι ψηφοφόροι της «τελευταίας στιγμής». Όπως προκύπτει και από τη σχηματική απεικόνιση στο Διάγραμμα 3, η επιλογή της «τελευταίας στιγμής» ευνόησε τα –πολύ– μικρά κόμματα της πολιτικής σκηνής. Το 41% όσων επέλεξαν κάποιο από τα πολύ μικρά κόμματα το έκαναν την ίδια ημέρα των εκλογών. Αντίστοιχα, το ίδιο έκανε το 26% των ψηφοφόρων του ΛΑΟΣ και το 20% όσων προτίμησαν το ΣΥΝ.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3

Λήψη τελικής απόφασης την ημέρα των Ευρωεκλογών ανά κόμμα

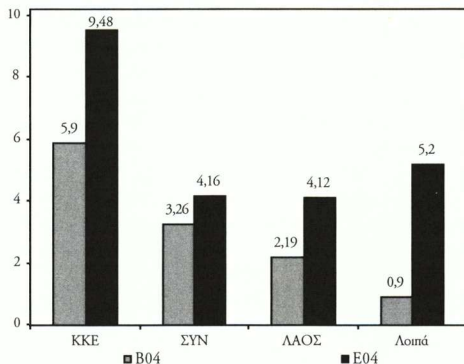

Πηγή: Επεξεργασία από το EXIT POLL της 13ης Ιουνίου 2004 της Εταιρείας OPINION.

Όπως φαίνεται και στο Διάγραμμα 4, η εκλογική δύναμη όλων των μικρών κομμάτων παρουσίασε αύξηση στις Ευρωεκλογές, αν και η σχετική τάση υπήρξε ασθενέστερη, σε σύγκριση με τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες, όπου το εκλογικό αποτέλεσμα σαφέστερα και ευνόησε περισσότερο τα μικρότερα κόμματα, τα οποία και λειτούργησαν ως φορείς διαμαρτυρίας σημαντικού τμήματος των ευρωπαίων πολιτών. Ωστόσο ανταποκρίνεται στα αξιώματα –όπως αυτά προκύπτουν από τη σχετική βιβλιογραφία– αναφορικά με τον εκλογικό κύκλο και την περίοδο χάριτος όπου και δεν εκδηλώνονται υψηλά

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 4

Συγκριτική απεικόνιση της εκλογικής δύναμης του ΚΚΕ, ΣΥΝ, ΛΑΟΣ και των λοιπών κομμάτων στις βουλευτικές και Ευρωεκλογές 2004

Πηγή: Επεξεργασία αποτελεσμάτων του Υπουργείου Εσωτερικών.

ποσοστά ψήφου διαμαρτυρίας.³⁵ Επιπλέον, τα ποσοστά που συγκέντρωσαν τα μικρότερα κόμματα ίσως να ήταν μεγαλύτερα, εάν δεν είχε καταγραφεί τόσο χαμηλή προσέλευση. Στην αναμέτρηση που εξετάζουμε η αποχή αποτέλεσε άλλη μια μορφή διαμαρτυρίας.³⁶ Πάντως η επιλογή της μη προσέλευσης στις κάλπες –και όχι του ονομαζόμενου στη σχετική βιβλιογραφία “voting with the boot”– δεν επιφέρει μεγάλη αύξηση ψήφων προς τα μικρά ή τα νεοπαγή κόμματα, σε αντίθεση με ό,τι συνέβη στις Ευρωεκλογές του 1994 και του 1999.

Αναλυτικότερα, από τα σχετικώς μικρά κόμματα περισσότερο ενισχυμένο

35. Το συνολικό ποσοστό που έφεραν τα μικρότερα κόμματα στις τελευταίες ελληνικές Ευρωεκλογές, μπορεί να θεωρεί και ως σχετικά υψηλό σε σύγκριση με τα χαμηλά ποσοστά που συγκέντρωσαν μικρότερα πολιτικά κόμματα αρκετών κρατών-μελών. Πρβλ. σχετικά με την εφαρμογή της υπόθεσης του μοντέλου των εκλογών δεύτερης τάξης για τη δύναμη των μικρότερων κομμάτων, τη μελέτη του H. Schmitt, «The European Parliament Elections of June 2004: still Second order?», *ό.π.*

36. Γ. Μαυρίης, «Οι Ευρωεκλογές της 13ης Ιουνίου 2004», *ό.π.*, σ. 94.

αναδείχτηκε το ΚΚΕ, κερδίζοντας σε σχέση με τις βουλευτικές εκλογές επιπλέον 3,58 μονάδες και σε απόλυτους αριθμούς 143.823 ψήφους. Μάλιστα το ποσοστό που συγκέντρωσε είναι υψηλότερο και σε σχέση με τις Ευρωεκλογές του 1999 (8,67%). Στις τελευταίες Ευρωεκλογές, το ΚΚΕ παρουσιάστηκε ως ο κύριος εκφραστής του ευρωσκεπτικισμού στην Ελλάδα.

Σαφέστατα πιο περιορισμένη υπήρξε η αντίστοιχη αύξηση της εκλογικής δύναμης του ΣΥΝ (μόνο 12.908 περισσότεροι ψηφοφόροι σε σύγκριση με τις βουλευτικές εκλογές), ο οποίος μάλιστα κατέγραψε πτώση σε σύγκριση με τις Ευρωεκλογές του 1999 (όπου και είχε εκλέξει 2 ευρωβουλευτές, συγκεντρώνοντας το 5,16% των ψήφων). Το 0,76% των ψήφων που συγκέντρωσε η λίστα «Γυναίκες της Ευρώπης» ερμηνεύει εν μέρει τη στασιμότητα του ΣΥΝ και αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα μιας «χαλαρής ψήφου» που εκδηλώνεται στις αναμετρήσεις για την ανάδειξη των μελών του Ευρωκοινοβουλίου.

Ο ΛΑΟΣ βγήκε σημαντικά ενισχυμένος στις Ευρωεκλογές. Σε απόλυτους αριθμούς η αύξηση της εκλογικής δύναμής του, σε σύγκριση με την αντίστοιχη των βουλευτικών, έφτασε τους 90.326 ψηφοφόρους. Λαμβάνοντας υπόψη ευρήματα ερευνών σχετικών με την πολιτική φυσιογνωμία των ψηφοφόρων του ΛΑΟΣ³⁷ μπορεί να υποστηριχθεί ότι η αύξηση του ποσοστού του στις τελευταίες Ευρωεκλογές προήλθε από διαφορετικές «ομάδες» ψηφοφόρων. Αρχικώς το ποσοστό αυτό προήλθε από ψηφοφόρους της ΝΔ που είτε ήταν δυσαρεστημένοι από το κόμμα τους (αν και θεωρείται μικρό το χρονικό διάστημα από την ανάληψη της διακυβέρνησης) είτε προτίμησαν να εκφραστούν μέσω μιας περισσότερο «χαλαρής» επιλογής, όπως αυτή εκδηλώνεται στις Ευρωεκλογές. Από την άλλη πλευρά, ένα τμήμα των ψηφοφόρων του ΛΑΟΣ, σύμφωνα πάντοτε με ευρήματα ερευνών, τοποθετείται στην ονομαζόμενη «α-πολιτική» ή/και «αντι-πολιτική» (αντικομματική) ψήφο και συγκεντρώνει την υποστήριξη των ευρωσκεπτικιστών. Ως εκ τούτου, η επιλογή να ψηφίσουν ΛΑΟΣ στην ευρωκάλη υποδηλώνει, τουλάχιστον από την πλευρά των συνειδητά «α-πολιτικών» ψηφοφόρων του, σύμφωνα με την ορολογία που έχει παρουσιαστεί παραπάνω, ένα “voting with the boot” προς τις καθιερωμένες πολιτικές δυνάμεις.

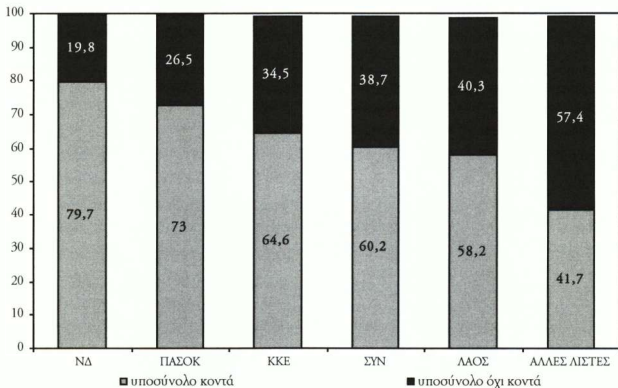
Ένα ερώτημα που ανακύπτει σχετικά με την ψήφο προς τα μικρά κόμματα είναι εάν και σε ποιο βαθμό η ψήφος αυτή αποτελεί διαμαρτυρία (αρνητική

37. Πρβλ. τη μελέτη για το ΛΑΟΣ του Γ. Κουκουράκη, «Ο Λαϊκός Ορθόδοξος Συναγερμός (ΛΑΟΣ) και ο Χώρος της Άκρας Δεξιάς στο Ελληνικό Πολιτικό Σύστημα», στο Χρ. Βερναρδάκης (επιμ.), *Η Κοινή Γνώμη στην Ελλάδα 2004*, ό.π., σ. 128-140.

ψήφος) προς κάποιο από τα μεγάλα κόμματα ή εάν πρόκειται για ειλικρινή ψήφο. Ένας τρόπος προσέγγισης είναι η εξέταση της εγγύτητας (από τη σχετική ερώτηση του exit poll) που νιώθει κάθε ψηφοφόρος προς το κόμμα το οποίο επέλεξε. Όπως προκύπτει από την ανάλυση των σχετικών αποτελεσμάτων, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε την ύπαρξη αρνητικής ψήφου σε αυτές τις Ευρωεκλογές. Στο σύνολο του δείγματος, το 72,73% αισθανόταν κοντά ή πολύ κοντά στο κόμμα που προτίμησε, ενώ το 27,27% είτε δεν αισθανόταν κοντά είτε αισθανόταν μακριά και πολύ μακριά από το κόμμα που ψήφισε. Στο Διάγραμμα 5 παρατίθεται η εγγύτητα για το κάθε κόμμα ξεχωριστά.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 5

Εγγύτητα στο κόμμα και ψήφος Ευρωεκλογών 2004

Πηγή: Επεξεργασία από το EXIT POLL της 13ης Ιουνίου 2004 της Εταιρείας OPINION.

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στο παρόν άρθρο έγινε προσπάθεια ανάλυσης στην ελληνική περίπτωση ενός θεωρητικού μοντέλου που έχει επικρατήσει να εφαρμόζεται στη μελέτη των Ευρωεκλογών. Για να απαντηθεί το βασικό ερώτημα, αν δηλαδή οι τελευταί-

ες Ευρωεκλογές στην Ελλάδα συνιστούν παράδειγμα εκλογών δεύτερης τάξης, έγινε αναφορά στο αντίστοιχο θεωρητικό πλαίσιο, όπως αυτό διατυπώθηκε αρχικά από τους Reif - Schmitt. Εκκινώντας από αυτό το μεθοδολογικό «εργαλείο» και εφαρμόζοντας τις υποθέσεις του, αναδείχθηκαν σημαντικές πτυχές των τελευταίων Ευρωεκλογών στην Ελλάδα. Το βασικό συμπέρασμα που προκύπτει είναι ότι οι ελληνικές Ευρωεκλογές 2004 εντάσσονται στο πρίσμα του μοντέλου των εκλογών δεύτερης τάξης, επιβεβαιώνοντας την ιδιαιτερότητα της αναμέτρησης για την ανάδειξη των μελών του Ευρωκοινοβουλίου.

Το αποτέλεσμα των Ευρωεκλογών προσδιορίστηκε από την πολιτική συγκυρία της περιόδου διεξαγωγής τους και από την κυρίαρχη εθνική αρένα. Η προσέλευση, με ποσοστό 63,22% υπήρξε η χαμηλότερη που καταγράφηκε ποτέ, ενώ η αποχή δεν μοιράστηκε αναλογικά στα κόμματα. Οι απώλειες των δύο μεγάλων κομμάτων και ιδιαίτερα της ΝΔ (που συγκριτικά με άλλες Ευρωεκλογές ήταν σχετικά περιορισμένες) επαληθεύουν και σε ένα άλλο σημείο τη σχετική με το θέμα βιβλιογραφία. Βρίσκονται δηλαδή σε συνάφεια με το χρονικό σημείο ένταξης των Ευρωεκλογών στον εκλογικό κύκλο των βουλευτικών και με τη μετεκλογική ευφορία από την οποία ευνοούνται τα κυβερνητικά κόμματα. Τα χαρακτηριστικά του μοντέλου των εκλογών δεύτερης τάξης επιβεβαιώνονται και στην περίπτωση των μικρότερων κομμάτων, αν και η αύξηση της δύναμής τους –με την έννοια της αρνητικής ψήφου– θα ήταν ενδεχομένως ακόμη μεγαλύτερη, αν οι Ευρωεκλογές λάμβαναν χώρα σε άλλη χρονική στιγμή του εκλογικού κύκλου ή αν η προσέλευση των ψηφοφόρων ήταν μεγαλύτερη.

Από την εφαρμογή του μοντέλου στην ελληνική περίπτωση προκύπτει ότι ο θεσμός των Ευρωεκλογών αποτελεί για το εκλογικό σώμα «μέσο» είτε για να εκφράσει ενδιάθετες κομματικές προτιμήσεις είτε για να δείξει τη διαμαρτυρία του προς το κόμμα που συνήθως ψηφίζει όταν πρόκειται για βουλευτικές εκλογές. Ωστόσο, το μεγάλο ποσοστό δικομματισμού που καταγράφηκε στις τελευταίες Ευρωεκλογές είχε ως αντίκτυπο η εκλογική δύναμη των μικρότερων κομμάτων να είναι μεν σαφέστατα μεγαλύτερη σε σύγκριση με την αντίστοιχη τρεις μήνες νωρίτερα, αλλά να υπολείπεται από την ανάλογη προηγούμενων Ευρωεκλογών. Από αυτή την παρατήρηση μπορούμε να συμπεράνουμε ότι οι έλληνες ψηφοφόροι δεν ψηφίζουν ουσιαστικά διαφορετικά στις εκλογές δεύτερης τάξης και ότι εντοπίζεται μια τάση συνέχειας στις κομματικές τους επιλογές. Ενδεχομένως αυτή η εκλογική συμπεριφορά να συνδέεται με τον (εθνικό) χαρακτήρα που έχουν προσδώσει τα κόμματα στην

εκλογική αναμέτρηση και με το ότι δεν προσφέρθηκαν πειστικές εναλλακτικές λύσεις, οι οποίες θα μπορούσαν να κινητοποιήσουν το εκλογικό σώμα. Ταυτόχρονα η έλλειψη διακυβεύματος, αλλά και η υπό διαμόρφωση πολιτική αρένα από τις πρόσφατες ακόμη βουλευτικές εκλογές, προσέδωσε στις Ευρωεκλογές τον χαρακτήρα μιας αναμέτρησης μικρότερης σημασίας. Ωστόσο, σε αντιδιαστολή με τον χαρακτηρισμό των Ευρωεκλογών ως εκλογών δεύτερης τάξης, το γεγονός ότι διεξάγονται κάθε πέντε χρόνια παράλληλα και στα 25 κράτη-μέλη της Ε.Ε., ανεξάρτητα από τον εκλογικό κύκλο των βουλευτικών εκλογών, επιτρέπει τη μελέτη τους ως «εργαστήρι» για την άντληση συμπερασμάτων ως προς τη συμπεριφορά των ψηφοφόρων όχι μόνο στις ίδιες τις Ευρωεκλογές, αλλά και στις βουλευτικές εκλογές.

ΝΙΚΟΣ ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ

ΝΕΟΙ ΔΡΟΜΟΙ ΓΙΑ ΤΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ

*Κριτική παρουσίαση του πολιτικού στοχασμού
του ΚΟΡΝΗΛΙΟΥ ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗ*

ΘΕΜΕΛΙΟ

ΝΙΚΟΣ ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ

ΝΕΟΙ ΔΡΟΜΟΙ ΓΙΑ ΤΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ

*Κριτική παρουσίαση του πολιτικού
στοχασμού του Κορνήλιου Καστοριάδη*

ISBN 960-310-312-8 ~ Σελίδες 328

Η κριτική παρουσίαση του πολιτικού έργου ενός σημαντικότητας και καθολικού στοχαστή του δραματικού 20ού αι., του Κ. Καστοριάδη, είναι η αφετηρία αυτού του δοκιμίου. Ο πολιτικός στοχασμός του μας εντάσσει σ' ένα ρεύμα δημοκρατικής έμπνευσης και πράξης, μας τοποθετεί αμέσως στην κίνηση της σκέψης. Μας επιβάλλει έτσι να σκεφτούμε, με τα δικά μας μέσα, την πραγματική κατάσταση των σημερινών δυτικοευρωπαϊκών κοινωνιών, που τις χαρακτηρίζει η όλο και πιο έκδηλη απουσία νοήματος: διάγνωση που οφείλουμε στο μεγάλο στοχαστή.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ - ΛΕΣΧΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

Σόλωνος 84, τηλ. 210 36 08 180, 210 36 02 646, FAX 210 36 12 092

http://www.themelio-ekdoseis.gr e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ

Πόλεμος και ειρήνη

μετά το «τέλος της Ιστορίας»

Οι νέοι πόλεμοι και οι νέες μορφές ειρήνης,
που δεν είναι κατά κυριολεξία ούτε πόλεμοι ούτε ειρήνη,
είναι παραδειγματικές παρενέργειες μιας ευρύτερης ανατροπής.

ISBN 960-03-4082-X €20,00

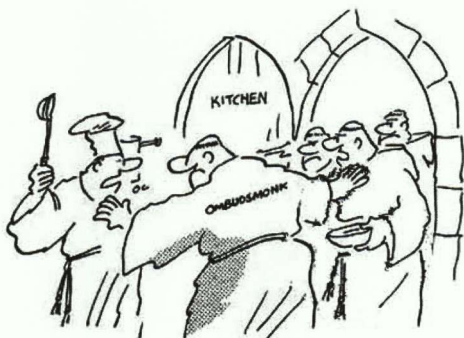

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΑΣΤΑΝΙΩΤΗ

www.kastaniotis.com

ΚΑΤΑΘΕΣΕΙΣ

Πηγή: <http://www.cartoonstock.com>.

ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ, ΚΡΑΤΟΣ ΔΙΚΑΙΟΥ ΚΑΙ Ο OMBUDSMAN*

Νικηφόρος Διαμαντούρος**

Καθώς η διευρυμένη Ευρωπαϊκή Ένωση προσαρμόζεται βαθμιαία στις νέες πραγματικότητες και δυναμικές μιας διαδικασίας επανένωσης που σηματοδοτεί, πολιτικά και συμβολικά, το τέλος των μειζόνων, τραυματικών και βαθιών διχασμών που επέφεραν αυτοί που τείνω να αποκαλώ ευρωπαϊκούς εμφυλίους πολέμους του 20ού αιώνα, θα ήταν ίσως αρμόζον, και σίγουρα επίκαιρο, να στοχαστούμε επάνω στο ευρύτερο πολιτικό και θεσμικό πλαίσιο που επηρεάζει άμεσα την ικανότητα του θεσμού του ombudsman να υπηρετεί τους πολίτες και να ενισχύει τη δυνατότητά τους να απολαύουν καλύτερα των δικαιωμάτων τους. Δύο κεφαλαιώδεις παράμετροι που επιδρούν καθοριστικά και διαμορφώνουν το πλαίσιο αυτό είναι το κράτος δικαίου και η δημοκρατία. Η σχέση αλληλεπίδρασης μεταξύ των δύο αυτών παραμέτρων και του θεσμού του ombudsman θα αποτελέσει το αντικείμενο του σύντομου τούτου άρθρου.¹

Με απλά λόγια, το επιχείρημα που επιθυμώ να αναπτύξω είναι, ότι η συγκεκριμένη χρονική ακολουθία κατά την οποία κράτος δικαίου και δημοκρατία εισάγονται σε μια δεδομένη κοινωνία και χώρα επηρεάζει άμεσα το πολιτικό και θεσμικό περιβάλλον μέσα στο οποίο μπορεί να λειτουργήσει ο ombudsman. Πιο συγκεκριμένα, υποστηρίζω ότι όπου η εδραίωση του κράτους δικαίου προηγείται της δημοκρατίας, το πολιτικό, θεσμικό και πολιτι-

* Μια βραχύτερη και ελαφρώς διαφορετική μορφή αυτού του κειμένου δημοσιεύθηκε στο Hans Gammeltoft-Hansen - Jens Olsen (επιμ.), *The Danish Ombudsman 2005: The Ombudsman between Legislator, Administration and Citizens-Developing the Ombudsman Concept*, Folketings Ombudsmand, Κοπεγχάγη 2005.

** Ο Νικηφόρος Διαμαντούρος είναι Καθηγητής Πολιτικής Επιστήμης στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και ο Ευρωπαϊκός Συνήγορος του Πολίτη.

1. Ενδεικτικά παραδείγματα πρόσφατων εργασιών για τους διχασμούς που προέκυψαν από τους ευρωπαϊκούς «εμφυλίους πολέμους» του 20ού αιώνα, αποτελούν, μεταξύ άλλων, τα: Mark Mazower, *Dark Continent: Europe's Twentieth Century*, Penguin Press, Allen Lane, Λονδίνο 1998, και Norman Davies, *Europe: A History*, Pimlico, Λονδίνο 1997.

ομικό περιβάλλον που προκύπτει είναι πιο πρόσφορο για την πληρέστερη πραγμάτωση των δυνατοτήτων του ombudsman και προάγει την ικανότητά του να λειτουργεί ως μηχανισμός που συμβάλλει στην ουσιαστική ενδυνάμωση των πολιτών. Αντιθέτως, η αντίστροφη ακολουθία, όταν δηλαδή η εγκαθίδρυση της δημοκρατίας είτε προηγείται του κράτους δικαίου είτε συμπίπτει με αυτό, αποτελεί επιλογή υποδεέστερη από τη σκοπιά της ενδυνάμωσης των πολιτών μέσω της ουσιαστικής άσκησης των δικαιωμάτων τους. Σε ό,τι ακολουθεί θα επιχειρήσω να παρουσιάσω τη θέση αυτή αναλυτικότερα.²

Ξεκινώ υπογραμμίζοντας το προφανές: παρόλο που στο σύγχρονο ευρωπαϊκό νομικό πολιτισμό, κράτος δικαίου και δημοκρατία θεωρούνται αδιαίρετο και φυσικό, θα λέγαμε, ζεύγος, εντούτοις πρόκειται για έννοιες σαφώς διακριτές και διαφορετικές από αναλυτική άποψη.

Το κράτος δικαίου παραπέμπει σε μία κατάσταση στην οποία όλα τα μέλη της κοινωνίας υπόκεινται στον νόμο και κανείς δεν μπορεί να λειτουργήσει έξω ή πάνω από αυτόν. Ιστορικά, οι απαρχές του ανάγονται στον ευρωπαϊκό φεουδαρχισμό και, πιο συγκεκριμένα, στο στενό και σύνθετο πλέγμα των αμοιβαίων δικαιωμάτων και υποχρεώσεων τα οποία προέκυψαν, με την πάροδο του χρόνου, από τις συμβατικές σχέσεις που συνέδεαν τον φεουδάρχη με τον υποτελή. Από μια τέτοια συνθήκη προκύπτει επιπροσθέτως η αρχή ότι, στο κράτος δικαίου, κάθε άτομο υπόκειται στο κοινό δίκαιο και όχι σε εξαιρετικές ή έκτακτες ρυθμίσεις. Πρωταρχική συνθήκη, που σχετίζεται με τη γένεση του κράτους δικαίου και συναρτάται με την ύπαρξή του, αποτελεί το γεγονός ότι οι γενικές αρχές του αποτελούν κατ' ανάγκην προϊόν δικαστικών αποφάσεων, με άλλα λόγια ότι τα δικαστήρια συγκροτούν το θεμέλιο πάνω στο οποίο οικοδομείται το κράτος δικαίου και από το οποίο εξαρτάται η ανάπτυξη και η εξέλιξή του. Τέλος, για να περιοριστώ σε πολύ βασικά γνωρίσματα, το κράτος δικαίου συνεπάγεται εξ ορισμού την απουσία της ανεξέλεγκτης (και ως εκ τούτου αυθαίρετης) άσκησης της εξουσίας, που τόσο κομπιά εκφράστηκε από το λατινικό ρητό «*Quod principi placuit, legis habet vigorem*» [ό,τι ευχαριστεί τον ηγεμόνα έχει ισχύ νόμου] το οποίο, προσδίδοντας μέγιστη αξία στην ευχαρίστηση του ηγεμόνα, χρησίμευσε επί μακρόν ως το ιδεολογικό θεμέλιο της απολυταρχικής διακυβέρνησης.³

2. Για μια θεωρητική προσέγγιση της σημασίας των ακολουθιών στις προσπάθειες για την πολιτική ανάπτυξη και οικοδόμηση των κρατών, βλ. Leonard Binder, κ.ά., *Crises and Sequences in Political Development*, Princeton University Press, Princeton NJ 1971.

3. Για μια κλασική διατύπωση σχετικά με το κράτος δικαίου, βλ. A.V. Dicey, *Introduction*

Μια ακόμη διάσταση που συνδέεται με το κράτος δικαίου είναι ότι, όπου αυτό γίνεται αποδεκτό, η συγκρότηση του κράτους πραγματώνεται στη βάση αυτού που περιέγραψε ο Μαξ Βέμπερ ως «νομικούς-ορθολογικούς» κανόνες, οι οποίοι χρησιμοποιούνται ως νομικό υπόβαθρο της εξουσίας και του κράτους.⁴

Τέλος, η εξέλιξη του κράτους δικαίου οδήγησε, προϊόντος του χρόνου, σε κοινωνικές και πολιτικές ρυθμίσεις, χαρακτηριστικό γνώρισμα των οποίων είναι ότι η σχέση μεταξύ διοικούντος και διοικουμένου δεν είναι ευθεία και άμεση, αλλά διαμεσολαβείται από δομές ή θεσμούς που απολαύουν νομικής αναγνώρισης και ισχύος και θέτουν αποτελεσματικά όρια στην άσκηση της εξουσίας από τον διοικούντα. Αυτό το χαρακτηριστικό του κράτους δικαίου και του προτύπου της διαμεσολαβούμενης άσκησης της εξουσίας που σχετίζεται μαζί του συνέλαβε προσφυώς και ανέλυσε διεξοδικά ο Μοντεσκιέ στο περίφημο έργο του *Το πνεύμα των νόμων*, υπό τον εύστοχο όρο «ενδιάμεσες συσσωματώσεις» [corps intermédiaires].⁵

Σε αντίθεση με το κράτος δικαίου που έλκει την καταγωγή του παλαιόθεν, η σύγχρονη δημοκρατία είναι πολύ πιο πρόσφατο φαινόμενο και συνδέεται αναπόσπαστα με τις πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές ανακατατάξεις που

---

to the Study of the Law of the Constitution, Macmillan, Λονδίνο 1961, σ. 183-205 και passim. Βλ., επίσης, David Lindsay Keir, *The Constitutional History of Modern Britain since 1485*, Van Nostrand, Princeton NJ 1963, σ. 293-298· Harold J. Laski, *Parliamentary Government in England*, Allen and Unwin, Λονδίνο 1963, σ. 360-387, και André Mathiot, *The British Political System*, Hogarth Press, Λονδίνο 1958, σ. 195-204. Για πιο πρόσφατες αναλύσεις που εστιάζονται στη σχέση κράτους δικαίου και δημοκρατίας, βλ. Guillermo O'Donnell, «Why the Rule of Law Matters», *Journal of Democracy*, τόμ. 15, τχ. 4, Οκτώβριος 2004, σ. 32-46, και José Maria Maravall - Adam Przeworski (επιμ.), *Democracy and the Rule of Law*, Cambridge University Press, Cambridge 2003. Για μια πρόσφατη εργασία στην οποία συνδέονται η δημοκρατία και ο ombudsman, βλ. Andreas Ch. Takis, «Ombudsmanship, Human Rights, and the Rule of Law», στο Dimitris Christopoulos - Dimitris Hormovitis (επιμ.), *The Ombudsman in South-Eastern Europe*, Sakkoulas και Bruylant, Αθήνα και Βρυξέλλες 2005, σ. 152-157.

4. Για τη θέση του Weber για τους νομικούς-ορθολογικούς κανόνες ως την πεμπτουσία του σύγχρονου κράτους, βλ. Max Weber, *Economy and Society*, επιμ.: Guenther Roth - Claus Wittich, University of California Press, Berkeley CA 1978, σ. 213-226 και passim. Για τη σημασία της νομικής-ορθολογικής παράδοσης σε ό,τι αφορά τα δημοκρατικά καθεστώτα, βλ. Yossi Shain - Juan J. Linz, *Interim Governments and Democratic Transitions*, Cambridge University Press, Cambridge 1995, σ. 10-14.

5. Για τη θέση του Montesquieu αναφορικά με τη διαμεσολαβούμενη άσκηση της εξουσίας και την έννοια «ενδιάμεσες συσσωματώσεις», βλ. Baron de Montesquieu, *The Spirit of the Laws*, Hafner, Νέα Υόρκη 1962, σ. 66-70 και 120-125.

συγκλόνισαν την ευρωπαϊκή ήπειρο και τις αποικίες της Αμερικής κατά τη διάρκεια του «μακρού αιώνα», ο οποίος ξεκινά το τελευταίο τέταρτο του 18ου και εκτείνεται σε ένα μεγάλο μέρος του 20ού. Συνδεδεμένη με τη βαθμιαία επέκταση του εκλογικού δικαιώματος σε έναν συνεχώς αυξανόμενο αριθμό υποκειμένων που μετεξελίχθηκαν σε πολίτες, η δημοκρατία και, ιδίως, η φιλελεύθερη εκδοχή της απολαύει στις μέρες μας αδιαμφισβήτητης νομιμότητας [legitimité] όχι μόνο στην Ευρώπη, η οποία αποτελεί αναντίρρητα τη βασική συνιστώσα αυτής της συνηγορίας, αλλά και στη συντριπτική πλειονότητα των κρατών στον κόσμο.⁶

Οι ορισμοί της έννοιας «δημοκρατία» εύκολα μπορούν να είναι μακροσκελείς και σύνθετοι. Για τις ανάγκες της παρούσας ανάλυσης όμως, προτιμώ να υιοθετήσω μια μινιμαλιστική εννοιολόγηση και να περιοριστώ στον προσδιορισμό ορισμένων από τα κύρια χαρακτηριστικά της δημοκρατίας, τα οποία συνιστούν θεμελιώδεις προϋποθέσεις τόσο για τη νομιμότητά της όσο και για και την αποτελεσματικότητά της. Αυτές περιλαμβάνουν: (α) την ικανότητα της δημοκρατίας να διασφαλίζει τις συνθήκες για δίκαιες εκλογές· (β) την ύπαρξη περισσότερων από ένα νόμιμων πολιτικών κομμάτων που έχουν το δικαίωμα να συμμετέχουν ελεύθερα στην εκλογική διαδικασία· και (γ) την απουσία αυτού που οι πολιτικοί επιστήμονες αποκαλούν «ομάδες βέτο», ικανών να παρέμβουν στη δημοκρατική διαδικασία και, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, να υποσκάψουν ή να ακυρώσουν αποφάσεις που ελήφθησαν από τους ψηφοφόρους. Τυπικά παραδείγματα τέτοιων ομάδων βέτο αποτελούν η μοναρχία, οι ένοπλες δυνάμεις ή άλλα τμήματα του κρατικού μηχανισμού που αποδεικνύονται απρόθυμα να αποδεχθούν τη λαϊκή ετυμηγορία των εκλογών ως νόμιμη και τελεσίδικη και να την τηρήσουν.⁷

6. Για μια κλασική διατύπωση σχετικά με τις ιστορικές ανακατατάξεις μέσα από τις οποίες προήλθε η σύγχρονη δημοκρατία, βλ. Robert R. Palmer, *The Age of Democratic Revolution: A Political History of Europe and America, 1760-1800*, 2 τόμοι, Princeton University Press, Princeton NJ 1959. Για μια βαρύνουσα σημασία θεώρηση αναφορικά με τη σύγχρονη δημοκρατία διατυπωμένη από την πλευρά της πολιτικής επιστήμης, βλ. Robert A. Dahl, *Democracy and its Critics*, Yale University Press, New Haven CT 1989. Μια κλασική μελέτη στην οποία διερευνάται η σχέση μεταξύ της αρχαίας και της σύγχρονης δημοκρατίας, είναι το: Benjamin Constant, «De la liberté des anciens à celle des modernes», στο *Cours de politique constitutionnelle ou collection des ouvrages publiés sur le gouvernement représentatif*, τ. 2, Guillaumin, Παρίσι 1872, σ. 539-560.

7. Η βιβλιογραφία της πολιτικής επιστήμης βρίθκει από ορισμούς για τη δημοκρατία οι οποίοι κυμαίνονται από μινιμαλιστικές έως εξαιρετικά σχολαστικές, σύνθετες και μαξιμαλιστικές εννοιολογήσεις. Ενδεικτικά παραδείγματα εργασιών που υιοθετούν ανάλογη οπτική με αυ-

Σημαντικό επακόλουθο μιας τέτοιου είδους εννοιολόγησης είναι ότι η δημοκρατία δεν μπορεί να εξισώνεται μόνο με κοινοβουλευτικούς θεσμούς ή με την απλή διενέργεια εκλογών. Η ύπαρξη των τελευταίων σε πολλά μέρη του κόσμου σήμερα και σε πολλές χώρες της Ευρώπης κατά το παρελθόν δεν διασφάλισε την επαρκή τήρηση των προϋποθέσεων που αναφέρθηκαν παραπάνω ως πρωταρχικών χαρακτηριστικών της δημοκρατίας. Ταυτόχρονα, ακόμη και μια φευγαλέα ματιά ανά τον κόσμο παρέχει επαρκή στοιχεία ικανά να στηρίξουν την άποψη ότι, σε πολλές χώρες, οι συνθήκες κάτω από τις οποίες διενεργούνται οι εκλογές δεν πληρούν τα κριτήρια της χρηστότητας, της ελεύθερης αναμέτρησης και της απουσίας ομάδων βέτο που προαναφέρθηκαν. Αντί για δημοκρατίες, τέτοιες καταστάσεις θα μπορούσαν να βοηθούν ως «εκλογικά καθεστώτα», η ικανότητα των οποίων να εκπληρώνουν τις τυπικές προϋποθέσεις της δημοκρατίας παραμένει πολύ περιορισμένη.⁸

Επιτρέψτε μου, τέλος, να διατυπώσω ένα πρόσθετο και, από μια άποψη, πιο σύνθετο επιχείρημα αναφορικά με τη σχέση μεταξύ δημοκρατίας και νομιμότητας του κράτους. Για να το θέσω απλά, η αποδοχή της νομιμότητας του κράτους στα μάτια των πολιτών του αποτελεί ουσιαστική προϋπόθεση για την εύρυθμη λειτουργία της δημοκρατίας. Μάλιστα, θα προχωρούσα ένα βήμα παραπέρα και θα υποστήριζα ότι αν το κράτος δεν είναι καταληπτό ως νόμιμο [legitimate], τότε η δημοκρατική διαδικασία αδυνατεί να θεραπεύσει το πρόβλημα. Η παρατήρηση αυτή διευκολύνει τη διασαφήνιση ενός σημαντικού σημείου που είναι ιδιαίτερης σημασίας για την παρούσα ανάλυση.

τή που χρησιμοποιείται στο παρόν άρθρο, αποτελούν, μεταξύ άλλων, τα: Dahl, *Democracy and its Critics*, ό.π., σ. 108-115 και *passim*; Juan J. Linz, «Totalitarian and Authoritarian Regimes», στο Fred I. Greenstein - Nelson W. Polsby (επιμ.), *Handbook of Political Science*, τ. 3, Addison Wesley, Reading MA 1975, σ. 182-183, και Richard Gunther - P. Nikiforos Diamandouros - Hans-Jürgen Puhle (επιμ.), *The Politics of Democratic Consolidation: Southern Europe in Comparative Perspective*, Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη MD 1995, σ. 5-7. Για τις «ομάδες βέτο», βλ. Scott Mainwaring - Guillermo O'Donnell - J. Samuel Valenzuela (επιμ.), *Issues in Democratic Consolidation: The New South American Democracies in Comparative Perspective*, University of Notre Dame Press, Notre Dame IN 1992, σ. 48-49.

8. Για τα εκλογικά καθεστώτα, βλ. Terry Lynn Karl, «Imposing Consent? Electoralism vs. Democratization in El Salvador», στο Paul Drake - Eduardo Silva (επιμ.), *Elections and Democratization in Latin America, 1980-85*, Centre for Iberian and Latin American Studies, San Diego CA 1986, σ. 9-36. Για μια πιο πρόσφατη εννοιολόγηση η οποία εστιάζεται στα γενικότερα ζητήματα που εξετάζονται εδώ, βλ. Wolfgang Merkel, «Embedded or Defective Democracies», καθώς και Merkel - Aurel Croissant, «Conclusion: Good and Defective Democracies», *Democratization*, τόμ. 11, τχ. 5, Δεκέμβριος 2004, σ. 33-58 και 199-213 αντίστοιχα.

Αναδεικνύει δηλαδή μια ουσιώδη διάκριση μεταξύ κράτους δικαίου και δημοκρατίας, τονίζοντας ότι η πλειοψηφική λογική που αποτελεί κινητήρια δύναμη της δημοκρατικής διαδικασίας δεν μπορεί, εκ των προτέρων, να χρησιμοποιηθεί ως εργαλείο για τη διευθέτηση ζητημάτων που εμπíπτουν στο πεδίο δικαιοδοσίας του κράτους δικαίου. Παραθέτω μόνο ένα παράδειγμα –θα επιστρέψω προς το τέλος της ανάλυσής μου σε αυτό– το οποίο είναι συναρτημένο άμεσα με τα πολιτικά προβλήματα που αντιμετωπίζουν ορισμένες από τις νεοσυσταθείσες δημοκρατίες της Ευρώπης: η δημοκρατική διαδικασία, με άλλα λόγια η αρχή της πλειοψηφίας, δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την επίλυση προβλημάτων που σχετίζονται με την προάσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, συμπεριλαμβανομένων των δικαιωμάτων των μειονοτήτων.⁹

Στη διάρκεια της σύντομης ύπαρξής της, η σύγχρονη δημοκρατία προσέλαβε πολλές μορφές και εμφανίστηκε σε πολλές παραλλαγές. Ανάλογα με το ποια αρχή ή χαρακτηριστικό επιλέγεται ως κριτήριο ταξινόμησης, οι δημοκρατίες μπορεί να είναι κοινοβουλευτικές, προεδρικές ή ημι-προεδρικές –ο τελευταίος χαρακτηρισμός χρησιμοποιείται για να αποδώσει το είδος εκείνο που εδραιώθηκε στη Γαλλία με την Ε΄ Δημοκρατία. Επίσης, μπορούμε να κατανοήσουμε τις δημοκρατίες ως πλειοψηφικές ή συναινετικές, ή ως αβασίλευτες σε αντιπαράθεση με τις βασιλευόμενες δημοκρατίες.

Εάν επεκτείνουμε την αναζήτησή μας στο επίπεδο των αφηρημένων αρχών που διαπνέουν τη δημοκρατία, θα έλεγα ότι η ελευθερία και η ισότητα, δύο από τις ισχυρότερες πνευματικές παρακαταθήκες του Διαφωτισμού και των πολιτικών επαναστάσεων που εκπορεύτηκαν από αυτή τη μείζονος ιστορικής σημασίας περίοδο, χρησιμεύουν ως στέρεο θεμέλιο πάνω στο οποίο έχουν οικοδομηθεί όλες οι σύγχρονες δημοκρατίες. Η σχετική ισορροπία μεταξύ των δύο αυτών αρχών, οι οποίες ενσωματώθηκαν σε συνταγματικά κείμενα και στις συνακόλουθες θεσμικές ρυθμίσεις, μάς επιτρέπει να διακρίνουμε δύο υποδείγματα σύγχρονης δημοκρατίας, τα οποία έχουν ιδιαίτερη σχέση με την πολιτική και ιδεολογική συζήτηση που λαμβάνει χώρα στις μέρες μας σχετικά με τη δημοκρατία και, κυρίως, με την ποιότητα της δημοκρατίας στην Ευρώπη αλλά και πέρα από αυτή.¹⁰

9. Για τη σχέση μεταξύ δημοκρατίας και νομιμότητας (*legitimite*) του κράτους, βλ. Dahl, *Democracy and its Critics*, ό.π., σ. 207, καθώς επίσης και Juan J. Linz - Alfred Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*, Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη MD 1996, σ. 26-33 και *passim*.

10. Ένα τρίτο πνευματικό κληροδότημα του Διαφωτισμού, το οποίο σε ιδεοτυπικό επίπεδο

Το πρώτο υπόδειγμα, που αντλεί τις ρίζες του από την ιακωβίνικη παράδοση της Γαλλικής Επανάστασης, αναδεικνύει την ισότητα ως τη θεμελιώδη αρχή γύρω από την οποία οργανώνεται η δημοκρατία. Η γοητεία του υποδείγματος αυτού απορρέει από την απλότητά του. Σύμφωνα με αυτή την εννοιολόγηση της δημοκρατίας, περιορισμένη στα βασικά στοιχεία της, ο κυρίαρχος λαός αποτελεί τη μόνη πηγή εξουσίας, της οποίας αποκλειστική θεσμική έκφραση είναι το κοινοβούλιο –συχνότετα συγκροτούμενο κατά κύριο λόγο από ένα μόνο νομοθετικό σώμα. Στα πλειοψηφικά συστήματα τα οποία αναδεικνύουν μονοκομματικές κυβερνήσεις, το κόμμα που απολαύει της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας αποτελεί, φυσικά και λογικά, τη μόνη έκφραση της λαϊκής κυριαρχίας και, ως τέτοιο, νομιμοποιείται να ζητήσει το δικαίωμα άσκησης της εξουσίας εκ μέρους του κυρίαρχου λαού.¹¹

Παρά τα πλεονεκτήματα που παρουσιάζει η εννοιολόγηση της δημοκρατίας ως υποδείγματος στηριζόμενου στην αρχή της ισότητας, η προφανής της αδυναμία, η οποία προκύπτει από την ενασχόλησή της με την ισότητα ως τη μέγιστη, αν όχι τη μόνη, οργανωτική αρχή, είναι ότι διέπεται από αυτό που θα περιέγραφα ως μια «μονοδιάστατη» λογική που πριμοδοτεί την ομοιογένεια έναντι της διαφορετικότητας. Προεκτείνοντας αυτή τη συλλογιστική, η έμφαση στην ομοιογένεια, που συνδέεται τόσο στενά με την ισότητα, κινδυνεύει να δημιουργήσει μια ισοπεδωτική δυναμική ικανή να προσδώσει στη δημοκρατία μια διάσταση «ισοπεδωτικού εξισωτισμού», σύμφυτη με τη μονοδιάστατη λογική στην οποία στηρίζεται. Ακολουθώντας, μια τέτοια εννοιολόγηση της δημοκρατίας εγείρει σοβαρές ανησυχίες αναφορικά με την τήρηση των κανόνων του κράτους δικαίου και τον σεβασμό των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων που συνδέονται με αυτό.¹²

δο εύλογα αποτελεί πρόσθετο χαρακτηριστικό γνώρισμα των σύγχρονων δημοκρατιών, είναι ο ρεπουμπλικανισμός, ιδωμένος υπό την έννοια της παράδοσης της πολιτικής συνειδησης και της κοινωνικής συμμετοχής στα δημόσια πράγματα που χρησιμεύει ως θεμέλιο γι' αυτό που οι Almond και Verba, στο κλασικό επί του θέματος έργο τους, όρισαν ως «civic culture». Ελλείψει χώρου, δεν θα σταθώ σε αυτή τη διάσταση της σύγχρονης δημοκρατίας.

11. Για μια μελέτη σχετικά με τα πλειοψηφικά δημοκρατικά συστήματα και τις δυναμικές τους, βλ. Arend Lijphart, *Patterns of Democracy. Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*, Yale University Press, New Haven CT 1999, σ. 9-30, και G. Bingham - Jr. Powell, *Elections as Instruments of Democracy: Majoritarian and Proportional Visions*, Yale University Press, New Haven CT 2000.

12. Για την έννοια «ισοπεδωτικός εξισωτισμός» στην ελληνική πολιτική εμπειρία της Μεταπολίτευσης, βλ. Ν. Διαμαντούρος, *Πολιτισμικός δυισμός και πολιτική αλλαγή στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2000, σ. 50 και passim.

Το δεύτερο υπόδειγμα, –το οποίο, σπεύδω να συμπληρώσω– έχει, τις τελευταίες δεκαετίες γίνει αντικείμενο αυξανόμενου ενδιαφέροντος και χρησιμεύει και ως ένα όλο και πιο ελκυστικό υπόδειγμα προς μίμηση, χαρακτηρίζεται από τη συστηματική αναζήτηση για τη δημιουργία θεσμικών ρυθμίσεων ικανών να ενσωματώνουν πολλαπλούς συνδυασμούς των αρχών της ισότητας και της ελευθερίας. Κύριο συστατικό αυτής της εννοιολόγησης της δημοκρατίας είναι μια πλουραλιστική λογική, πρώτιστη μέριμνα της οποίας είναι η αναζήτηση της βέλτιστης ισορροπίας μεταξύ θεσμών εναλλακτικής έκφρασης των παραπάνω αρχών. Μια τέτοια ισορροπία, η οποία για τη διαχρονική αποκρυστάλλωση, εμπέδωση και εδραίωση, στηρίζεται στη δημιουργία ενός πυκνού δικτύου θεσμικών μηχανισμών ελέγχου και εξισορρόπησης ή, απλούστερα, αντίβαρων, συγγενούς προς τις «ενδιάμεσες συσσωματώσεις» του Μοντεσκιέ, παρέχει καταλλήλότερες συνθήκες για την τήρηση των κανόνων του κράτους δικαίου και για την ποιότητα της δημοκρατίας.¹³

Επομένως, δεν είναι συμπτωματικό το γεγονός ότι, σε εκείνες τις δημοκρατίες που περισσότερο προσεγγίζουν το τελευταίο αυτό υπόδειγμα, ο ρόλος της δικαστικής εξουσίας ως ακρογωνιαίου λίθου του κράτους δικαίου είναι περισσότερο ανεπτυγμένος και σεβαστός, και η αποδοχή του ombudsman ως θεσμού που εκφράζει την πεμπουσία ενός τέτοιου αντίβαρου απολαύει μεγαλύτερης νομιμοποίησης. Επισημαίνω μόνο ότι ο θεσμός του ombudsman,

13. Πρόσφατες έρευνες για τον εκδημοκρατισμό αντιμετωπίζουν με αυξανόμενο ενδιαφέρον την έννοια της «ποιότητας της δημοκρατίας». Ενδεικτικά παραδείγματα πρόσφατων ακαδημαϊκών μελετών που επιχειρούν συστηματική προσέγγιση του θέματος, αποτελούν τα: Leonardo Morlino, «What is 'Good' Democracy?», *Democratization*, τόμ. 11, τχ. 5, Δεκέμβριος 2004, σ. 10-32· Guillermo O'Donnell - Jorge Vargas Cullell - Osvaldo M. Iazzetta (επιμ.), *The Quality of Democracy: Theory and Applications*, University of Notre Dame Press, Notre Dame IN 2004. Επίσης, ως συμπλήρωμα στο άρθρο του O'Donnell που παρατίθεται στη σημείωση 3 παραπάνω, βλ. τις συνεισφορές στο θέμα αυτό των Diamond - Morlino, Schmitter, Beetham, Rueschemeyer, Powell, και Plattner, στο *Journal of Democracy*, τόμ. 15, τχ. 4, Οκτώβριος 2004, σ. 20-110. Για μια σύντομη, πλην όμως ιδιαίτερα διεπιστημονική, προσέγγιση του δεύτερου υποδείγματος συγκρότησης δημοκρατίας, που παραπέμπει στη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα και αναδεικνύει τη σημασία των αντίβαρων ως συστατικού στοιχείου αυτού του υποδείγματος, βλ. τις παρατηρήσεις του Νίκου Κ. Αλιβιζάτου, «Ο φόβος των αντιβάρων», στο του ιδίου *Ο αβέβαιος εκσυγχρονισμός και η θολή συνταγματική αναθεώρηση*, Πόλις, Αθήνα 2001, σ. 219-225, τις οποίες διατύπωσε με αφορμή τη συζήτηση για τη δεύτερη αναθεώρηση του Συντάγματος του 1975 (αρχική δημοσίευση: *Τα Νέα*, 8.11.2000). Για περαιτέρω διατυπώσεις στον ίδιο τόμο, που συνδέονται με την οπτική γωνία των αντίβαρων, βλ. επίσης τα κεφάλαια «Δικαστήρια και δικαστές» και «Ραδιοτηλέοραση και ανεξάρτητες αρχές», σ. 47-99 και 101-154 αντίστοιχα.

ο οποίος ιδρύθηκε για πρώτη φορά στη Σουηδία το 1809 –ακολούθησαν η Φινλανδία το 1919, η Δανία το 1955, η Νορβηγία και η Νέα Ζηλανδία το 1962, το Ηνωμένο Βασίλειο το 1967 και η Γαλλία το 1972– έχει υλοποιηθεί σε εθνικό επίπεδο στα 23 από τα 25 κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης (σε περιφερειακό δε και τοπικό επίπεδο στην Ιταλία και τη Γερμανία), όπως επίσης και στα επτά από τα οκτώ κράτη της νοτιοανατολικής Ευρώπης, και είναι απόλυτα ταυτισμένος με κανόνες και πρακτικές που στοχεύουν στην προαγωγή της ποιότητας της δημοκρατίας και του σεβασμού για το κράτος δικαίου.¹⁴

Οι διακριτοί αλλά και συμπληρωματικοί ρόλοι που επιτελούν οι δικαστικές αρχές και ο ombudsman στις σύγχρονες δημοκρατίες, οι οποίες λειτουργούν σε μεγάλο βαθμό σύμφωνα με το δεύτερο υπόδειγμα που περιγράφηκε παραπάνω, αποτελούν θέμα που χρήζει σύντομης ανάπτυξης. Είναι σημαντικό να τονίσω εξ αρχής ότι, αν και η προάσπιση και η προαγωγή του κράτους δικαίου αποτελούν κοινό πεδίο όπου οι ρόλοι των δικαστικών αρχών και του ombudsman αλληλεπικαλύπτονται, οι δύο θεσμοί διαφέρουν, εντούτοις, σαφώς υπό δύο έννοιες: πρώτον, οι δικαστικές αρχές, ως ο μόνος αυθεντικός ερμηνευτής του νόμου, έχουν το αποκλειστικό δικαίωμα να εκδίδουν δεσμευτικές αποφάσεις και, κατά συνέπεια, να επιβάλλουν κυρώσεις. Αντιθέτως, ο ombudsman, ενώ στηρίζεται στις αποφάσεις και στη νομολογία των δικαστικών αρχών, μπορεί μόνο να εκδώσει προτάσεις μη δεσμευτικού χαρακτήρα προς τους κρατικούς φορείς (δημόσια διοίκηση, επιχειρήσεις κοινής ωφέλειας κλπ.) που εντάσσονται στο πλαίσιο της αρμοδιότητάς του. Κατά την άσκηση της αρμοδιότητάς τους αυτής οι ombudsmen λειτουργούν ως ανεξάρτητοι και, κατά συνέπεια, εξωτερικοί μηχανισμοί ελέγχου και λο-

14. Για τον ombudsman ως μέρος του θεσμικού οπλοστασίου των σύγχρονων δημοκρατικών κρατών, βλ. Andreas Schedler - Larry Diamond - Marc F. Plattner (επιμ.), *The Self-Restraining State: Power and Accountability in New Democracies*, Lynne Rienner, Λονδίνο 1999. Κατά τις τελευταίες δεκαετίες, ο δανός ombudsman αναγνωρίζεται ολοένα και περισσότερο ως η πεμπτουσία του κοινοβουλευτικού ombudsman, ασκεί ισχυρή επιρροή στη διεθνή κοινότητα και αποτελεί υπόδειγμα προς μίμνην. Βλ. επίσης την περιεκτική επισκόπηση του θέματος που παρέχει ο Hans Gammeltoft-Hansen, ο ombudsman της Δανίας και από το 2005 ο μακροβιότερος εν ενεργεία ombudsman στον κόσμο, στο *The European Ombudsman: Origins, Establishment, Evolution*, Office for Official Publications of the European Communities, Λουξεμβούργο 2005, σ. 13-26, καθώς επίσης και το έργο των Hans Gammeltoft-Hansen - Jens Olsen (επιμ.), *The Danish Ombudsman 2005: The Ombudsman between Legislator, Administration and Citizen-Developing the Ombudsman Concept*, ό.π., που δημοσιεύθηκε επ' ευκαιρία της 10ής επετείου του Ευρωπαίου Διαμεσολαβητή.

γοδοσίας. Δεύτερον, ενώ για τις δικαστικές αρχές μείζον πεδίο μέριμνας και δραστηριότητας αποτελεί η διασφάλιση της νομιμότητας [legality] από την πλευρά του κράτους και των πολιτών, ο ombudsman είναι επιφορτισμένος με την προαγωγή της χρηστής διοίκησης και την αποφυγή της κακοδιοίκησης. Είναι δε βέβαιο, όπως σαφώς καταδεικνύεται και από τη νομολογία όλων των χωρών όπου κράτος δικαίου και δημοκρατία είναι ισχυρά εδραιωμένα, ότι νομιμότητα και κακοδιοίκηση επικαλύπτονται. Από την άλλη πλευρά, η κακοδιοίκηση, νοούμενη ως έννοια ανοικτή, που περιγράφει μια συνθήκη κατά την οποία κάποιος δημόσιος φορέας δρα κατά τρόπο που παραβιάζει κανόνες ή αρχές που τον δεσμεύουν, εκτείνεται πέρα από τη νομιμότητα, και ενσωματώνει την άποψη ότι η δημόσια διοίκηση, στις καθημερινές της συναλλαγές με το κοινό, έχει καθήκον να τηρεί τους κανόνες και τις αρχές συμπεριφοράς που στόχο έχουν να διασφαλίσουν ότι οι πολίτες (οι χρήστες πιο γενικά) αντιμετωπίζονται με τον προσήκοντα τρόπο και απολαύουν πλήρως των δικαιωμάτων τους. Για να το θέσω διαφορετικά, ενώ η παράνομη πράξη αναγκαστικά συνεπάγεται κακοδιοίκηση, η κακοδιοίκηση δεν συνεπάγεται αυτόματα παρανομία. Για παράδειγμα, κακοδιοίκηση που εντοπίζεται σε πόρισμα του ombudsman αναφορικά με παραβίαση του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (που καθώς δεν έχει ακόμη ενσωματωθεί στο κοινοτικό ή εθνικό δίκαιο, δεν έχει δεσμευτικό χαρακτήρα) δεν συνεπάγεται αυτόματα παράνομη συμπεριφορά τέτοια που να επιδέχεται επιβολή κυρώσεων από τις δικαστικές αρχές. Θα μπορούσε επιπλέον να επισημάνει κανείς ότι ένας κώδικας καλής διοικητικής συμπεριφοράς μπορεί να περιλαμβάνει διατάξεις οι οποίες, για παράδειγμα, αναφέρονται στην υποχρέωση των δημοσίων υπαλλήλων να επιδεικνύουν καλή συμπεριφορά, η εφαρμογή τους όμως δεν μπορεί να επιβληθεί με δικαστικές αποφάσεις.¹⁵

Υπ' αυτή την οπτική, οι δικαστικές αρχές και ο ombudsman επιτελούν και εκπληρώνουν ρόλους διακριτούς αλλά και συμπληρωματικούς στα σύγχρονα δημοκρατικά πολιτεύματα όπου το κράτος δικαίου απολαύει σεβασμού

15. Ενδεικτικό παράδειγμα δικαστικής απόφασης που εστιάζεται στη διάκριση μεταξύ κακοδιοίκησης και παράνομης δράσης αποτελεί το: Court of First Instance of the European Communities στο Joined Cases T-219/02 και T-337/02 Lutz Herrera vs Commission, απόφαση 28 Οκτωβρίου 2004 (δεν έχει ακόμη δημοσιευθεί), παράγραφος 101. Χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιας διάταξης αποτελεί το άρθρο 12 του Ευρωπαϊκού Κώδικα Καλής Διοικητικής Συμπεριφοράς – διατίθεται στην ιστοσελίδα του Ευρωπαίου Διαμεσολαβητή: <http://www.euro-ombudsman.eu.int>.

και οι κανόνες του εφαρμόζονται. Οι δύο αρχές δεν επιτελούν ταυτόσημο έργο, όπως θα διατείνονταν κάποιои, αλλά χρησιμεύουν ως θεσμοί ικανοί να παρέχουν στους πολίτες και στους χρήστες των δημόσιων υπηρεσιών μια σαφή επιλογή αναφορικά με το πώς μπορούν να ασκήσουν το θεμελιώδες δικαίωμα που έχουν στην αποκατάσταση της βλάβης τους. Η δυνατότητα που παρέχεται στους πολίτες να επιλέγουν συνειδητά εναλλακτικούς τρόπους αποκατάστασης, αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα του δεύτερου υποδείγματος δημοκρατίας που συζητήθηκε στο άρθρο αυτό, γνώρισμα που υπογραμμίζει το φιλελεύθερο στοιχείο αυτού του υποδείγματος. Ακολουθώντας, η παροχή επιλογών συνεργεί ώστε να διευρύνεται το φάσμα των «προϊόντων» που μπορεί μια τέτοια δημοκρατία να προσφέρει στους πολίτες της και κατά συνέπεια βελτιώνει την ποιότητά της.

Εν όψει των όσων προηγήθηκαν, το ερώτημα που σχεδόν αυτόματα τίθεται είναι: ποιος συνδυασμός κράτους δικαίου και δημοκρατίας αποτελεί το πλέον πρόσφορο περιβάλλον που επιτρέπει στον ombudsman να λειτουργεί με τον αποτελεσματικότερο τρόπο ως θεσμικό αντίβαρο ικανό να πολεμά την κακοδιοίκηση, να προασπίζεται τα δικαιώματα των πολιτών και να προστατεύει τα ανθρώπινα δικαιώματα; Χάριν σαφήνειας, θα είμαι κάπως σχηματικός και θα επισημάνω δύο τέτοιους συνδυασμούς –ή σενάρια– ικανούς να παράσχουν επαρκείς απαντήσεις σε αυτό το ερώτημα. Στον πρώτο, που χαρακτηρίζει περισσότερο τις πιο ώριμες δημοκρατίες, η καθιέρωση του κράτους δικαίου ιστορικά προηγήθηκε της δημοκρατίας. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, η προηγούμενη ύπαρξη του κράτους δικαίου, ως του πρωταρχικού εκείνου θεμέλιου, πάνω στο οποίο οικοδομήθηκε ένα κράτος οργανωμένο γύρω από νομικούς-ορθολογικούς κανόνες, συνέβαλε στην αντιμετώπιση αναπόφευκτων εντάσεων, αναταράξεων και περιστασιακών ανακατατάξεων που σχετίζονταν με την αύξηση της λαϊκής συμμετοχής, η οποία συνδέεται με την καθιέρωση της δημοκρατίας σε κάθε χώρα.¹⁶

16. Αν η Σουηδία, όπου ο θεσμός του ombudsman εφαρμόστηκε το 1809, αποτελεί τυπικό παράδειγμα χώρας όπου επετεύχθη με τον πλέον εμφανή τρόπο η ακολουθία που μόλις περιγράφηκε, οι υπόλοιπες σκανδιναβικές χώρες, όπως επίσης και εκείνες που ανήκαν στη Βρετανική Κοινοπολιτεία, συμπεριλαμβανομένου και του Ηνωμένου Βασιλείου, παρέχον επίσης γόνιμο έδαφος για την πρώιμη εδραίωση και παγίωση του θεσμού. Επομένως, δεν είναι συμπτωματικό το γεγονός ότι, μέχρι το λεγόμενο «τρίτο κύμα» εκδημοκρατισμού που εκδηλώθηκε στα μέσα της δεκαετίας του 1970, ο θεσμός του ombudsman είχε εδραιωθεί και παγιωθεί σε επτά μόνο χώρες, έξι από τις οποίες (Σουηδία 1809, Φινλανδία 1919, Δανία 1955, Νέα Ζηλανδία και Νορβηγία 1962, Ηνωμένο Βασίλειο 1967) εντάσσονται ξεκάθαρα σε αυτή την ευρεία κατηγορία. Για την έννοια του «τρίτου κύματος» εκδημοκρατισμού, βλ. Samuel P.

Στις χώρες όπου αυτή η ακολουθία κατέστησε δυνατή και οδήγησε στη θετική συνάρθρωση κράτους δικαίου και δημοκρατίας, η παρουσία του ombudsman ως θεσμού διαφορετικού αλλά και συμπληρωματικού ως προς τις δικαστικές αρχές, ικανού να λειτουργεί ως εξωδικαστικός μηχανισμός ελέγχου και λογοδοσίας για την ενίσχυση του κράτους δικαίου και την προστασία των δικαιωμάτων των πολιτών ήταν πολύ πιο εύκολη και αποτελεσματική. Ακολουθώντας, αυτή η αλληλοσυμπλήρωση μεταξύ ombudsman και δικαστικής εξουσίας κατέστησε εφικτή την παροχή στους πολίτες ενός ευρύτερου φάσματος «προϊόντων» αναφορικά με την επιλογή εναλλακτικών μηχανισμών αποκατάστασης και τη βέλτιστη άσκηση αυτών των δικαιωμάτων. Ως τέτοια, αυτή η αλληλοσυμπλήρωση, η οποία έδωσε τη δυνατότητα στον ombudsman να αποκτήσει την ηθική υπόσταση και το κύρος αυτού που εύστοχα οι Γάλλοι αποκαλούν «magistrature d'influence», συνέβαλε θετικά και στην ποιότητα της δημοκρατίας στις χώρες όπου προέκυψαν τέτοιου είδους ρυθμίσεις.¹⁷

Στην αντίστροφη περίπτωση, όταν η δημοκρατία καθιερώθηκε σε χώρες όπου η παράδοση του κράτους δικαίου ήταν αδύναμη ή εύθραυστη ή, στη χειρότερη περίπτωση, απλώς ανύπαρκτη, οι προοπτικές να λειτουργήσει ο θεσμός του ombudsman αποτελεσματικά ως μηχανισμός λογοδοσίας και να συμβάλει στην εμπάθυνση τόσο του κράτους δικαίου όσο και της δημοκρατίας υπήρξαν λιγότερο ευοίωνες. Όπου η δημοκρατία δεν μπορεί να στηρίζεται στους κανόνες και τις αξίες που σχετίζονται με τον πολιτισμό του σεβασμού για τα αμοιβαία δικαιώματα και τις υποχρεώσεις που απορρέουν από το κράτος δικαίου και όπου, κατά συνέπεια, οι δικαστικές αρχές δεν είναι δυνατόν να λειτουργήσουν ως ο ακρογωνιαίος λίθος για τη δημιουργία ενός συστήματος θεσμικών ελέγχων και εξισορρόπησης και ενός πυκνού δικτύου αντίβαρων, η ισχύς της εκτελεστικής εξουσίας και του κράτους εν γένει μπορεί πολύ εύκολα να καταστεί ανεξέλεγκτη. Ένα τέτοιο περιβάλλον είναι σχεδόν εξ ορισμού αφιλόξενο για τον θεσμό του ombudsman και περιορίζει σε μεγάλο βαθμό την αποτελεσματικότητά του ως μηχανισμού ελέγχου

Huntington, *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*, University of Oklahoma Press, Norman 1991.

17. Για το θέμα της δημοκρατικής λογοδοσίας, βλ. Andreas Schedler, «Conceptualizing Accountability», Guillermo O'Donnell, «Horizontal Accountability in New Democracies» και Philippe C. Schmitter, «The Limits of Horizontal Accountability», στο Schedler - Diamond - Plattner (επιμ.), *The Self-Restraining State*, σ. 13-28, 29-52 και 59-62 αντίστοιχα. Βλ. επίσης Leonardo Morlino, «What is "Good" Democracy?», *ό.π.*, *passim*.

και λογοδοσίας, ικανού να προστατεύει τα δικαιώματα των πολιτών.

Υπό τέτοιες συνθήκες, ο ombudsman βρίσκεται αντιμέτωπος με τη δυσόικνη προοπτική να περιθωριοποιηθεί και δυνητικά να απαξιωθεί. Πιθανή κατάληξη ενός τέτοιου ενδεχόμενου είναι η βαθμιαία απονομιμοποίηση του θεσμού, καθώς η αδυναμία του ombudsman να υπηρετήσει την εντεταλμένη αποστολή του οδηγεί στη διάβρωση της ηθικής του υπόστασης και στην ακύρωση του λόγου ύπαρξής του. Το ίδιο αποτέλεσμα μπορεί να προκύψει και σε περιπτώσεις όπου η μη κριτική ανάγνωση και ο δανεισμός από μοντέλα ombudsman προερχόμενα από ποιοτικά διαφορετικές ιστορικές συγκυρίες και διαφορετική χρονική ακολουθία εδραίωσης κράτους δικαίου-δημοκρατίας γεννά μη ρεαλιστικές προσδοκίες αναφορικά με τη δυνατότητα του ombudsman να λειτουργεί ως ελεγκτικός μηχανισμός ικανός να καθιστά την εκτελεστική εξουσία υπόλογη σε χώρες όπου το κράτος δικαίου είναι αδύναμο, εύθραστο ή ανύπαρκτο. Ενδεικτικά παραδείγματα παρατηρούνται σε ορισμένες από τις νεοσύστατες δημοκρατίες της Νοτιοανατολικής Ευρώπης. Εκεί, ελλείπει αντίβαρων ικανών να ελέγχουν την ισχύ της εκτελεστικής εξουσίας, έχει εκφραστεί το αίτημα ο θεσμός του ombudsman να επιφορτιστεί με εισαγγελικές εξουσίες, παρεμφερείς με αυτές που έχουν οι ombudsmen της Σουηδίας και της Φινλανδίας. Μια τέτοια εξέλιξη, βασισμένη στην εσφαλμένη ερμηνεία των εξαιρετικά ανόμοιων ιστορικών συνθηκών και χρονικών ακολουθιών μέσα από τις οποίες δημιουργήθηκε ο θεσμός στις δύο αυτές σκανδιναβικές χώρες, παραγνωρίζει τους κινδύνους για την ίδια τη βιωσιμότητα του ombudsman στις νεοσύστατες αυτές δημοκρατίες. Και αυτό διότι, στην προσπάθειά του να ελέγξει μια εκτελεστική εξουσία η οποία, πολιτισμικά και πολιτικά, αντιστέκεται σε κάθε μορφής περιορισμούς, ο θεσμός κινδυνεύει να εμπλακεί σε καταστάσεις που είναι σίγουρο ότι θα αποτελέσουν πεδίο πολιτικών συγκρούσεων και διεκδικήσεων.¹⁸

Επιτρέψτε μου να επιχειρήσω να εφαρμόσω το θεωρητικό αυτό σχήμα σε μια συγκεκριμένη ιστορική πραγματικότητα και να καταδείξω τη χρησιμότητά του για τη σύγχρονη Ευρώπη. Σύμφωνα με τη λογική του πρώτου σεναρίου, κατά το οποίο το κράτος δικαίου προηγείται ιστορικά της δημοκρατίας, θα υποστηρίξω ότι το καλύτερο και πιο φιλόξενο περιβάλλον για την εδραί-

18. Για μια κριτική ανάλυση για τους ενδεχόμενους κινδύνους που συνεινάζεται μια τέτοια εννοιολόγηση του ombudsman και η οποία οδηγεί σε πιθανή «υπερφόρτωση» του ρόλου του, βλ. Dimitris Christopoulos - P. Nikiforos Diamandouros, «Traditional Rights Protection Mechanisms and the Rising Role of Mediation in South Eastern Europe», στο Christopoulos - Hormovitis (επιμ.), *The Ombudsman in South Eastern Europe*, ό.π., σ. 30-40.

ωση και την ανάπτυξη του θεσμού του ombudsman, καθώς και για την ικανότητά του να λειτουργεί αποτελεσματικά ως μηχανισμός λογοδοσίας και ελέγχου, από τη στιγμή που συγκροτήθηκε ένα δημοκρατικό πολίτευμα και οικοδομήθηκε ένα σύγχρονο δημοκρατικό κράτος, διαμορφώθηκε αρχικά στη Δυτική και στην Βόρειο Ευρώπη. Άμεση συνέπεια αυτής της συνάρθρωσης ιστορικών παραγόντων ήταν το γεγονός ότι, μεταξύ του 1809 και του 1972, ο θεσμός εδραιώθηκε αποκλειστικά σε αυτές τις περιοχές και κατ'έπекταση σε μία από τις χώρες (Νέα Ζηλανδία) που ανήκε στη Βρετανική Κοινοπολιτεία.

Ανάλογο επιχείρημα, τρωμένων των αναλογιών, μπορεί να διατυπωθεί για τα κράτη (ή ακόμη και για τις περιοχές) τα οποία προέκυψαν από την Αυστροουγγρική Αυτοκρατορία, όπου το κράτος δικαίου εδραιώθηκε από τα μέσα του 18ου αιώνα και έλαβε μεγάλη ώθηση κατά τη διάρκεια της χρυσής πεντηκονταετίας (1740-1790) της βασιλείας της Μαρίας Τερέζας και του Ιωσήφ Β', και όπου η εξοικείωση με τις δημοκρατικές πρακτικές ανάγεται στην περίοδο του Μεσοπολέμου. Παρά την κληρονομιά που άφησαν τα πρόσφατα βιώματα του ολοκληρωτισμού, η εμπειρία από τον ρόλο που διαδραμάτισε ο ombudsman κατά την προηγούμενη πάνω-κάτω δεκαετία στη συγκρότηση των σύγχρονων δημοκρατιών στην Πολωνία, την Ουγγαρία, τη Δημοκρατία της Τσεχίας, τη Σλοβενία και, πιο πρόσφατα, τη Σλοβακία συνιστά ισχυρή ένδειξη που στηρίζει τον παραπάνω ισχυρισμό.¹⁹

Η Νότια Ευρώπη αποτελεί ενδιαφέρον υβριδικό παράδειγμα. Η πρώιμη εγκαθίδρυση κοινοβουλευτικών θεσμών στην περιοχή κατά τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, προτού δηλαδή αποκτήσει το κράτος δικαίου την ευκαιρία να εδραιωθεί, δεν συνέβαλε στη δημιουργία προϋποθέσεων ευνοϊκών για την ανάπτυξη καθεστώτων ικανών να εξισορροπήσουν, στο πλαίσιο των αντίστοιχων θεσμικών τους ρυθμίσεων, τη λογική της ισότητας με αυτή της ελευθερίας. Η συνέπεια ήταν πολιτικές συνθήκες δυσμενείς για ελεγκτικούς μηχανισμούς, καθώς και για την ανάπτυξη του πολιτισμού των θεσμικών αντίβαρων που σχετίζονται με το κράτος δικαίου. Το πλέον άμεσο και ορατό επακόλουθο αυτών των συνθηκών ήταν η φαινομενικά ατέρμονη παλινδρόμηση μεταξύ απολυταρχικών εξουσιών και ασταθών, και τελικά αποτυχημέ-

19. Για μια ανάπτυξη αυτής της θέσης αναφορικά με τα κράτη που προήλθαν από την Αυστροουγγρική Αυτοκρατορία, βλ. P. Nikiforos Diamandouros - F. Stephen Larrabee, «Democratization in South-Eastern Europe: Theoretical Considerations and Evolving Trends», στο Geoffrey Pridham - Tom Gallagher (επιμ.), *Experimenting with Democracy: Regime Change in the Balkans*, Routledge, Λονδίνο 2000, σ. 24-64.

νων, δημοκρατικών καθεστώτων που τόσο βαθιά σημάδεψαν την περιοχή κατά το πρώτο μισό του 20ού αιώνα.²⁰

Δύο ήταν οι εξελίξεις που έπαιξαν τον ρόλο του καταλύτη που, με τη σειρά του, κατέστησε δυνατή τη διαφυγή από τον φαύλο κύκλο των αποτυχημένων δημοκρατικών πειραμάτων και των παρεμβαλλόμενων αυταρχικών καθεστώτων: πρώτον, η πολιτική παιδεία που αποκτήθηκε από τις τραυματικές εμπειρίες που συνδέθηκαν με τα αυταρχικά καθεστώτα τα οποία επικράτησαν στην περιοχή κατά τον Μεσοπόλεμο και τη μεταπολεμική περίοδο και, δεύτερον, η βαθιά επιρροή που μπόρεσε να ασκήσει, από τη δεκαετία του 1960 και μετά, η Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα – τώρα Ευρωπαϊκή Ένωση – στις πολιτικές ηγεσίες και στις λαϊκές μάζες των χωρών της περιοχής. Οι συσσωρευμένες αυτές εμπειρίες επέτρεψαν στα δημοκρατικά καθεστώτα που εγκαθιδρύθηκαν στα μέσα της δεκαετίας του 1970 να εντάξουν στο εσωτερικό τους θεσμικές ρυθμίσεις ικανές να εκφράσουν μια επαρκή ισορροπία των κανόνων του κράτους δικαίου και της δημοκρατίας. Σε αυτό το πιο φιλόξενο πλαίσιο έκανε την εμφάνισή του ο θεσμός του ombudsman ως μέρος του θεσμικού οπλοστασίου δημοκρατικών καθεστώτων τα οποία, για πρώτη φορά στην πρόσφατη ιστορία των χωρών της περιοχής, κατόρθωσαν να μετεξελιχθούν σε εδραιωμένες δημοκρατίες.²¹

Η εμπειρία των διάδοχων κρατών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στη Νοτιοανατολική Ευρώπη υπήρξε σημαντικά διαφορετική. Σε αυτή την περιοχή, όπου (α) και πάλι για ιστορικούς λόγους, το κράτος διατήρησε μέχρι

20. Για μια ιστορική ανάλυση που διαπραγματεύεται την παλινδρόμηση μεταξύ απολυταρχικών καθεστώτων και ασταθών, και τελικά αποτυχημένων, δημοκρατικών πειραμάτων στην Ανατολική Ευρώπη από το τέλος των Ναπολεόντειων Πολέμων έως τη μεταπολεμική εποχή, βλ. Edward E. Malefakis, «The Political and Socioeconomic Contours of Southern European History», στο Gunther - Diamandouros - Puhle (επιμ.), *The Politics of Democratic Consolidation*, ό.π., σ. 33-76.

21. Η συστηματική μελέτη του χαρακτήρα και των επιπτώσεων της εγκαθίδρυσης σταθερών, εμπεδωμένων δημοκρατικών καθεστώτων στη Νότια Ευρώπη κατά την προηγούμενη πεντηκονταετία αποτελεί αντικείμενο του πεντάτομου έργου που εκπονήθηκε υπό την αιγίδα της Subcommittee on Southern Europe του American Council of Learned Societies και του Social Science Research Council (Νέα Υόρκη). Για αναλύσεις συναφείς προς τους προβληματισμούς που τίγονται στο παρόν άρθρο, βλ., εκτός από το *The Politics of Democratic Consolidation*, το οποίο παρατέθηκε ήδη, P. Nikiforos Diamandouros - Richard Gunther (επιμ.), *Parties, Politics, and Democracy in the New Southern Europe*, Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρν MD 2001, και Richard Gunther - P. Nikiforos Diamandouros - Dimitri A. Sotiropoulos (επιμ.), *Democracy and the State in the New Southern Europe*, Oxford University Press, υπό έκδοση.

τέλους, έως τις αρχές του 20ού αιώνα, έναν εξαιρετικά πατριαρχικό τύπο εξουσίας, ενώ το κράτος δικαίου δεν εμποδίστηκε ποτέ· όπου, (β) ως επακόλουθο των μακρών περιόδων αυταρχικής και ολοκληρωτικής διακυβέρνησης, η εξοικείωση με τις δημοκρατικές πρακτικές υπήρξε πολύ περιορισμένη και αρκετά συχνά ανύπαρκτη· και όπου (γ) η εισαγωγή δημοκρατικών πρακτικών στην ουσία συνέπεσε, αν δεν προηγήθηκε, με τις προσπάθειες για την εδραίωση του κράτους δικαίου, οι προκλήσεις τις οποίες αντιμετωπίζει ο θεσμός του ombudsman στην προσπάθειά του να διαπλάσει τον ίδιο του τον ρόλο μέσα στο θεσμικό πλαίσιο του δημοκρατικού πολιτεύματος κάθε χώρας είναι τεράστιες. Η έως τώρα εμπειρία από τους θεσμούς ombudsman στη Νοτιοανατολική Ευρώπη αποτελεί εύγλωττη ένδειξη ότι ο θεσμός έχει ακόμη να διανύσει δύσβατα μονοπάτια έως ότου καταστεί αποτελεσματικό εργαλείο ελέγχου και λογοδοσίας ικανό να προστατεύει ουσιαστικά τα δικαιώματα των πολιτών και να συνεισφέρει στην ποιότητα της δημοκρατίας στην κάθε χώρα της περιοχής.²²

Θα ολοκληρώσω με δύο καταληκτικές παρατηρήσεις. Η πρώτη παραπέμπει στο επιχείρημα που διατύπωσα στην αρχή αυτού του άρθρου αναφορικά με το ανέφικτο της επίλυσης, μέσα από το πλαίσιο μιας δημοκρατίας, ζητημάτων που άπτονται της νομιμότητας [legitimité] του κράτους χρησιμοποιώντας ως γνώμονα την αρχή της πλειοψηφίας. Η παρατήρηση αυτή αφορά άμεσα όλες τις νεοσύστατες ευρωπαϊκές δημοκρατίες που αντιμετωπίζουν προβλήματα στην ένταξη μειονοτήτων στα δημοκρατικά τους συστήματα και αποκτά βαρύνουσα σημασία στην περίπτωση κρατών όπου οι μειονότητες είναι εξαιρετικά πολυπληθείς. Επιπλέον η ίδια παρατήρηση αναδεικνύει με ενάργεια το γενικότερο επιχείρημα, το οποίο επίσης διατυπώθηκε προηγουμένως, ότι δηλαδή, σε ορισμένες περιπτώσεις, ζητήματα που σχετίζονται με το κράτος δικαίου, όπως η προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, δεν είναι δυνατόν να αντιμετωπιστούν με την προσφυγή στην πλειοψηφική λογική που χαρακτηρίζει τη δημοκρατία. Από αυτό προκύπτει, η αναγκαιότητα για την ισόρροπη ανάπτυξη κράτους δικαίου και δημοκρατίας, προκειμένου το σύγχρονο δημοκρατικό κράτος να υπηρετεί σωστά τα συμφέροντα των πολιτών του.²³

22. Για τις προοπτικές δημοκρατίας στα διάδοχα κράτη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, βλ. Diamandouros - Larrabee, «Democratization in South-Eastern Europe», *ό.π.*, σ. 24-64.

23. Για μια θεωρητική συζήτηση για τα ζητήματα που δημιουργεί η προσφυγή στην πλειοψηφική λογική της δημοκρατίας, προκειμένου να επιλυθούν προβλήματα που συναρτώνται με το κράτος δικαίου, βλ. τα έργα των Dahl (1989) και Linz - Stepan (1996) που παρατίθενται στη σημ. 9 παραπάνω.

Η δεύτερη παρατήρηση αφορά τους ombudsmen στην Ευρωπαϊκή Ένωση και πιο συγκεκριμένα τις προκλήσεις που πρέπει να αντιμετωπίσουν στην προσπάθειά τους να προαγάγουν το κράτος δικαίου και τη δημοκρατία σε εκείνες τις βαθμίδες διακυβέρνησης της Ευρωπαϊκής Ένωσης που εμπίπτουν στην αρμοδιότητά τους. Παραμένω βαθιά πεπεισμένος ότι αυτό το δύσκολο έργο μπορεί να οδηγηθεί επιτυχώς εις πέρας μόνο με την αποτελεσματική συνεργασία και τις συντονισμένες προσπάθειες των ombudsmen σε όλες τις βαθμίδες της ευρωπαϊκής διακυβέρνησης –ευρωπαϊκή, εθνική, περιφερειακή ή τοπική–, που έχει ως ύστατο στόχο την καλύτερη εξυπηρέτηση των πολιτών. Για τον λόγο αυτόν, τόσο ο προκάτοχός μου, Jacob Söderman, όσο κι εγώ επιχειρήσαμε να πείσουμε τη Συνέλευση για το Μέλλον της Ευρώπης και στη συνέχεια τη Διακυβερνητική Διάσκεψη να περιλάβουν στο σχέδιο της Συνταγματικής Συνθήκης τη σαφή αναγνώριση του δικαιώματος των ευρωπαίων πολιτών να προσφεύγουν στους ombudsmen και σε άλλους εξωδικαστικούς θεσμούς για την προάσπιση των δικαιωμάτων τους.

Παρόλο που στο τελικό κείμενο της Συνταγματικής Συνθήκης δεν περιελήφθη σχετική διάταξη, η ενίσχυση των εξωδικαστικών μηχανισμών αποκατάστασης, νοούμενων ως εναλλακτικών εκείνων που παρέχει η δικαστική εξουσία, πρέπει να παραμείνει στρατηγικός στόχος για την κοινότητα των ombudsmen στην Ένωση. Ενδεχόμενη επιτυχία προς αυτή την κατεύθυνση δεν θα διευκόλυνε μόνο τους ombudsmen και τα συναφή σώματα στην προσπάθειά τους να ενημερώσουν πληρέστερα τους πολίτες για τα δικαιώματά τους και για τους τρόπους να τα απολαύουν καλύτερα. Θα ενίσχυε επίσης σημαντικά την ικανότητα των ombudsmen, είτε σε ευρωπαϊκό είτε σε εθνικό, περιφερειακό ή τοπικό επίπεδο, να συμβάλουν στην εμπάθυση του κράτους δικαίου και στη βελτίωση της ποιότητας της δημοκρατίας σε όλες τις βαθμίδες της Ένωσης. Κάτι τέτοιο σίγουρα αποτελεί στόχο που αξίζει να επιδιωχθεί με κάθε πρόσφορο μέσο.

Μετάφραση: Τίλλα Μπαλί

Βαγγέλης Αγγελής

«Γιατί χαιρέται ο κόσμος και χαμογελάει, πατέρα...»

Πρόλογος: Ηρόδοτος Βασιλωράτος

«Μαθήματα Εθνικής Αγωγής» και νεολογιστική προπαγάνδα στα χρόνια της ιστορικής Διτατορίας

Βιβλιοθήκη
Βιβλιοθήκη

ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΑΓΓΕΛΗΣ

«**Γιατί χαιρέται
ο κόσμος
και χαμογελάει,
πατέρα...»**

«**Μαθήματα Εθνικής Αγωγής**»
και νεολογιστική
προπαγάνδα
στα χρόνια της μεταξικής
δικτατορίας

Βιβλιοθήκη
Βιβλιοθήκη
ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΣΤΟΥΡΝΑΡΗ 51, 10432 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ.: 210 5221112, FAX: 210 5221466
E-mail: info@bibliorama.gr, www.bibliorama.gr

ΜΙΧΑΗΛΣ Π. ΛΥΜΠΕΡΑΤΟΣ

Στα πρόθυρα του Εμφύλιου Πολέμου

Κοινωνική πόλωση
Αριστερά
και αστικός κόσμος
στη μεταπολεμική Ελλάδα

Από τα Δεκεμβριανά
στις εκλογές του 1946

ΜΙΧΑΗΛΣ Π. ΛΥΜΠΕΡΑΤΟΣ

ΣΤΑ ΠΡΟΘΥΡΑ
ΤΟΥ ΕΜΦΥΛΙΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

Κοινωνική πόλωση,
Αριστερά και αστικός κόσμος
στη μεταπολεμική Ελλάδα

Από τα Δεκεμβριανά στις εκλογές του 1946

Βιβλιοθήκη
Βιβλιοθήκη

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ

MINAS SAMATAS, *Surveillance in Greece: From Anticomunist to Consumer Surveillance* [*Η παρακολούθηση στην Ελλάδα: από την αντι-κομμουνιστική στην παρακολούθηση των καταναλωτών*], Pella Publishing Co., Νέα Υόρκη 2004, 224 σελ.

Ο τίτλος του βιβλίου του κοινωνιολόγου Μηνά Σαματά, αναπληρωτή καθηγητή στο Πανεπιστήμιο Κρήτης, θα μπορούσε να αποδοθεί και ως «*Η παρακολούθηση των πολιτών στην Ελλάδα: από το αντι-κομμουνιστικό στο καταναλωτικό "φακέλωμα"*». Η «παρακολούθηση» [surveillance], το «φακέλωμα» [filling], ο «πανοπτισμός» [panopticism] είναι οι όροι που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας για να αναλύσει ένα ιδιαίτερα επίκαιρο και σημαντικό φαινόμενο της σύγχρονης εποχής που, σύμφωνα με πολλούς αναλυτές, επιφέρει το τέλος της ιδιωτικότητας [privacy]. Πράγματι, ιδιαίτερα στις κοινωνίες του λεγόμενου «πληροφοριακού καπιταλισμού», όπου η πληροφορία και μάλιστα τα προσωπικά δεδομένα είναι πολύτιμο εμπόρευμα, αναπτύσσεται ραγδαία με βάση και τις νέες τεχνολογίες, ένας ηλεκτρονικός πανοπτισμός, η ηλεκτρονική δηλαδή παρακολούθηση του πολίτη από κρατικούς και μη κρατικούς φορείς, για τη συγκέντρωση, επεξεργασία και χρησιμοποίηση προσωπικών τους δεδομένων για διάφορους θεμιτούς και αθέμιτους σκοπούς.

Το βιβλίο του Μηνά Σαματά αναλύει την εξέλιξη στις παρακολουθήσεις των πολιτών στην Ελλάδα από το 1950 έως το 2003, παραδοσιακά από το κράτος στο όνομα της δημόσιας τάξης και ασφάλειας, αλλά και από τον ιδιωτικό τομέα για κέρδος και χειραγώγηση κατά την τελευταία κυρίως δεκαετία. Η ανάλυση στρέφεται γύρω από την ανησυχία και τον εύλογο προβληματισμό για τις αρνητικές συνέπειες των ποικίλων παρακολουθήσεων στην ελευθερία, στα δικαιώματα και, σε τελική ανάλυση, στην αυτονομία του ατόμου και στην ποιότητα της ίδιας της κοινοβουλευτικής μας δημοκρατίας. Γι' αυτό και θα μπορούσαμε να κατατάξουμε το φαινόμενο αυτό –μαζί με άλλα, όπως την πολιτική βία και την πολιτική διαφθορά– στην «παθολογία της πολιτικής», όρο που εισήγαγε για τέτοια φαινόμενα ο καθηγητής του

Χάρβαντ, Carl Friedrich, πριν από μισό σχεδόν αιώνα.

Στις 224 σελίδες του βιβλίου του Σαματά το θέμα των παρακολούθησεων στην Ελλάδα προσεγγίζεται με ακρίβεια, αναλυτική μέθοδο και κριτική διάθεση. Ο συγγραφέας αναφέρεται σε τέσσερις περιόδους πανοπτισμού στη Ελλάδα, οι οποίες αντανakλούν και το μεταβαλλόμενο κοινωνικο-πολιτικό σύστημα ελέγχου, από τη μετεμφυλιακή δηλαδή περίοδο μέχρι και την έναρξη των Ολυμπιακών Αγώνων της Αθήνας. Αυτές είναι:

α) η περίοδος του καταπιεστικού αντι-κομμουνιστικού πανοπτισμού, μέχρι και το τέλος της στρατιωτικής δικτατορίας (1950-1974)·

β) η περίοδος του μετα-δικτατορικού πολιτικού πανοπτικού ελέγχου (1974-1981)·

γ) η περίοδος του λαϊκίστικου και «μακιαβελικού» πανοπτισμού των ετών 1981-1996, η οποία περιλαμβάνει τόσο την πρώτη (1981-1989) και δεύτερη διακυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ (1993-1996) όσο και τη νεο-φιλελεύθερη παρένθεση της Νέας Δημοκρατίας, το διάστημα 1989-1993· και

δ) η περίοδος του εκουγχρονιστικού και εξευρωπαϊσμένου πανοπτισμού από το 1996 μέχρι τέλος του 2003, κατά τη διάρκεια της οποίας η Ελλάδα ως πλήρως ενσωματωμένο κράτος-μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης και της Συνθήκης Σένγκεν, εφαρμόζει το Σύστημα Πληροφοριών Σένγκεν και προετοίμασε τους Ολυμπιακούς Αγώνες της Αθήνας.

Κατά την τελευταία αυτή περίοδο, η Ελλάδα από «υπανάπτυκτη κοινωνία παρακολούθησης» εξελίχθηκε σε μια «αναπτυγμένη κοινωνία παρακολούθησης». Σύμφωνα με τον συγγραφέα «αναπτυγμένες κοινωνίες παρακολούθησης» είναι οι δημοκρατικές κοινωνίες οι οποίες: α) έχουν αναπτυγμένη τεχνική δυνατότητα για νόμιμη, θεσμική παρακολούθηση την οποία χρησιμοποιούν για νόμιμους μόνον σκοπούς και 2) έχουν εγκαταστήσει αυστηρούς και αποτελεσματικούς θεσμικούς και νομοθετικούς μηχανισμούς ελέγχου, οι οποίοι διαφυλάσσουν ικανοποιητικά την ιδιωτικότητα και τις ελευθερίες των πολιτών τους. Από την άλλη πλευρά, «υπανάπτυκτες κοινωνίες παρακολούθησης» είναι όσες, ανεξάρτητα από το κοινωνικο-πολιτικό τους σύστημα και την τεχνολογική δυνατότητα παρακολούθησης, χρησιμοποιούν κάθε είδος παρακολούθησης ασύδοτα, κυρίως για μη νόμιμους σκοπούς, χωρίς καμιά ουσιαστική/πραγματική προστασία ή σεβασμό για τις προσωπικές και πολιτικές ελευθερίες των πολιτών τους.

Πώς όμως προστατεύεται ο πολίτης απέναντι στα όσα περιγράφονται;

Ο συγγραφέας θέτει το ζήτημα της ανεπαρκούς νομοθετικής και θεσμικής προστασίας της ιδιωτικότητας στην Ελλάδα στο πέμπτο μέρος του βιβλίου,

όπου εξετάζει και αναλύει τι ισχύει νομοθετικά και θεσμικά για την προστασία της ιδιωτικής ζωής του πολίτη. Έμφαση δίνεται στην Αρχή Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων –αναφέρεται σε μερικές σημαντικές αποφάσεις της–, καθώς και στην αδυναμία της να ελέγξει τις καθημερινές μαζικές παραβιάσεις της ιδιωτικής ζωής.

Στο έκτο μέρος του βιβλίου, ο συγγραφέας επανέρχεται στη βασική του υπόθεση και, ειδικότερα στο τελευταίο κεφάλαιο (το δέκατο), θέτει το ζήτημα περιορισμού της δημοκρατίας στην Ελλάδα εξαιτίας της πολύπλευρα επεκτεινόμενης παρακολούθησης του πολίτη. Αναφέρεται και στο «παράδοξο της ιδιωτικότητας», στην αντιφατική δηλαδή στάση και συμπεριφορά των περισσότερων ελλήνων πολιτών, οι οποίοι υπό την εμπειρία του αυταρχικού πανοπτισμού στο παρελθόν αντιτίθενται μεν σε κάθε αστυνομικό σύστημα παρακολούθησης ακόμη και για λόγους ασφάλειας και κυκλοφορίας στους δρόμους, είναι όμως πολύ πρόθυμοι να εκχωρήσουν την ιδιωτικότητα τους για καταναλωτικούς σκοπούς.

Τέλος, επιχειρεί μία σύγκριση ανάμεσα στην παραδοσιακή και στη νέα παρακολούθηση στην Ελλάδα, με βάση ποιοτικά –και όχι τεχνολογικά– κριτήρια συγκρίνοντας την πιο χαρακτηριστική παραδοσιακή παρακολούθηση, που ήταν η αντικομμουνιστική και το φακέλωμα των πολιτών με βάση το κριτήριο της εθνικοφροσύνης, με τον πλέον χαρακτηριστικό τύπο νέας παρακολούθησης που είναι το φακέλωμα των καταναλωτών, με βάση τις καταναλωτικές τους συνήθειες και την πιστοληπτική τους ικανότητα, έναν τύπο παρακολούθησης που αναπτύχθηκε σημαντικά την τελευταία ιδίως δεκαετία. Υποστηρίζει ότι κάθε τύπος παρακολούθησης, ανεξάρτητα από τη νομιμότητα και τα κίνητρά του, εγείρει πολιτικά και ηθικά ζητήματα, επειδή μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να υπονομεύσει τη δημοκρατία αλλά και την ανθρώπινη αυτονομία. Γι' αυτό και απορρίπτει τη διάκριση σε «πολιτική» και «μη πολιτική παρακολούθηση», θεωρώντας ότι ακόμη και το φακέλωμα που γίνεται στους καταναλωτές μπορεί να έχει σοβαρές πολιτικές συνέπειες πρόσβασης και αποκλεισμού των πολιτών.

Ωστόσο, σε αντίθεση με τις απαισιόδοξες αναλύσεις του Bentham, του Orwell αλλά και του Foucault σχετικά με τον πανοπτικό και παντοδύναμο Big Brother, ο συγγραφέας αφήνει προοπτική αισιοδοξίας και αντίστασης στηριζόμενος στην αρνητική εμπειρία των Ελλήνων από το αντικομμουνιστικό φακέλωμα. Στην Ελλάδα, παρά το ολοκληρωτικό σχεδόν φακέλωμα και την καταπίεση των δικτατοριών, οι πολίτες βρήκαν τον δρόμο προς την ελευθερία και τη δημοκρατία. Παρότι η αντίδραση σήμερα επικεντρώνεται μό-

νο στις αστυνομικές κάμερες, ο συγγραφέας πιστεύει ότι θα υπάρξει και στην Ελλάδα σοβαρή αντίσταση ενάντια και στον πολυπρόσωπο κερδοσκοπικό πανοπτιισμό, όταν οι πολίτες συνειδητοποιήσουν ότι, όπως η αυταρχική κρατική παρακολούθηση στο παρελθόν, σήμερα ακόμη και το ιδιωτικό, καταναλωτικό ή και τραπεζικό φακέλωμα μπορούν να προκαλέσουν νέους σοβαρούς αποκλεισμούς και νέες διακρίσεις όχι μόνο οικονομικές αλλά και κοινωνικο-πολιτικές.

Για το όποιο αναγκαίο, νόμιμο φακέλωμα για θεμιτούς σκοπούς –για παράδειγμα, υγείας και ασφάλειας–, ο συγγραφέας τονίζει την ανάγκη να ενισχυθούν σοβαρά οι δικλίδες ελέγχου και λογοδοσίας όσων συλλέγουν, επεξεργάζονται και εκμεταλλεύονται προσωπικά στοιχεία, μαζί με τη συνεχή επαγρύπνηση των πολιτών για την προστασία τους.

Σχετικά με τη μεθοδολογία της μακροχρόνιας έρευνάς του, ενώ ο συγγραφέας χρησιμοποιεί επιτυχώς την κοινωνικο-πολιτική ανάλυση με ιστορικές αναφορές και συγκρίσεις, από τη βενιζελική καθιέρωση του «ιδιώνυμου» έως τους τελευταίους αντιτρομοκρατικούς νόμους, δεν εξηγεί πώς καταλήγει σε ορισμένα συμπεράσματα αναφορικά με τις διαφορετικές στάσεις και αντιλήψεις των παλαιότερων γενεών τις οποίες θεωρεί ευαισθητοποιημένες εναντίον των παρακολουθήσεων και φακελωμάτων από κρατικούς και μόνο φορείς, αλλά όχι και από ιδιωτικούς, πιστωτικούς, καταναλωτικούς, ιατρικούς κ.λπ. Επίσης, δεν εξηγεί τη μέθοδο που ακολούθησε για να καταλήξει ότι η σημερινή νεολαία είναι γενικά αδιάφορη ή αγνοεί και δεν παίρνει μέτρα για την προστασία της ιδιωτικής της ζωής, θέματα που διερευνώνται εμπειρικά σε άλλες χώρες.

Ο Μηνάς Σαματάς έχει εξηγήσει –σε πρόσφατη δημοσίευσή του στο ειδικό διεθνές περιοδικό *Surveillance and Society*– τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει όποιος κάνει έρευνα για τα θέματα αυτά σε «μετα-αυταρχικές κοινωνίες» όπως στην Ελλάδα, όπου συνήθως κυριαρχεί η κληρονομιά της «αυταρχικής κουλτούρας παρακολουθήσεων» που συντηρεί μια δυοπιστία για κάθε είδος παρακολούθησης, ακόμη και όταν αυτή γίνεται για θεμιτούς και νόμιμους σκοπούς. Εκεί επεξηγεί και τη μεθοδολογία των άτυπων και σε βάθος συζητήσεων με αντιπροσωπευτικά άτομα και εστιασμένες ομάδες που έχει εφαρμόσει: θα ήταν λοιπόν χρήσιμο, σε μελλοντική έκδοση του βιβλίου στα ελληνικά, να συμπεριλάβει τις μεθοδολογικές αυτές επεξηγήσεις του.

Το βιβλίο είναι γραμμένο προφανώς για διεθνές αναγνωστικό κοινό, το οποίο δεν υποχρεούται να γνωρίζει λεπτομέρειες για την Ελλάδα και τους θεμούς της. Γι' αυτό και σε ορισμένα σημεία είναι περισσότερο του δέοντος

αναλυτικό. Επίσης αρκετές υποσημειώσεις, όπως, για παράδειγμα, εκείνες που αναφέρονται στο έργο της Αρχής Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων θα μπορούσαν να ήταν πολύ πιο συνοπτικές.

Συμπερασματικά το βιβλίο του Σαματά μπορεί να εκτιμηθεί ως μια σοβαρή, ισορροπημένη, άρτια τεκμηριωμένη και επίπονη προσπάθεια ανάλυσης του πανοπτικού φαινομένου στη σύγχρονη Ελλάδα η οποία, επίσης, κρούει τον κώδωνα του κινδύνου για την παραβίαση των ατομικών και δημοκρατικών δικαιωμάτων. Η μελέτη αυτή έρχεται σε κατάλληλη χρονική στιγμή, όταν λόγω και του «πολέμου εναντίον της τρομοκρατίας» οι παρακολουθήσεις κάθε τύπου νομιμοποιούνται και γενικεύονται παντού. Σε αντίθεση με τις παλαιές δικτατορίες κάθε απόχρωσης, όπου η καταπίεση και οι διακρίσεις ήταν ευδιάκριτες και καταδικαστέες, σήμερα η τάση ολοκληρωτισμού κάθε εξουσίας με τις νέες πανοπτικές τεχνολογίες ελέγχου και χειραγώγησης είναι δυσδιάκριτη ενώ επιτυγχάνεται εύκολα η νομιμοποίηση του περιορισμού της δημοκρατίας και των ελευθεριών –σε αυτό το πλαίσιο το βιβλίο που παρουσιάσαμε είναι δύο φορές πιο χρήσιμο και αξιοπρόσεκτο. Είναι γραμμένο και επιμελημένο βέβαια για ακαδημαϊκό κυρίως κοινό και χρησιμοποιεί ειδική ορολογία από τη διεθνή βιβλιογραφία. Ελπίζουμε ότι στην ελληνική του μετάφραση θα απευθύνεται περισσότερο στον μέσο έλληνα πολίτη. Έτσι πιστεύουμε ότι θα συμβάλει και στον απώτερο στόχο του, να συνειδητοποιήσουν δηλαδή οι πολίτες την καθημερινή παραβίαση και εκμετάλλευση της ιδιωτικότητάς τους, όχι μόνο από το κράτος αλλά από πληθώρα παραβατών, ώστε να αγωνιστούν για την προστασία της ιδιωτικής τους ζωής καθώς και τον πληροφοριακό και συνολικό αυτοκαθορισμό τους.

ΚΛΕΟΜΕΝΗΣ ΚΟΥΤΣΟΥΚΗΣ - ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΨΥΛΛΑΣ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Α. ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ, ΑΣΤΕΡΗΣ ΧΟΥΛΙΑΡΑΣ, ΣΩΤΗΡΗΣ ΡΟΥΣΣΟΣ, ΠΑΝΤΕΛΗΣ ΣΚΛΙΑΣ, *Ο Τρίτος Κόσμος. Πολιτική, κοινωνία, οικονομία, διεθνείς σχέσεις*, εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα 2005, 357 σελ.

Ο Τρίτος Κόσμος είναι σχεδόν όλος ο κόσμος: οι περισσότεροι άνθρωποι ζουν και πεθαίνουν «εκεί», τα περισσότερα κράτη ασκούν «εκεί» την εξουσία τους, σε εκείνες τις χώρες εντοπίζονται οι κύριες πλουτοπαραγωγικές πηγές του πλανήτη. Και όμως, ο Τρίτος Κόσμος, αυτή η «αφανής υπερδύναμη», είναι υποταγμένος. Υποταγμένος πρώτα απ' όλα στις φοβικές μας προκαταλή-

ψεις: «από εκεί έρχονται οι μετανάστες», «εκεί ανδρώνονται οι τρομοκράτες», «εκεί επωάζονται οι σύγχρονες επιδημιολογικές απειλές». Παραμένει επίσης δέσμιος του σκληρού φυσικού κόσμου που τον περιβάλλει. Πάνω απ' όλα όμως, ο Τρίτος Κόσμος εξακολουθεί να είναι οικονομικά εξαρτημένος από τον τρόπο που η αναπτυγμένη Δύση συντηρεί, αιώνες τώρα, την απόλυτη υπεροχή της απέναντί του.

Μαζί όμως με αυτή τη κραυγαλέα ασυμμετρία η οποία μεταφράζεται σε θεμελιώδεις ανισότητες μεταξύ Βορρά και Νότου (προσδόκιμο ζωής, βιοτικό επίπεδο, συχνότητα εμφάνισης πολέμου) φαίνεται, τα τελευταία σαράντα χρόνια, να έχει συντελεστεί μια αλλαγή παραδείγματος στον τρόπο που η Δύση προσλαμβάνει και αντιμετωπίζει τις κοινωνίες αυτές. Μια αλλαγή –σταδιακή, αργή, συχνά αντιφατική– που αν δεν είναι σε θέση να καταργήσει αυτή τη μέγιστη πλανητική διαίρεση, τουλάχιστον υπονομεύει τον δυτικό εθνοκεντρισμό και την ηγεμονική του κουλτούρα, τόσο σε επίπεδο των κρατών όσο και σε εκείνο της κοινωνίας πολιτών.

Με αφετηρία τον πολιτικό ριζοσπαστισμό της δεκαετίας του 1960 και θεωρητικό οδηγό τη διαφοριστική ανθρωπολογία του Levy-Strauss, ανατράπηκαν προοδευτικά τα στερεότυπα που επί αιώνες καλλιεργούσαν την ιεραρχική πρωτοκαθεδρία του λευκού, χριστιανικού, δυτικού πολιτισμού έναντι των «υπολοίπων». Η αλληλεγγύη στους αντι-αποικιακούς αγώνες, τα αναπτυξιακά υποδείγματα προοδευτικών οικονομολόγων, κατέστησαν τον Τρίτο Κόσμο μια σημαντική πολιτική και συναισθηματική αναφορά για τους πολίτες του βόρειου ημισφαιρίου. Οι κοινωνίες της αφθονίας, σε πείσμα κάποτε του κεφαλαίου και των κρατικών πολιτικών, σε επιλεκτική συμπαράταξη μαζί τους εδώ και λίγο καιρό, αποσυναρμολόγησαν την αποικιακή τους παράδοση και σε κάποιο βαθμό «αξιοποίησαν» τα συναισθήματα ενοχής που προκαλεί αυτή η αλλαγή παραδείγματος για να αναστοχαστούν τον κοινωνικό δεσμό και την έννοια της αλληλεγγύης, ακόμη και στις ίδιες τις κοινωνίες τους.

Πέρυσι, ξανά, μέσα από τη καταστροφή του τσουνάμι, τις προτάσεις ηγετών μεγάλων δυτικών κρατών για τη διαγραφή μέρους του χρέους, τις συναφείς πλανητικές συναυλίες, ο Τρίτος Κόσμος επανήλθε στον διεθνή δημόσιο διάλογο. Τα ελαστικά βραχιόλια της εξατομικευμένης φιλανθρωπίας που ακόμη κοσμούν αρκετούς αντρικούς και γυναικείους καρπούς σημαδεύουν τον καθένα μας με το αίτημα μιας εναλλακτικής σχέσης με τους πολίτες των αναπτυσσόμενων χωρών. Σήμερα ακόμη βλέπουμε την ανάπτυξη μιας καταναλωτικής συμπαράταξης μεγάλων εταιριών ρουχιισμού (Red), που προσκαλεί τον πολίτη σε αυτό που θα ονομάζαμε συνειδησιακή κατανάλωση. Στην

επιλογή προϊόντων δηλαδή εκ των οποίων ένα μικρό αλλά αισθητό μέρος της τιμής αγοράς αποδίδεται από την εταιρία για την ανάπτυξη του Τρίτου Κόσμου (το φαινόμενο αποκαλείται και «εταιρική κοινωνική ευθύνη»). Θα μπορούσαμε να αναφερθούμε ακόμη σε ποικίλες και αναπτυσσόμενες μορφές εξ αποστάσεως αλληλεγγύης, όπως η αναδοχή παιδιών του Τρίτου Κόσμου η οποία έχει βρει αρκετή απήχηση και στη χώρα μας και που, μαζί με όλα τα προηγούμενα, δημιουργεί την ανάγκη για μια επαναδιαπραγμάτευση των εργαλείων που ως τώρα διαθέταμε για να κατανοήσουμε φαινόμενα όπως η φιλανθρωπία.

Στη συγκυρία αυτή, η έκδοση του βιβλίου *Ο Τρίτος Κόσμος. Πολιτική, κοινωνία, οικονομία, διεθνείς σχέσεις*, των Δημήτρη Α. Σωτηρόπουλου, Αστέρη Χουλιάρα, Σωτήρη Ρούσου και Παντελή Σκλιά, από την πετυχημένη σειρά «Διεθνής και Ευρωπαϊκή Πολιτική» που διευθύνει ο Σωτήρης Ντάλλης στις εκδόσεις Παπαζήση, αποτελεί μια πρώτης τάξεως ευκαιρία για έγκυρη επιστημονική εισαγωγή σε ένα ζήτημα που πολλοί θεωρούν σημαντικό και πολιτικά κρίσιμο, λίγοι όμως γνωρίζουν σε βάθος.

Μακριά από τα ιδεολογήματα που κάποτε στοιχημάτιζαν ότι η παγκόσμια επανάσταση θα ξεκινούσε από τις Άνδεις, την Αγκόλα ή τη Μέση Ανατολή, αλλά και από τις εξωτικές μυθολογίες που τα αντικατέστησαν, το βιβλίο πραγματεύεται συστηματικά την κοινωνική, πολιτική και οικονομική ταυτότητα των μεγάλων γεωπολιτισμικών συνόλων του Τρίτου Κόσμου. Προσφέρει, για πρώτη φορά στο ελληνικό κοινό, έναν οργανωμένο οδηγό που αποτυπώνει με σαφήνεια τη γέννηση, την ιστορική πορεία και τα σημερινά χαρακτηριστικά αυτών των περιοχών (αλλά και εθνικών κοινωνικών σχηματισμών, πιο συγκεκριμένα), δίνοντας έμφαση στα πραγματολογικά δεδομένα, τα ακριβή στοιχεία και τη συστηματική οργάνωση των πληροφοριών. Η επάρκεια του εμπειρικού όμως και η πολυπαραγοντική τεκμηρίωση που διακρίνει το έργο δεν οδηγεί σε άκριτο θετικισμό. Οι κυριότερες θεωρητικές προσεγγίσεις του ζητήματος αξιοποιούνται κριτικά για τον έλεγχο των υποθέσεων εργασίας των συγγραφέων και συνυφαίνονται με την ίδια την εμπειρική ανάλυση.

Προσπλωμένοι στην ψύχραιμη περιγραφή ενός πεδίου του οποίου η πραγματικότητα είναι συχνά δραματική, οι συγγραφείς αξιοποιούν το εντυπωσιακό φάσμα της διεθνούς βιβλιογραφίας για να παρουσιάσουν ιστορικές καταβολές, κοινωνικές σχέσεις, πολιτικά δεδομένα των χωρών της Αφρικής, της Λατινικής Αμερικής, της Μέσης Ανατολής και της Νότιας Ασίας. Μελετώντας περιοχές και χώρες άλλοτε συγκριτικά και άλλοτε αυτοτελώς, εντάσσοντας τις ταυτόχρονα στο παγκοσμιοποιημένο και στο στενότερο γεωγρα-

φικό τους περιβάλλον, το βιβλίο δείχνει ότι αυτό που βιαστικά ονομάζουμε «Τρίτος Κόσμος» δεν αποτελεί ομοούσιο σύμπαν. Αλλά ότι οι «ζώνες υποανάπτυξης» που τον αποτελούν απαρτίζονται και αυτές από συγκεκριμένες εθνικές κοινωνίες οι οποίες διέπονται από συγκεκριμένες δομές και δυναμικές που απέχουν πολύ από τη στερεότυπη και ασαφή ταυτότητα «Τρίτος Κόσμος» η οποία συχνά συσκοτίζει παρά φωτίζει τις πραγματικές μορφές ζωής σε αυτές τις περιοχές.

Η καίρια αυτή επιλογή των συγγραφέων τούς επιτρέπει επιπλέον να διατηρήσουν αποστάσεις ασφαλείας από την ιδεολογική σύλληψη που, για χρόνια, περιόριζε τον Τρίτο Κόσμο στην ασφυκτική παράσταση ενός σύμπαντος καταπιεσμένου και απολύτως ελεγχόμενου από τα «κυρίαρχα ιμπεριαλιστικά κράτη». Όπως σημειώνει ο Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος στην εισαγωγή του «η πολύπλευρη εξάρτηση των κρατών του Τρίτου Κόσμου από τη Δύση δεν συνεπάγεται ότι τα αίτια όλων των εσωτερικών εξελίξεων στα κράτη αυτά είναι απαραίτητως εξωγενή [...] γι' αυτό και [...] αναζητείται το μείγμα των εξωγενών και ενδογενών επιρροών που έχουν διαμορφώσει τη σημερινή όψη σε κάθε περιοχή του». Η πολυπαραγοντική αυτή επιλογή (μια από τις αξιοσημείωτες αρετές του βιβλίου) δείχνει ότι η λύση στα προβλήματα του Τρίτου Κόσμου δεν είναι μία και μοναδική και ότι τα ερωτήματα που ταλανίζουν τις κοινωνίες αυτές αλλά και τη διεθνή κοινότητα δεν είναι πάντοτε διλημματικά. Γι' αυτό και η πείνα, η φτώχεια, ο αμφιλεγόμενος ρόλος των πολιτικών ελίτ, η πολιτικοποίηση του ιερού, οι εθνοτικές και εμφύλιες συγκρούσεις αλλά και η τρομοκρατία, ο αναλφαβητισμός και η επιδημιολογική κρίση που σοβεί λόγω, π.χ., του AIDS δεν ερμηνεύονται ως απότοκοι μιας συνειδητής και απάνθρωπης καταπίεσης από τις χώρες του Βορρά μα ούτε και ως φυσικό επακόλουθο ενός καθυστερημένου συστήματος αξιών και νοσημάτων ή ενός ανελέητου και μοιραίου γεωγραφικού ντετερμινισμού. Αντιθέτως, οι συγγραφείς διαλέγονται τόσο με τις ενσυνείδητες πολιτικές ιμπεριαλιστικής εκμετάλλευσης και τη πρόθυμη σύμπραξη συγκεκριμένων εντόπιων κοινωνικών στρωμάτων που προτιμούν τη κοινωνική καθήλωση από τον εκουγχρονισμό όσο και με τις μακροχρόνιες και εγγενείς παθολογίες αυτών των οικονομικών και κοινωνιών.

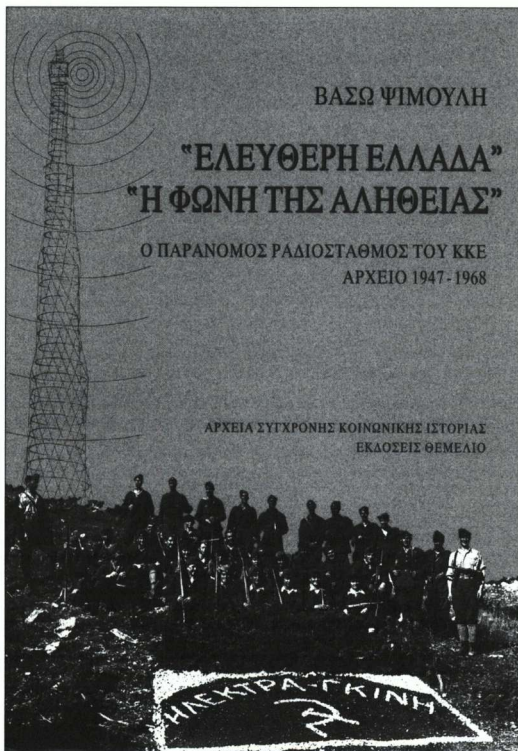
Το βιβλίο δεν προτείνει λύσεις για τη σωτηρία του Τρίτου Κόσμου, ούτε φυσικά τη «προστασία μας» από την επιθετικότητά του, διατηρεί όμως τη βαθιά πολιτική μέριμνα που απαιτεί η ενασχόληση με ένα τόσο ευαίσθητο ζήτημα του καιρού μας. Διάκειται ευμενώς προς αναλύσεις οι οποίες προκρίνουν τον εκδημοκρατισμό ως μοχλό ανάπτυξης και στοιχειώδους επιβίωσης (με

χαρακτηριστικό εκπρόσωπο τον νομπελίστα Amartya Sen) και δεν παραλείπει να σημειώσει την απαίτηση για μια γενναιόδωρη διακρατική πολιτική ανάπτυξης και μια στρατηγικού επιπέδου μεταφορά πόρων από τις πλουσιότερες προς τις φτωχότερες χώρες του πλανήτη. Στη λογική του Sen και άλλων σημαντικών κοινωνικών επιστημών που ειδικεύονται στη μελέτη των διεθνών σχέσεων αλλά και των συγκεκριμένων περιοχών του πλανήτη, το βιβλίο αναδεικνύει ότι, τουλάχιστον από τη σκοπιά της εμπειρικής παρατήρησης, εκείνες οι κοινωνίες του Τρίτου Κόσμου που επενδύουν στη δημοκρατία (το επιχείρημα παρουσιάζεται κατ' ανάγκην σχηματικά) μοιάζουν πιο ικανές και να αναπτυχθούν και να επιλύσουν θεμελιώδη προβλήματα όπως το επισοιτιστικό. Οι συγγραφείς, ωστόσο, δεν προσκολλώνται άκριτα σε αυτές τις παρατηρήσεις μιας και στο κοινό τους συμπερασματικό κεφάλαιο αναδεικνύουν, σύντομα αλλά περιεκτικά, την ανάδυση εκείνων των νέων χαρακτηριστικών που καθιστούν τα «κοινωνικά προβλήματα» ακόμη πιο σύνθετα. Πρόκειται για τη ενδημική πλέον επανάκαμψη του «ιερού» ως προσδιοριστικού παράγοντα στην πολιτική, η οποία επί εδάφους παραδοσιακών εθνοτικών και εμφύλιων συγκρούσεων, συναρθρώνεται σήμερα με τις σύγχρονες μορφές τρομοκρατίας αλλά και θολά αιτήματα κοινωνικής χειραφέτησης.

Όπως σε κάθε επιτυχημένη συγγραφική προσπάθεια, οι πληροφορίες και αναλύσεις που προσφέρονται γεννούν την επιθυμία για ακόμη περισσότερα. Ο αναγνώστης θα περίμενε, για παράδειγμα, να ενημερωθεί για την εικόνα της Δύσης στις κοινωνίες του Τρίτου Κόσμου, για τις καινοτόμες συνθέσεις δυτικών και παραδοσιακών μορφών διαχείρισης της φτώχειας, του πολέμου και της ίδιας της ανάπτυξης –έχουμε κατά νου την επιτυχία του μικτού συστήματος απόδοσης δικαιοσύνης που συνδύασε μορφές του φυλετικού εθιμικού δικαίου με τις δικονομικές εφαρμογές του γραπτού νόμου στην τιτάνια προσπάθεια για εθνική συμφιλίωση στη Ρουάντα. Το παράδειγμα των ευρωπαϊκών μεγαλουπόλεων μας κάνει να σκεφτούμε επίσης πόσα λίγα γνωρίζουμε για αυτές τις νέες μεγάλες «ζώνες Τρίτου Κόσμου» που γεννιούνται στη καρδιά των ευρωπαϊκών μητροπόλεων, αναβιώνοντας την απωθημένη εικόνα μια υπο-προλεταριακής ζωής. Μιας ζωής που δεν βιώνεται μόνον «εκεί», αλλά που σήμερα χτυπά και τη δική μας πόρτα. Η πρόσφατη γαλλική εμπειρία, για την κατανόηση της οποίας πολλοί αναλυτές δεν δίστασαν να μιλήσουν υπό το πρίσμα μιας αδρανούς και εμμένουσας αποικιοκρατίας εντός της γαλλικής δημοκρατίας, μας το αποδεικνύει.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ

Μόλις κυκλοφόρησε

ΒΑΣΩ ΨΙΜΟΥΛΗ

“ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΕΛΛΑΔΑ” “Η ΦΩΝΗ ΤΗΣ ΑΛΗΘΕΙΑΣ”

Ο ΠΑΡΑΝΟΜΟΣ ΡΑΔΙΟΣΤΑΘΜΟΣ ΤΟΥ ΚΚΕ
ΑΡΧΕΙΟ 1947-1968

ΑΡΧΕΙΑ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ - ΛΕΣΧΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

Σόλωνος 84, τηλ. 210 36 08 180, 210 36 02 646, FAX 210 36 12 092
<http://www.themelio-ekdoseis.gr> e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΩΝ ΔΙΑΤΡΙΒΩΝ

Μάριος Χατζόπουλος, “Ancient Prophecies, Modern Predictions”: *Myths and Symbols of Greek Nationalism* [“Αρχαίες προφητείες, σύγχρονες προρρήσεις”: μύθοι και σύμβολα του ελληνικού εθνικισμού], London School of Economics and Political Science, Government Department, Λονδίνο, 2005. Επιβλέπων καθηγητής: Anthony D. Smith.

Επιχειρώντας μία κριτική επανεκτίμηση των όρων ανάπτυξης και διάχυσης του ελληνικού εθνικισμού κατά τον ύστερο 18ο και πρώιμο 19ο αιώνα, η διατριβή ιχνυλατεί την ιστορική διαδρομή ενός παλαιού μύθου –του μύθου της ανακατάληψης της Κωνσταντινούπολης από τους χριστιανούς– και διερευνά την αλληλεπίδρασή του με τους ιδεολογικούς προσανατολισμούς και τα πολιτικά προτάγματα της νεωτερικότητας έτσι όπως αυτά αρθρώθηκαν μέσα από την ιδεολογία και το κίνημα του εθνικισμού στη νοτιοανατολική Ευρώπη την ίδια εποχή. Εκφράζοντας την ανασφάλεια και αγωνία του υστεροβυζαντινού κόσμου απέναντι στην εξάπλωση του Ισλάμ, ο μύθος προέβλεπε ότι η Κωνσταντινούπολη θα μπορούσε να ανακτηθεί μετά από μια περίοδο απώλειας με τη διαμεσολάβηση ενός μεσοιανικού Βασιλιά-Λυτρωτή. Το μυθικό αυτό αφήγημα, που οργανώνεται κυρίως γύρω από τρία κεντρικά σύμβολα –την Πόλη, τον Ναό (Αγ. Σοφία) και τον Βασιλιά–, αποτυπώνεται με ενάργεια σε ένα σώμα κειμένων γνωστό γραμματολογικά ως χρησμολογία.

Προγενέστερη έρευνα έχει επισημάνει την πλατιά διάδοση των χρησμολογικών κειμένων στους ελληνόφωνους, τουλάχιστον, χριστιανικούς πληθυσμούς από τον 15ο μέχρι περίπου τις αρχές του 20ου αιώνα, έχει όμως ελάχιστα ασχοληθεί με τα κείμενα αυτά ως συντελεστές κοινωνικών λειτουργιών και μορφοποιητικά στοιχεία πίστεων και νοοτροπιών δυνάμενων να παραγάγουν πολιτικά αποτελέσματα μέσα στο πλαίσιο της οθωμανικής κυριαρχίας. Η βυζαντινή και μεταβυζαντινή χρησμολογία, καθώς και οι θρύλοι που τη συνοδεύουν, όταν δεν προκαλούν ένα επιστημολογικά παρωχημένο, λαογραφικό ενδιαφέρον, αντιμετωπίζονται ως ανορθόλογες δοξασίες που συνδέονται με ένα θρησκευτικό, μη πολιτικοποιημένο, προ-νεωτερικό παρελθόν. Τι σχέση μπορεί να έχει αυτό το παρελθόν και οι δοξασίες του με τον εθνικισμό –ένα ιδεολογικό κίνημα που σχετίζεται γενεσιουργικά με τους οικονομικούς, κοινωνικούς ή ιδεο-πολιτισμικούς μετασχηματισμούς της νεωτερικότητας– και το πολιτικό του πρόταγμα, τη ρήξη με ένα πολιτικό-κυριαρχικό status quo και την αυτονόμηση σε εθνική βάση;

Αναλυτική αφετηρία της διατριβής είναι η θέση ότι η χρησολογία ως παράδοση κειμένων συγκροτεί ένα προ-νεωτερικό σύστημα πίστεων και αντιλήψεων προικισμένο με επαναστατικές δυνατότητες. Μέσω της υπόσχεσης της ανάκτησης της Κωνσταντινούπολης η χρησολογία, στην ουσία, διαβεβαίωνε τους πιστούς ότι η κυριαρχία των ξένων και αλλόπιστων έμελλε να ανατραπεί σε ένα προορισμένο χρονικό σημείο. Το γεγονός αυτό ονομαζόταν στη γλώσσα των χρησμών «Ανάσταση». Η προσδοκία της λειτουργούσε αντισταθμιστικά της οδύνης στην ψυχή των πτημένων και παρείχε την ψυχολογική βάση σε αντιλήψεις αντίστασης απέναντι στον οθωμανό κυρίαρχο. Το γεγονός ότι η «Ανάσταση» αναμενόταν να λάβει χώρα ενδοϊστορικά, μέσω ενός μεσσιανικού αλλά εγκόσμιου παράγοντα, ενός ιστορικού Βασιλιά- (ή και λαού-) Λυτρωτή, προσέδιδε ένα ευρύτερα πολιτικό χαρακτήρα στα χρησολογικά κείμενα. Μέσα στη μακρά διάρκεια του χρόνου τα κείμενα αυτά έφτασαν να συνοψίζουν τις ελπίδες και τους υπολογισμούς όχι μονάχα των, αναγκαστικά λόγιων, εμπνευστών τους αλλά και ευρύτερων στρωμάτων της κοινότητας των ορθόδοξων: έχοντας την ικανότητα να περιβάλλονται την αυθεντία του ιερού κανόνα μπορούσαν να διαχέουν κοινωνικά τα νοήματά τους επηρεάζοντας –ή, ακόμη, δομώντας– νοοτροπίες στα χαμηλά στρώματα. Βέβαια, το γεγονός ότι κάποιες αντιλήψεις ανατροπής περιβάλλονταν τον μανδύα της νομιμότητας μέσα σε ένα παραδοσιακό κοινωνικό πλαίσιο δεν σημαίνει κατ' ανάγκη ότι οι αντιλήψεις αυτές αρκούσαν για να απαγκιστρώσουν τους υπόδουλους από το –εγγενές στις παραδοσιακές κοινωνίες– πνεύμα της υποταγής. Το εάν η Κωνσταντινούπολη έμελλε να ανακτηθεί και η κυριαρχία των Οθωμανών να εξαλειφθεί, ήταν ζήτημα αποκλειστικά της θείας βούλησης και των οργάνων που την εξέφραζαν. Σε τελική ανάλυση, η χρησολογία ήταν εξίσου μισολατρική με την κοσμοαντίληψη που τη γεννούσε.

Οι μεσσιανικοί μύθοι έχασαν το νόημά τους για τις ορθόδοξες διανοητικές ελίτ με την ωρίμανση του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Όμως η βαθιά ριζωμένη ιδέα για μια επικείμενη συλλογική «Ανάσταση» αποδείχθηκε καθοριστικής σημασίας λίγο αργότερα, όταν το πρόταγμα της Επανάστασης κατέστησε επιτακτική την ανάγκη προσεταιρισμού ευρύτερων μαζών. Οι εθνικιστές-επαναστάτες βρήκαν ένα υπόσπρωμα παραδοσιακών ιδεών το οποίο μπορούσε να υπηρετήσει τις πολιτικές τους επιδιώξεις μέσω μιας νέας ανάγνωσης, νομιμοποιώντας το αίτημα της εθνικής εξέγερσης στα μάτια των ορθόδοξων μαζών. Οι παλιοί μεσσιανικοί μύθοι, από την πλευρά τους, βρήκαν στις εθνικιστικές ιδέες κάτι που μέχρι τότε δεν είχαν: επικρουστήρα.

Το τέλος της Επανάστασης και η δημιουργία του ελληνικού κράτους δεν μείωσαν τη γοητεία που επέμενε να ασκεί ο μύθος της ανάκτησης της «βασιλίδος των πόλεων» σε ποικίλα τμήματα της ελληνικής κοινωνίας, έχοντας, στο μεταξύ, ολοκληρώσει την ανασηματοδότηση των θρησκευτικών συμβολικών του όρων με σημασιόμενα εθνικού περιεχομένου. Οι κεντρικοί συμβολικοί τόποι του μύθου (Πόλη, Ναός, Βασιλιάς) υποκειμενοποιούνταν μεν μέσα στα όρια του έθνους αλλά αντικειμενοποιούνταν έξω από τα όρια του κράτους. Οπλισμένοι με τη ψυχολογική ισχύ της νέας α-

νάγνωσης και τη δυναμική μιας πλατιάς απήχησης, τόσο αναφορικά με τις αγροτικές μάζες όσο και με τμήματα των πολιτικών και διανοητικών ελίτ, ο μύθος, κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες της ζωής του ελληνικού βασιλείου, είχε μία άμεση και μία έμμεση συνέπεια για την ανάπτυξη του ελληνικού εθνικισμού: από τη μια μεριά προσανατόλιζε το συλλογικό φαντασιακό σε αλυτρωτικές στοχοθεσίες και προνοιακά σχήματα, αντίθετα με τις αξίες του κυρίαρχου προεπαναστατικά πολιτικού κλασικισμού· από την άλλη, εμμέσως, παρείχε τη βάση για μια πρώιμη σύζευξη του βυζαντινού παρελθόντος με την ελληνική εθνική ταυτότητα παρά τον οστρακισμό του παρελθόντος αυτού από την επίσημη ιδεολογία της εποχής.

Η ανάλυση που σκιαγραφήθηκε παραπάνω οργανώνεται σε πέντε κεφάλαια. Τα τρία πρώτα διερευνούν την προ-νεωτερική καταγωγή του μύθου επιχειρώντας να φωτίσουν τις ιστορικές καταβολές και τις ιδεολογικές απολήξεις μιας παράδοσης πίστευων και ιδεών που πηγάζει από την υστεροβυζαντινή περίοδο και εκβάλλει στην εποχή του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Το πρώτο κεφάλαιο συζητά ιστορικές καταβολές του κύριου μέσου αναπαραγωγής του μύθου, της χρησιμολογίας, και αναλύει τις κοινωνικές λειτουργίες του μέσου στο επίπεδο της κοινότητας των πιστών. Το δεύτερο κεφάλαιο τοποθετεί τη συζήτηση σε ιστορικό πλαίσιο και επικεντρώνεται στην τραυματική μνήμη της Αλωσης αλλά και στους τρόπους μέσω των οποίων το σύστημα πίστευων των ορθόδοξων απορρόφησε τους κραδασμούς της ολοσχερούς στρατιωτικής ήττας από το Ισλάμ, νομιμοποιώντας την οθωμανική κατάκτηση και υπονομεύοντας, ταυτόχρονα, το ίδιο το γεγονός της νομιμοποίησης. Το τρίτο κεφάλαιο επιχειρεί μια αναπαράσταση της διαδρομής του μύθου μέσα στη μακρά διάρκεια, σταθμίζοντας τον πολιτικό χαρακτήρα των δύο κύριων ρευμάτων της μεταβυζαντινής εσχολογίας, εντάσσοντας τον μύθο μέσα σε αυτά και προσεγγίζοντας τις ομάδες των οπαδών του σε ένα κάθετο, ιστορικό άξονα. Το τέταρτο και το πέμπτο κεφάλαιο αναδεικνύουν τη διαλεκτική του μύθου με τον ελληνικό εθνικισμό. Το τέταρτο μελετά συγκριτικά το νεωτερικό πρόταγμα της (εθνικής) επανάστασης και την προ-νεωτερική ιδέα της «Ανάστασης», συζητά τα περιθώρια όσμωσης των δύο ιδεών μέσα στην πολιτική συγκυρία της δεύτερης δεκαετίας του 19ου αιώνα ενώ, παράλληλα, ανιχνεύει τους επαναπροσδιορισμούς της παραδοσιακής συλλογικής ταυτότητας ως αποτέλεσμα διάδρασης με τις εθνικιστικές ιδέες. Το πέμπτο κεφάλαιο, από την άλλη πλευρά, παρουσιάζει τις αντινομίες μεταξύ της «ιερής» κληρονομιάς του μύθου και της εθνικής-κοσμικής πραγματικότητας μέσα στο ελληνικό βασίλειο και εξετάζει, αμφίδρομα σε σχέση με το προηγούμενο κεφάλαιο, τις επιδράσεις του μύθου στις πολιτικές επιδιώξεις και τους προσανατολισμούς του ελληνικού εθνικισμού μέχρι περίπου τα μέσα του 19ου αιώνα. Στο καταληκτικό τμήμα της διατριβής, τέλος, προσφέρεται μια ανακεφαλαίωση της κεντρικής συλλογιστικής που τη διατρέχει η οποία και συσχετίζεται με τα συμπεράσματα.

Κάρολος-Ιωσήφ Καβουλάκος, *Αστική πολιτική και κοινωνικά κινήματα της πόλης. Συγκριτική μελέτη των περιπτώσεων της Γερμανίας και των ΗΠΑ από τη δεκαετία του 1960 ως τα μέσα της δεκαετίας του 1990*. Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα ΕΜΜΕ 2006. Επιβλέπων καθηγητής: Δημήτρης Χαραλάμπης.

Η εν λόγω διατριβή αποτελεί μια θεωρητική και εμπειρική μελέτη των κινήματων της πόλης από τη δεκαετία του 1960 ως τα μέσα της δεκαετίας του 1990. Το κυρίαρχο ερώτημα που απασχολεί τη μελέτη αφορά τη διαδρομή των κινήματων αυτών μέσα σε μεταλλασσόμενα κοινωνικοπολιτικά περιβάλλοντα, από τον ριζοσπαστισμό των δεκαετιών του 1960 και του 1970 στη μετριοπάθεια των δεκαετιών του 1980 και του 1990. Το κεντρικό αυτό ερώτημα αναλύεται στις διάφορες διαστάσεις του που περικλείουν, από τη μία, το κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο και, από την άλλη, τη γέννηση, τη μορφή, την πορεία και τα αποτελέσματα της δράσης των κινήματων.

Στην προσπάθεια να απαντηθεί το σύνολο των ερωτημάτων αυτών γεννήθηκε η ανάγκη σύνθεσης μεταξύ της θεωρίας της ρύθμισης και εκείνης της κινητοποίησης πόρων. Στόχος του θεωρητικού αυτού εγχειρήματος ήταν η σύνδεση μιας θεωρίας για τα κοινωνικά κινήματα με ένα ευρύτερο θεωρητικό σχήμα για τη μορφή και την εξέλιξη της πόλης, της αστικής πολιτικής και ευρύτερα του καπιταλισμού.

Παρά τις σημαντικές διαφορές μεταξύ των δύο χωρών (Γερμανία και ΗΠΑ) στο επίπεδο των κινήματων της πόλης, των χωρικών και κοινωνικών αντιθέσεων και της αστικής πολιτικής, η έρευνα ανέδειξε ορισμένα κοινά στοιχεία τα οποία χαρακτήρισαν τόσο τον φορντισμό όσο και τον μεταφορντισμό.

Στον φορντισμό οι κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες ευνόησαν τη γέννηση ριζοσπαστικών κοινωνικών κινήματων της πόλης. Η ανάπτυξη του κοινωνικού κράτους συνέβαλε στην πολιτικοποίηση του χώρου της κοινωνικής αναπαραγωγής και της καθημερινής ζωής και δημιούργησε μεγάλες κοινωνικές προσδοκίες. Τα ριζοσπαστικά κινήματα της πόλης που αναπτύχθηκαν κατά την περίοδο εκείνη διεκδίκησαν την αύξηση των συλλογικών μέσων κατανάλωσης με στόχο την κοινωνική ισότητα και, ταυτόχρονα, αμφισβήτησαν το κρατικό μονοπώλιο παροχής συλλογικών μέσων κατανάλωσης και τον κρατικό έλεγχο των αποφάσεων γύρω από τα θέματα της κοινωνικής αναπαραγωγής και της καθημερινής ζωής των πολιτών. Στο ιδεολογικό επίπεδο η αμφισβήτηση του κρατιστικού χαρακτήρα του φορντισμού στηρίχθηκε σε κοινοτιστικές, αμεσοδημοκρατικές και ελευθεριακές αντιλήψεις, ενώ στο επίπεδο της πράξης εκφράστηκε μέσα από τη δημιουργία κοινοτιστικών και εναλλακτικών εγχειρημάτων, τα οποία επιχείρησαν να κατασκευάσουν κοινωνικά ελεγχόμενες, αυτοδιαχειριζόμενες μονάδες παροχής κοινωνικών αγαθών και υπηρεσιών.

Η κρίση του φορντισμού και η σταδιακή ανάπτυξη του μεταφορντισμού άλλαξαν ριζικά το πλαίσιο ανάπτυξης των κινήματων της πόλης. Η συρρίκνωση του κοινωνικού κράτους, η υποχώρηση του ρυθμιστικού ρόλου του κεντρικού κράτους και η μερική αποπολιτικοποίηση του ζητήματος της συλλογικής κατανάλωσης απονομιμο-

ποίησαν τις διεκδικήσεις των κινημάτων της πόλης για μια ευρύτερη αποεμπορευματοποίηση της κοινωνικής αναπαραγωγής και συνέβαλαν στην εξασθένηση της ριζοσπαστικής δράσης των κινημάτων, τα οποία υιοθέτησαν περισσότερο συναινετικές απόψεις. Η δράση τους δεν ήταν πλέον ασύμβατη με τον τρόπο ρύθμισης, καθώς είχαν κερδίσει την αναγνώριση του κράτους και είχαν εδραιώσει –στο πλαίσιο του αναδυόμενου προνοιακού πλουραλισμού– στον έναν ή τον άλλο βαθμό τη συμμετοχή τους στην παραγωγή συλλογικών αγαθών και υπηρεσιών πρόνοιας. Έτσι, αν και τα αιτήματα, οι διεκδικήσεις και οι προσδοκίες των κινημάτων κατά τη φορντιστική περίοδο για κοινωνική ισότητα και αποεμπορευματοποίηση της κοινωνικής αναπαραγωγής ματαιώθηκαν με την αύξηση των κοινωνικών ανισοτήτων στον μεταφορντισμό και την περαιτέρω εμπορευματοποίηση των κοινωνικών σχέσεων, η αντικρατιστική και κοινοτιστική κριτική τους και, κυρίως, η έμπρακτη αμφισβήτηση του κρατικού μονοπωλίου στην παροχή συλλογικών μέσων κατανάλωσης βρήκαν, κατά κάποιον τρόπο, μέσα από ετεροβαρείς συμβιβασμούς τη «δικαίωσή» τους στον μεταφορντισμό.

Οι εξελίξεις αυτές δεν συνεπάγονται αναγκαστικά την οριστική ενσωμάτωση και, τελικά, την εξασθένιση των κινημάτων της πόλης. Το μέλλον τους θα κριθεί από την ικανότητά τους να εκπροσωπήσουν τα διογκούμενα περιθωριακά στρώματα και να υπερβούν το στενό πλαίσιο της τοπικής πολιτικής. Αυτά, ωστόσο, αποτελούν αντικείμενα μελλοντικής έρευνας.

Συλλογικές δράσεις & κοινωνικά κινήματα στον 21ο αιώνα

24-26 Μαΐου 2006

Διεθνές Συνέδριο

Contentious Politics & Social Movements in the 21st Century

24-26 May 2006

An International Conference

 ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ & ΙΣΤΟΡΙΑΣ,
ΠΜΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ & ΙΣΤΟΡΙΑΣ,
ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

 ΠΜΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ &
ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ, ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

 ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

 ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

Αμφιθέατρο Σάκη Καράγιωργα II
(1^{ος} όροφος)

Τετάρτη 24 Μαΐου 18.00-21.00

Πέμπτη 25 Μαΐου 10.30-14.00, 17.30-21.30

Παρασκευή 26 Μαΐου 10.30-14.00, 17.30-21.30

ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ:

Σεραφείμ Ι. Σεφεριάδης
Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης & Ιστορίας
Πάντειο Πανεπιστήμιο
176 71 Αθήνα
sseferi@panteion.gr

Michéle Greenberg (2004) *Zeitlin's Tower*. Oil on Canvas (180 x 213 cm)

- Όψεις παγκοσμιοποίησης και συλλογικές δράσεις
- Πολιτικές ευκαιρίες στο νέο περιβάλλον
- Εξεγερσιακά υποκείμενα και πολιτική βία
- Ο νέος πολιτικός ανταγωνισμός: κόμματα, κοινωνία πολιτών, ΜΚΟ
- Μορφές δράσης και οργανωτικές δομές
- Έννοιες, οράματα, πολιτικός λόγος
- Το μέλλον των κοινωνικών κινήματων

ΣΥΜΜΕΤΕΧΟΥΝ:

Donatella della Porta - Mario Diani - Marco Giugni - Jeff Goodwin - Bert Klandermans
Hanspeter Kriesi - Frances Fox Piven - Dieter Rucht - Sidney Tarrow/Charles Tilly - Michel Vakaloulis
Στέλιος Αλεξανδρόπουλος - Νίκος Δεμερτζής - Κώστας Κανελλόπουλος - Γιώργος Κουκουλές - Μαρίν Λογοθέτη
Νίκος Μουζέλης - Ιωσήφ Μποτετζάγισ - Άλκης Ρήγος - Νίκος Σερντεδάκης - Σεραφείμ Σεφεριάδης
Θανάσης Τσακίρης - Κωνσταντίνος Τσουκαλάς - Μιχάλης Ψημίτης

Περίληψεις των εισηγήσεων και το πλήρες πρόγραμμα του συνεδρίου δημοσιεύονται στην ιστοσελίδα της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης, <http://www.politikinet.gr>.

ΣΥΛΛΟΓΙΚΕΣ ΔΡΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΚΙΝΗΜΑΤΑ ΣΤΟΝ 21^ο ΑΙΩΝΑ

Διεθνές συνέδριο

24-26 Μαΐου 2006,

Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αμφιθέατρο Σάκη Καράγιωργα II (1^{ος} όροφος)

Η ανάπτυξη υπερεθνικών δομών, η πύκνωση των διεθνικών δικτύων και η γενικευμένη υποχώρηση της εμποσιότητας που χαρακτηρίζουν τις δύο τελευταίες δεκαετίες μεταβάλλουν το τοπίο των συλλογικών δράσεων. Όμως η αποτίμηση των συνεπειών αυτής της εξέλιξης προκαλεί αμηχανία. Ο 21ος αιώνας, θα φέρει άραγε τη δημοκρατική εμπάθυση ή, μήπως, το αντίθετο, η πρόσφατη έξαρση των συλλογικών δράσεων δεν αποτελεί παρά μια τελευταία αναλαμπή στο καταθλιπτικά ομοιόμορφο φόντο της «παγκοσμιοποίησης»; Αποσκοπώντας στη σφαιρική διερεύνηση αυτού του βασικού ερωτήματος, το Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης & Ιστορίας του Παντείου, τα Προγράμματα Μεταπτυχιακών Σπουδών Πολιτικής Επιστήμης στην Αθήνα (Παντείου και Καποδιστριακού) και η Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης οργανώνουν διεθνές συνέδριο που θα διεξαχθεί από 24 έως 26 Μαΐου στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, με τη συμμετοχή 23 συνέδρων από την Ελλάδα και το εξωτερικό. Ανάμεσά τους συγκαταλέγονται εμβληματικές μορφές στη μελέτη των συλλογικών δράσεων – αλλά και γενικότερα των κοινωνικών επιστημών– όπως ο Sidney Tarrow (σε κοινή συμμετοχή με τον Charles Tilly) και η Frances Fox Piven, πρόεδρος της Αμερικανικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας. Κατά την εναρκτήρια συνεδρία θα προβληθεί το ντοκιμαντέρ του Dieter Rucht, *Crossroads* (2006, 64') –μια καλειδοσκοπική διερεύνηση της φύσης των σύγχρονων κινηματικών ρόλων μέσα από τη μαρτυρία τεσσάρων ακτιβιστών.

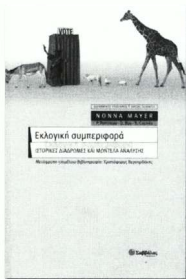

Οι θεματικές του συνεδρίου περιλαμβάνουν:

- Όψεις παγκοσμιοποίησης και συλλογικές δράσεις
- Πολιτικές ευκαιρίες στο νέο περιβάλλον
- Ο νέος πολιτικός ανταγωνισμός: ΜΚΟ, κινήματα, κοινωνία πολιτών
- Μορφές δράσης, οργανωτικές δομές
- Περιεχόμενα πολιτικής, πολιτικός λόγος

Μετάχουν:

Donatella della Porta, Νίκος Δεμερτζής, Mario Diani, Marco Giugni, Jeff Goodwin, Κώστας Κανελλόπουλος, Bert Klandermans, Γιώργος Κουκουλές, Hanspeter Kriesi, Μαργλέν Λογοθέτη, Νίκος Μουζέλης, Ιωσήφ Μποτετζιάγιας, Frances Fox Piven, Άλκη Ρήγος, Dieter Rucht, Νίκος Σερντεδάκης, Σεραφεΐμ Ι. Σεφεριάδης, Sidney Tarrow, Charles Tilly, Θανάσης Τοακίρης, Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, Michel Vakaloulis, Μιχάλης Ψημίτης.

Nonna Mayer
P. Perrineau - O. Boy - B. Cautres
Εκλογική συμπεριφορά
και μοντέλα ανάλυσης
 Ιστορικές διαδρομές
 Μετάφραση, επιμέλεια, βιβλιογραφία:
 Χριστόφορος Βερναρδάκης

Σελ.: 208 Λ.Τ.: 14,70€

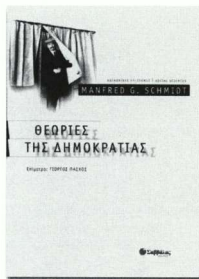
Τα βασικά ερμηνευτικά μοντέλα της ψήφου από τις εργασίες της εκλογικής γεωγραφίας του Andre Siegfried και του Raul Boix και τις συμπεριφορικές προσεγγίσεις που αναπτύχθηκαν από τα Πανεπιστήμια του Κολούμπια και του Μίσιγκαν έως και τις θεωρίες της ορθολογικής επιλογής των συνεχιστών του Anthony Downs και του Kenneth Arrow.

Neil Nugent
Πολιτική και διακυβέρνηση
στην Ευρωπαϊκή Ένωση
 Επιμέλεια: Μαρία Μ. Μενδρινού
 Μετάφραση: Α. Τριανταφύλλου
 Ι. Τσοχακίδου

Σελ.: 736 Λ.Τ.: 29,70€

Μια έγκυρη, περιεκτική και ιδιαίτερα χρηστική παρουσίαση και ανάλυση της λειτουργίας του συστήματος διακυβέρνησης της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αλλά και των διαδικασιών μέσα από τις οποίες διαμορφώθηκε. Εξετάζει με σαφή και εμπειριστωμένο τρόπο κεντρικές πτυχές της διαδικασίας της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και αναφέρεται στην ιστορία, στους θεσμούς, στις πολιτικές και στις πιο πρόσφατες εξελίξεις και προκλήσεις, που αντιμετωπίζει η Ευρωπαϊκή Ένωση.

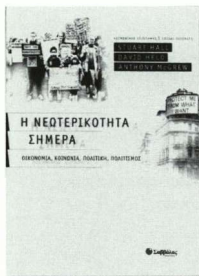

Manfred G. Schmidt
Θεωρίες της δημοκρατίας

Επιμέτρο: Γιώργος Πάσχος
 Επιστ. επιμέλεια: Δημοσθένης Δώδος
 Μετάφραση: Ελευθερία Δεκαβάλλα

Σελ.: 736 Λ.Τ.: 29,70€

Κριτική παρουσίαση των απόψεων όλων των σημαντικών στοχαστών από τον Αριστοτέλη, τον Locke, τον Mill, τον Rousseau, τον Tocqueville, τον Marx, τον Weber μέχρι τις οικονομικές θεωρίες της δημοκρατίας και τις θεωρίες των νεοϋμπουρλιτών, των φεντεραλιστών και των νεοκορπορατιστών, καθώς και των προτάσεων για την κάλυψη του δημοκρατικού ελλείμματος στην ΕΕ, τη «συμμετοχική δημοκρατία» και τη δημοκρατική διακυβέρνηση των σύγχρονων κοινωνιών που προτείνουν τα προγράμματα των πολιτικών κομμάτων.

Stuart Hall, Bram Gieben

Η διαμόρφωση
της νεωτερικότητας

Οικονομία, κοινωνία, πολιτική, πολιτισμός

Σελ.: 496 Λ.Τ.: 26,70€

Stuart Hall, David Held,
Anthony McGrew

Η νεωτερικότητα σήμερα

Οικονομία, κοινωνία, πολιτική, πολιτισμός

Σελ.: 576 Λ.Τ.: 26,70€

Ο τόμος αποτελεί μια συστηματική όσο και ευρηματική κριτική παρουσίαση της γέννησης και της εξέλιξης της Νεωτερικότητας. Με σαφήνεια αλλά μακριά από απλοιστεύσεις οι συγγραφείς αναλύουν τις σημαντικές ιστορικές διαδικασίες, τους θεσμούς και τις ιδέες που συγκρότησαν τις σύγχρονες κοινωνίες και αποτέλεσαν εκείνο που συνήθισαμε συμβατικά να χαρακτηρίζουμε «Δύση». Σε αυτό το πλαίσιο περιγράφονται οι μορφές των πολιτικών, οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών δομών, σχέσεων και συμπεριφορών, που χαρακτήρισαν τη Νεωτερικότητα.

Επίσης από την ίδια σειρά:

- Οι Ευρωπαίοι Αρχαιότητα, Μεσαίωνα, Αναγέννηση Ε. Αρβελέρ - Μ. Aymard 19,70€
- Οι Ευρωπαίοι Νέοτερη και σύγχρονη εποχή Ε. Αρβελέρ - Μ. Aymard 24,70€
- Η διένεξη των Σκοτών I. Kant (διγλωσσο) 19,70€
- Hobbes, Locke, Rousseau, Kant, Hegel **ΝΕΟ**
Θεωρίες της πολιτικής και του κράτους 24,70€
- Το φύλο της Δημοκρατίας Μ. Παντελίδου Μαλιούτα 17,70€
- Θεωρία της θρησκευτικής αρνησικοσμίας Μ. Weber (διγλωσσο) 19,70€
- Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα (τόμος Α') 1946-1964 J. Meynaud 34,70€
- Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα (τόμος Β')
Βασιλική Εκτροπή και Στρατιωτική Δικτατορία J. Meynaud 34,70€
- Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης στις εκλογές του ελληνικού κράτους **ΝΕΟ**
1915-1936 Δημοσθένης Δώδος 14,70€
- Εκθεσις επί του οικονομικού προβλήματος της Ελλάδος Κ. Βαρβαρέσος 34,70€
- Λόγος περί πολιτικής οικονομίας J-J. Rousseau (διγλωσσο) 15,70€
- Το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα 17,70€
- Τι είναι Θρησκεία; R. Crawford 19,70€
- Μορφές Βίας Σ. Δημητρίου 19,70€
- Socialist Register 2004 (στην αγγλική γλώσσα) The new imperial challenge 19,70€
- Socialist Register 2005 (στην αγγλική γλώσσα) The empire reloaded 19,70€
- Socialist Register 2006 (στην αγγλική γλώσσα) Telling the truth **ΝΕΟ** 19,70€
- Πενήντα χρόνια που άλλαξαν τον κόσμο LE MONDE diplomatique **ΝΕΟ** 14,70€
- Η τυραννία της στιγμής T. H. Eriksen 14,70€
- Τρομοκρατία και δικαιώματα Α. Μανιτάκης - Α. Τάκης 17,70€
- Σκέψεις για την επικοινωνία Dominique Wolton 24,70€
- Κοινότοπη χώρα Αντινομίες αξιών στη σημερινή Ελλάδα Ν. Σεβαστάκης 13,70€
- Η πραγματικότητα των δικαιώματων
Κρατικές πολιτικές και πρόσβαση σε υπηρεσίες Καλλιόπη Σπανού **ΝΕΟ** 19,70€
- Εκπαίδευση & Εκπαιδευτική πολιτική. Μεταξύ κράτους & αγοράς
Δ. Ν. Γράβαρης - Ν. Παπαδάκης 24,70€
- VPRC: Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα 2004 Χρ. Βερναδάκης (επιμ.) 24,70€
- Οι δρόμοι της μετανάστευσης Nancy Green 13,70€
- Η ιστορία της σύγχρονης Τουρκίας H. Bozarslan 12,70€
- Αβέβαιη κοινωνία της Γνώσης Κ. Σταμάτης 16,70€
- Τα μεγάλα θεσμικά της Ε.Ε. Δ. Θ. Τσάτσος 17,70€
- Οικονομία και κοινωνία 1ος τόμος Κοινωνιολογικές έννοιες Max Weber **ΝΕΟ** 29,70€
- Τίποτα δεν είναι ιερό, όλα μπορούν να λησθούν Ραούφ Βανεγκέμ 7,70€
- Η κουλτούρα του στριπτίζ **ΝΕΟ**
Σεξ, Μέσα ενημέρωσης και ο εκδημοκρατισμός της επιθυμίας Brian McNair 21,70€
- Κουλτούρες της νύχτας Νυχτερινές περιηγήσεις στις ιστορίες παράβασης από το μεσαίωνα μέχρι σήμερα Bryan D. Palmer **ΝΕΟ** 28,70€
- Ας αλλάξουμε τον κόσμο χωρίς να καταλάβουμε την εξουσία **ΝΕΟ**
John Holloway 19,70€
- Κοινωνία, πολιτική, στράτευση και ποίηση. Για τον Τίτο Πατρίκο Παναγιώτης Νούτσος **ΝΕΟ** 12,70€
- Η φιλοσοφία της βαρεμάρας Lars Svendsen **ΝΕΟ** 12,70€

ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΠΟΒΟΛΗ ΕΡΓΑΣΙΩΝ

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* δημοσιεύει μόνο πρωτότυπες εργασίες, που εντάσσονται στο σχετικό γνωστικό αντικείμενο. Οι εργασίες που υποβάλλονται δεν πρέπει να έχουν δημοσιευτεί (με οποιαδήποτε μορφή, ολικώς ή μερικώς) σε άλλο περιοδικό ή βιβλίο, και θα πρέπει να ανταποκρίνονται σε διεθνώς καθιερωμένες απαιτήσεις επιστημονικότητας, όπως η επαρκής σύνδεση με την τρέχουσα διεθνή βιβλιογραφία. Οι συγγραφείς δεσμεύονται ότι, από τη στιγμή που το υποβληθέν άρθρο εγκρίνεται και εντάσσεται στον προγραμματισμό του περιοδικού, δεν θα το δημοσιεύσουν σε άλλο έντυπο.

Οι εργασίες υποβάλλονται σε τρία αντίτυπα και αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης. Οι εργασίες είναι δακτυλογραφημένες σε διπλό διάστημα και στη μία μεριά της σελίδας, αφήνοντας αρκετό περιθώριο αριστερά ή δεξιά. Η αποστολή δισκέτας PC ή Mac μαζί με το δακτυλόγραφο είναι υποχρεωτική. Τα κείμενα μπορεί να είναι γραμμένα σε οποιοδήποτε πρόγραμμα επεξεργασίας κειμένου για Mac ή σε Word. Η έκταση του κειμένου δεν πρέπει να ξεπερνά τις 9.000 λέξεις, περιλαμβανομένων των υποσημειώσεων, των πινάκων και της βιβλιογραφίας.

Η βιβλιογραφία συντάσσεται κατά αλφαβητική σειρά και καταχωρίζεται ως διακριτό τμήμα της εργασίας, αρχίζοντας από ξεχωριστή σελίδα. Η παράθεση για βιβλίο γίνεται με τη σειρά: συγγραφέας, τίτλος, εκδοτικός οίκος, τόπος, έτος. Για άρθρο περιοδικού: συγγραφέας, τίτλος, περιοδικό, αριθμός τεύχους, έτος, σελίδες. Οι παραπομπές σημειώνονται με ευδιάκριτους αριθμούς στο κείμενο και παρατίθενται στο τέλος, σε ξεχωριστή σελίδα και με συνεχή αρίθμηση. Η σειρά παράθεσης είναι ίδια με αυτή της βιβλιογραφίας και προστίθεται η σελίδα. Πίνακες και γραφήματα με τις σχετικές επεξηγήσεις παρατίθενται σε ξεχωριστή σελίδα εκτός κειμένου, ενώ στο κείμενο σημειώνεται με ευκρινή τρόπο η θέση τους.

Οι εργασίες συνοδεύονται από περίληψη έως 120 λέξεις στα ελληνικά και στα αγγλικά. Ακόμη, ο συγγραφέας πρέπει να γνωστοποιήσει, σε ιδιαίτερη σελίδα, το ονοματεπώνυμο, την επαγγελματική ιδιότητα, τη διεύθυνση και το τηλέφωνό του.

Η Συντακτική Επιτροπή φροντίζει για την ανώνυμη αξιολόγηση, διατηρεί το δικαίωμα επιλογής και καθορίζει τον χρόνο δημοσίευσης των εργασιών. Σε κάθε περίπτωση, τα αντίτυπα δεν επιστρέφονται. Οι συγγραφείς δικαιούνται να πάρουν δωρεάν δύο αντίτυπα του τεύχους στο οποίο δημοσιεύεται η εργασία τους. Η αναδημοσίευση από την παρούσα *Επιθεώρηση* απαιτεί άδεια της Συντακτικής Επιτροπής. Βιβλία αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης.

GREEK POLITICAL SCIENCE REVIEW

A publication of the Hellenic Political Science Association

Editorial Board M. Agelidis, Y. Voulgaris, N. Diamandouros, El. Katsoulis, P. Kitromilides, Th. Couloubis, C. Lyrantzis, El. Nicolacopoulos, A. Rigos, C. Spanou, M. Spourdalakis

Executive Board P. Valianos, N. Marantzidis, G. Moschonas, El. Nicolacopoulos, G. Pagoulatos, D. A. Sotiropoulos, A. Huliaras

Coordination El. Nicolacopoulos - A. Huliaras

Scientific Board N. Alivizatos, Th. Veremis, P. Getimis, G. Dertilis, D. Gravaris, N. Demertzis, P. Kazakos, D. Kyrtatas, A. Liakos, Th. Lipowatz, L. Louvi, D. Madianou, A. Makridimitris, G. Mavrogordatos, A.-Y. D. Metaxas, N. Mouzelis, M. Pantelidou, G. Papadimitriou, E. Papataxiarchis, C. Rozakis, P. Sourlas, K. Stamatis, K. Tsoukalas, L. Tsoukalis, A. Fatouros, A. Fragoudaki, D. Charalambis, Th. Chadjipandelis

Address Hellenic Political Science Association, 19 Omirou Str., 106 72 Athens, Greece, Tel & Fax +30-1-3614298, e-mail: hpsagr@cc.uoa.gr. Secretariat: K. Vlassaki - S. Petta

Copyright: Hellenic Political Science Association

The *Greek Political Science Review* is published biannually. Price 10 Euro. Subscriptions: Individuals 20, Foreign 40, Institutions 100, Students 15. Subscriptions should be sent to HPSA Secretariat.

CONTENTIOUS POLITICS, COLLECTIVE ACTION, SOCIAL MOVEMENTS

Seraphim Seferiades

This paper examines major theoretical developments and controversies in *contentious politics*, a field in dynamic growth. The review is done by means of a cognitive collage: associations of different data levels, text and symbols in manner effecting a transition from latent semantics to spatial hypertext. Issues examined include: the genealogy and historical prerequisites of the social movement; the influence of social and institutional structures (political opportunities and threats); contentious repertoires; the role of values and cultural framings; the question of organizational dilemmas; cycles of contention; and the thorny problem of assessing movement outcomes. Although the focus is on depicting scholarly debates and the evolution of the field, attention is also paid on practical synchronics: how

can we describe the nature of the current conjuncture? What sorts of challenges does globalization pose?

HOW POLITICAL IDENTITIES WORK

Charles Tilly - Sidney Tarrow

Identity-based approaches to social movements are often seen in opposition to structures and to structural approaches. Oddly, identity-based approaches share with structural approaches a static perspective on how new political identities are formed, how they relate to existing ones, and how they interact with significant others and political regimes. Instead, this paper focuses on actor constitution. Drawing on three historical and contemporary episodes of contentious politics, we propose answers to three related questions: (1) How do political actors form, change, and disappear? (2) How do they acquire and change their collective identities? (3) How do they interact with other political actors, including holders of power? To do so, we first distinguish among intermittent actors, established interests, and activist groups. We then relate identity work to the classical structuralist construct of opportunity structures. We conclude by examining the relationship between identities and boundaries, suggesting that identity work is most critical in what we call "composite systems".

NGOs AND CIVIL SOCIETY, A PROBLEMATIC RELATIONSHIP: THE CASE OF THE GREEK ENGOs

Iosif Botetzagias

This paper examines the role of ENGOs as civil society actors. It starts by arguing that rising ENGO numbers and activities must not be taken as definitive indicators of a strengthened civil society, as they may be reflecting the hegemony of a small group of professional organisations –something which indeed is the case in Greece. The paper then examines the activities of the major Greek ENGOs, approaching them as civil society actors. It is argued that a vital prerequisite of that role is broad social accountability in matters of representation and general legitimacy. The paper concludes that the major ENGOs in Greece see themselves rather procedurally, as mere public service groups. As a result, their activities fail to enhance civil society.

THE NATIONALIST-POPULIST ARGUMENT:
IDEOLOGICAL INTERSECTIONS ON THE GROUND OF CONSERVATISM

Yiannis Balampanidis

This article examines the convergence of two heterogeneous cases of ideological discourse, in Greece of the 90's and in the context of the new global era. Observing the public discourse formulated by both the Greek Communist Party and the Orthodox Church of Greece, we can perceive a nationalist-populist argument shared by these two actors. This argument is interlinked to a traditionalist turn and is rival towards the governmental program of modernization which, at the same time, is circumscribed by its own instrumental character. Our article concludes with the suggestion that the convergence of the two actors takes place on the ground of an emerging conservatism that over-determines classical dichotomies of the political field (such as Left-Right) and finally favours the public intervention of traditionally conservatist political and social actors, such as the Orthodox Church.

THE SECOND-ORDER ELECTION MODEL
AND THE EUROPEAN PARLIAMENT ELECTIONS
OF JUNE 2004 IN GREECE

E. Teperoglou - S. Skrinis

This article seeks to examine the 2004 European Election in Greece, with the help of the second-order election model. In the first part, we analyse the theoretical framework of minor elections and we refer to the characteristics and hypotheses of the model that was formulated by Reif and Schmitt in 1980, which is mainly used in the study of European Parliament elections. In the second part of the article, we examine the main theoretical axis of the model for the June 2004 election and show that the hypotheses about participation and the parties' quotas are verified. Therefore, the 2004 European Election in Greece was a second-order election.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης
Ομήρου 19, 7ος όροφος - 10672 Αθήνα - τηλ./fax. 210.3614298
e-mail: hpsagr@cc.uoa.gr

Θα ήθελα να γίνω συνδρομητής στην επιθεώρηση

Επώνυμο

Όνομα

Οδός

Πόλη

Τηλέφωνο

Ποσό

Αριθμός

ΤΚ

Ο ΣΥΝΔΡΟΜΗΤΗΣ

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* εκδίδεται δύο φορές τον χρόνο – Τιμή τεύχους 10 Ευρώ – Συνδρομές: Εσωτερικού 20 Ευρώ - Εξωτερικού 40 Ευρώ - Οργανισμοί, Τράπεζες, κτλ. 100 Ευρώ - Φοιτητές 15 Ευρώ - Τα μέλη της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης γίνονται αυτομάτως συνδρομητές με την καταβολή της ετήσιας συνδρομής στην Εταιρεία (35 Ευρώ).

Οι συνδρομές αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύναξης, Οικονομική υπεύθυνος: Κατερίνα Βλασάκη - Σοφία Πέττα. Η συνδρομή λήγει στο τέλος κάθε χρόνου. Θεωρείται ότι συνεχίζεται εφόσον ο συνδρομητής δεν ζητήσει τη διακοπή της. Όσοι γράφονται συνδρομητές κατά τη διάρκεια του έτους, λαμβάνουν τα προηγούμενα τεύχη του έτους εγγραφής.

έκδοση της ελληνικής εταιρείας πολιτικής επιστήμης
ελληνική επιθεώρηση πολιτικής επιστήμης

Αφιέρωμα:

Συγκρουσιακή πολιτική, κοινωνικά κινήματα

Σεραφείμ Ι. Σεφεριάδης

*Συγκρουσιακή πολιτική, συλλογική δράση, κοινωνικά κινήματα:
μια αποτύπωση*

Charles Tilly - Sidney Tarrow

Πολιτικές ταυτότητες: πώς λειτουργούν;

Ιωσήφ Α. Μποτέτζάγιας

*ΜΚΟ και Κοινωνία Πολιτών, μια προβληματική σχέση: η περίπτωση
των ελληνικών Μη Κυβερνητικών Περιβαλλοντικών Οργανώσεων*

Γιάννης Μπαλαμπανίδης

*Το εθνικο-λαϊκιστικό επιχείρημα: ιδεολογικές συναντήσεις
στο έδαφος του συντηρητισμού*

Ευτυχία Τεπέρογλου - Σταύρος Σκρίνης

*Το μοντέλο των εκλογών δεύτερης τάξης και οι Ευρωεκλογές
της 13ης Ιουνίου 2004 στην Ελλάδα*

Νικηφόρος Διαμαντούρος

Δημοκρατία, κράτος δικαίου και ο Ombudsman

ISSN

MD0006025890